

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Н. В. Рожанська, О. М. Дрожанова, О. А. Онофрійчук

ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ

Навчальний посібник

За науковою редакцією
доктора педагогічних наук, професора І. А. Мейжис
доктора філософських наук, професора В. Л. Гавелі

Миколаїв, 2017

УДК 316.01(075.8)

Р 62

Рекомендовано до друку вченою радою Чорноморського національного університету імені Петра Могили (протокол № 6 від 27.02.2017 р.)

Рецензенти:

Є. А. Подольська – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії і гуманітарних наук Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»;

Н. О. Євдокимова – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика;

В. І. Полянська – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Р 62 Рожанська Н. В. Загальна соціологічна теорія : навч. посіб. / Н. В. Рожанська, О. М. Дрожанова, О. А. Онофрійчук за наук. ред. І. А. Мейжис, В. Л. Гавелі. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – 336 с.

ISBN 978-966-336-383-7

У навчальному посібнику висвітлюються основні теми курсу загальної соціологічної теорії. Матеріал посібника поділяється на дві частини: курс лекцій та практикум. Посібник розрахований на студентів вищих навчальних закладів. Він буде корисним також фахівцям (соціологам, викладачам соціології та інших соціально-гуманітарних дисциплін), усім, кого цікавлять проблеми пізнання суспільного життя.

УДК 316.01(075.8)

© Рожанська Н. В., Дрожанова О. М.,
Онофрійчук О. А., 2017

© ЧНУ ім. Петра Могили, 2017

ISBN 978-966-336-383-7

ЗМІСТ

Передмова	8
ЧАСТИНА 1. КУРС ЛЕКЦІЙ	9
Розділ 1. Структура та етапи розвитку соціологічної теорії.....	9
Тема 1. СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ.....	9
1.1. Історичний розвиток уявлень про структуру соціологічного знання, макросоціологія та мікросоціологія	9
1.2. Методологічний і предметний типи соціологічного знання	11
1.3. Трирівнева структура соціологічної науки.	13
1.4. Теоретична та емпірична соціологія.	14
1.5. Фундаментальна та прикладна соціологія.	16
1.6. Типологія соціологічних теорій П. Штомпки.	16
Тема 2. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ:	
РАННІ РОКИ.....	20
2.1. Фактори, що вплинули на розвиток соціологічної теорії	20
2.2. Становлення та розвиток французької соціології.....	22
2.3. Виникнення та розвиток німецької соціологічної думки	25
2.4. Розвиток британської та італійської соціології.	31
2.5. Витоки соціологічної думки в Україні.	36
Тема 3. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ:	
ПІЗНІ РОКИ.....	44
3.1. Рання американська соціологічна теорія.	44
3.2. Соціологічна теорія до середини ХХ століття.	48
3.3. Соціологічна теорія другої половини ХХ століття	51
Розділ 2. Соціальна структура суспільства.....	58
Тема 4. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА, ЇЇ ЕЛЕМЕНТИ.....	58
4.1. Поняття соціальної структури суспільства та підходи до її вивчення	58
4.2. Соціальні спільноти і соціальні групи як елементи соціальної структури суспільства	60

4.3.	Соціальні організації та соціальні інститути в соціальній структурі суспільства.	64
Тема 5. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ ЯК РЕГУЛЯТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....		
		71
5.1.	Соціальні норми.	71
5.2.	Соціальний контроль і його види.....	72
5.3.	Девіантна поведінка.	73
5.4.	Соціологічні теорії девіантної поведінки.	75
Тема 6. НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА		
		80
6.1.	Поняття етносу та підходи до його вивчення.	80
6.2.	Основні форми етнічних спільнот.	82
6.3.	Етнічні процеси.	84
Тема 7. СОЦІАЛЬНО-ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА		
		88
7.1.	Місто і село як елементи соціально-поселенської структури.....	88
7.2.	Урбанізація.....	90
7.3.	Особливості та проблеми сучасних міст.	92
Тема 8. КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН		
		97
8.1.	Поняття культури та підходи до її вивчення.	97
8.2.	Форми культурного життя.	98
8.3.	Чинники соціокультурної детермінації.	101
8.4.	Соціальні функції культури.....	104
Тема 9. ОСОБИСТІСТЬ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ.....		
		107
9.1.	Поняття і соціальні типи особистості.....	107
9.2.	Соціальна регуляція поведінки особистості.	108
9.3.	Соціальні статуси і ролі. Рольовий конфлікт.....	110
9.4.	Поняття і види соціалізації.	114
Розділ 3. Характеристика основних соціальних інститутів.....		
		117
Тема 10. ЕКОНОМІКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ		
		117
10.1.	Поняття економічної системи.	117
10.2.	Економічні інститути та їх функції.....	118
10.3.	Інституціональні моделі економічних систем.	121
Тема 11. ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ		
		126
11.1.	Політика як інституційний комплекс.	126

Загальна соціологічна теорія

11.2.	Поняття влади.....	127
11.3.	Держава як основа політичної системи.....	129
11.4.	Типи політичної державної влади.....	131
Тема 12. РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ.....		135
12.1.	Поняття і структурні характеристики релігії.....	135
12.2.	Релігійні організації.....	137
12.3.	Функції релігії.....	139
Тема 13. ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ.....		143
13.1.	Поняття освіти.....	143
13.2.	Еволюція освітніх систем.....	144
13.3.	Функції освіти.....	146
13.4.	Освіта як чинник соціальної стратифікації.....	148
Тема 14. СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ.....		151
14.1.	Інститут сім'ї та інститут шлюбу.....	151
14.2.	Типи сімейної структури.....	151
14.3.	Функції сім'ї як соціального інституту.....	153
14.4.	Сучасні тенденції розвитку форм сімейних відносин.....	155
Тема 15. НАУКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ.....		159
15.1.	Підходи до визначення інституту науки.....	159
15.2.	Історичний розвиток інституціональних форм наукової діяльності.....	162
15.3.	Неформальні наукові структури.....	166
15.4.	Наука та освіта.....	167
Тема 16. ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ.....		170
16.1.	Поняття інституту громадської думки.....	170
16.2.	Історичні передумови інституціоналізації громадської думки.....	173
16.3.	Властивості та ознаки інституту громадської думки.....	175
16.4.	Особливості становлення інституту громадської думки в Україні.....	177
Розділ 4. Основні напрями загальної соціологічної теорії.....		181
Тема 17. СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ.....		181
17.1.	Структурний функціоналізм Т. Парсонса.....	181
17.2.	Структурний функціоналізм Р. Мертона.....	187
17.3.	Критика структурного функціоналізму.....	191
Тема 18. ТЕОРІЯ КОНФЛІКТУ.....		195
18.1.	Особливості формування конфліктологічного напрямку в соціології.....	195

18.2.	Теорія конфлікту Р. Дарендорфа.....	197
18.3.	Теорія конфлікту Л. Козера.....	199
18.4.	Теорія конфлікту Р. Коллінза.....	201
Тема 19.	РІЗНОВИДИ НЕОМАРКСИСТСЬКОЇ ТЕОРІЇ.....	207
19.1.	«Критична теорія суспільства» представників Франкфуртської школи.....	207
19.2.	Концепція «одновимірної людини» Г. Маркузе.....	210
19.3.	«Теорія комунікативної дії» Ю. Габермаса.....	212
19.4.	Майбутнє соціологічного марксизму.....	216
Тема 20.	СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ В СОЦІОЛОГІЇ.....	220
20.1.	Лінгвістичні витоки структуралізму.....	220
20.2.	Антропологічний структуралізм: К. Леві-Строс.....	222
20.3.	Основні ідеї марксистського структуралізму Л. Альтюссера.....	224
20.4.	Постструктуралізм: М. Фуко.....	227
Тема 21.	СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ.....	232
21.1.	Витоки символічного інтеракціонізму.....	232
21.2.	Погляди Д. Г. Міда.....	233
21.3.	Творчість Г. Блумера.....	236
21.4.	Символічний інтеракціонізм і дослідження культури.....	238
21.5.	Майбутнє символічного інтеракціонізму.....	239
Тема 22.	ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ.....	244
22.1.	Витоки теорії соціального обміну.....	244
22.2.	Теорія обміну Дж. Хоманса.....	246
22.3.	Теорія обміну П. Блау.....	250
Тема 23.	ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ.....	256
23.1.	Сутність феноменологічного підходу.....	256
23.2.	Основні ідеї А. Шюца.....	258
23.3.	Концепція конструювання соціальної реальності П. Бергера і Т. Лукмана.....	261
Тема 24.	ЕТНОМЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДРАМАТУРГІЇ.....	266
24.1.	Визначення та різновиди етнометодології.....	266
24.2.	Етнометодологія Г. Гарфінкеля.....	269
24.3.	Теорія соціальної драматургії І. Гофмана.....	271
Тема 25.	ФЕМІНІСТСЬКА СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ.....	277
25.1.	Походження поняття «фемінізм» і його трактування в сучасній науці.....	277

Загальна соціологічна теорія

25.2. Поява та розвиток фемінізму.....	279
25.3. Особливості феміністичної методології.....	280
25.4. Різновиди сучасної теорії фемінізму.	281
25.5. Соціологічні теорії гендеру.	282

Розділ 5. Сучасний стан та перспективи розвитку загальної соціологічної теорії 286

Тема 26. НОВІТНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОШУКИ В СОЦІОЛОГІЇ.	286
26.1. Основні ідеї неофункціоналізму.	287
26.2. Теорія соціальної структурації Е. Гіденса.	288
26.3. Постмодернізм: П. Бурд'є.....	290
26.4. Світо-системний аналіз.	293
26.5. Соціологія національного розвитку.	294

Тема 27. ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ В СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ 298	298
27.1. Суб'єкти сучасної соціологічної теорії 298	298
27.2. Парадигми сучасної соціологічної теорії 299	299
27.3. Головні теоретичні дилеми в сучасній соціології 301	301
27.4. Провідні тенденції в світовій соціології на рубежі тисячоліть 302	302
27.5. Термінологічні інновації в сучасній соціологічній теорії..... 303	303

Тема 28. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ В ХХІ СТОЛІТТІ 307	307
28.1. Інженерні можливості соціального знання 307	307
28.2. Потреба в інтеграції соціального знання. 310	310
28.3. Цілі розвитку соціального знання в ХХІ столітті..... 311	311

ЧАСТИНА 2. ПРАКТИКУМ 314

1. Тематика семінарських занять 314	314
2. Тематика рефератів. 322	322
3. Тестові завдання до курсу 323	323
4. Питання до іспиту. 326	326
5. Список основної літератури для підготовки до іспиту 329	329

Іменний покажчик..... 330

Предметний покажчик 331

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник підготовлений на основі курсу «Загальна соціологічна теорія», який читається в Чорноморському національному університеті ім. Петра Могили для студентів спеціальності «Соціологія».

Метою навчальної дисципліни «Загальна соціологічна теорія» є оволодіння найважливішими соціологічними поняттями, набуття орієнтації у напрямках теоретичної соціології фундаментального рівня.

Завдання дисципліни:

- розвинути «соціологічну уяву»;
- сформувані здатність самостійно поповнювати і систематизувати теоретичні знання з соціології;
- дати погляд на загальну соціологічну теорію як перший з трьох рівнів у структурі соціологічного знання;
- дати студентам базову підготовку для подальшого вивчення спеціальних та галузевих соціологічних теорій.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати:**

- структуру, зміст соціологічної теорії;
- найважливіші соціологічні поняття, їх функції у соціологічному пізнанні;
- найважливіші напрямки сучасної соціологічної теорії;
- теоретичні гіпотези сучасної соціологічної теорії і філософії соціальних наук;
- концептуальний апарат новітніх соціальних теорій;
- основні праці представників сучасної західної соціологічної думки;

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **вміти:**

- робити аналіз суспільних явищ за допомогою різноманітних теоретичних моделей соціальної взаємодії, соціальної структури, соціальних змін;
- висувати теоретичні моделі суспільних явищ у навчальній і науковій роботі, в майбутній професійній діяльності;
- робити аналіз текстів класиків и видатних представників сучасної соціологічної думки.

Пропоноване видання підготовлене авторським колективом науково-педагогічних працівників ВНЗ міста Миколаєва. Окремі розділи навчального посібника написали: кандидат соціологічних наук, доцент Дрожанова О. М. (теми 4–16), кандидат філософських наук, доцент Онофрійчук О. А. (теми 2, 3, 17–24, 26), кандидат соціологічних наук, доцент Рожанська Н. В. (теми 1, 25, 27, 28, практикум). Доктор педагогічних наук, професор Мейжис І. А. та доктор філософських наук, професор Гавеля В. Л. здійснили наукове редагування навчального посібника.

Частина 1. КУРС ЛЕКЦІЙ

Розділ 1. Структура та етапи розвитку соціологічної теорії

Тема 1.

СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Сучасні теоретичні уявлення про структуру соціологічного знання відбивають як реальну структуру сформованого на сьогодні соціологічного знання, так і майже двохстрічну історію розвитку наукових знань про цю структуру. Навчальними цілями цього розділу є формування уявлень про історію та сучасне розуміння структури соціологічного знання, про місце теоретичної соціології в ньому, про різновиди соціологічної теорії.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 1.1. Історичний розвиток уявлень про структуру соціологічного знання, макросоціологія та мікросоціологія.
- 1.2. Методологічний і предметний типи соціологічного знання.
- 1.3. Трирівнева структура соціологічної науки.
- 1.4. Теоретична та емпірична соціологія.
- 1.5. Фундаментальна та прикладна соціологія.
- 1.6. Типологія соціологічних теорій П. Штомпки.

1.1. Історичний розвиток уявлень про структуру соціологічного знання, макросоціологія та мікросоціологія

Уже родоначальники соціологічної науки О. Конт і Г. Спенсер виділяли в її структурі два відносно самостійних розділи – соціальну динаміку як теорію історичного розвитку суспільства та соціальну статичку як теорію його організації і функціонування. Задана типологія соціологічного знання зберігала своє значення аж до початку ХХ століття. Але пізніше, відображаючи як зростаючу диференційованість самого соціологічного знання, так і розвиток наших уявлень про це знання, в роботах великої групи соціологів: у Франції – Е. Дюркгейма, у Німеч-

чині – Г. Зіммеля, в США – Л. Уорда, в Росії – П. Сорокіна була розроблена набагато складніша класифікація соціологічного знання. Вона включала виділення в структурі соціології теоретичного та прикладного («практичного») типів знання. В рамках теоретичного знання виділяли його різновиди: 1) загальну соціологічну теорію («загальну соціологію»), представлену соціальною аналітикою і динамікою; 2) формальну чи «чисту» соціологію, що досліджує абстрактні понятійні форми соціального спілкування; 3) історичну («генетичну») соціологію, що вивчає історію конкретних соціальних систем; 4) філософську соціологію, яка спеціалізується на питаннях методології соціологічного знання.

Поява і поширення в другій третині ХХ століття емпіричних соціологічних досліджень обумовили розробку і типової для цих років «дворівневої моделі» структури соціологічної науки, представлені теоретичним і емпіричним рівнями знань. Цей підхід підтримували Ф. Знанецький, В. Зомбарт, О. Нейрат. Інші дослідники говорили про так звану макро- і мікросоціологію, серед яких можна назвати Дж. Морено, Дж. Гурвіча, Т. Парсонса. Теоретична соціологія (або макросоціологія чи «велика теорія») спеціалізувалася на вивченні великих соціальних систем і спільнот, емпірична «мікросоціологія» займалася дослідженням переважно малих груп, тобто особистості в її найближчому соціальному оточенні.

Але вже до середини ХХ століття виявляються труднощі у внутрішньо-дисциплінарному поєднанні цих двох сфер соціологічного знання. На цій основі спостерігається їх відцентрова еволюція: макросоціологія починає тяжіти до соціальної філософії, а мікросоціологія – до соціальної психології. Інакше кажучи, в соціології починає складатися загрозна ситуація двох наук під спільною назвою.

Вихід з цієї структурної кризи багато в чому був пов'язаний з виділенням в середині століття соціально-психологічних досліджень у самостійну сферу наукового знання. З іншого боку дуже влучною виявилася висловлена в кінці 40-х років ХХ століття американським соціологом Р. Мертоном ідея існування деякого проміжного рівня соціологічного знання – «теорій середнього рангу». На цій основі і виникла та звана «трирівнева модель» структури соціологічного знання, яка стала важливим кроком у наближенні людських знань про структуру соціології до фактично існуючої структури. У 50–70-х роках ХХ століття «трирівнева модель» структури соціологічного знання стає практично загальноприйнятною (в тому числі і в Україні). Однак вона являла собою і деяке спрощення (порівняно з розглянутими вище науковими уявлен-

нями) людських знань про структуру соціології на початку ХХ століття. На відміну від них «трирівнева модель» практично не враховувала аспектне різноманіття структурних зрізів соціологічного знання.

Справа полягає в тому, що в будь-якій розвиненій галузі наукового знання, і соціологія, звичайно, винятком не є, структурна диференціація знання визначається специфікою змісту, форми і функцій проведених досліджень або, іншими словами, специфікою того, що, як і з якою метою підлягає вивченню. З цієї точки зору, як зазначає сучасний російський соціолог Є. Ф. Молевич, в структурі соціології цілком чітко помітні: в змістовному аспекті, обумовленому специфікою об'єкта дослідження, методологічний («метасоціологія») і предметний типи соціологічного дослідження; у формальному аспекті, обумовленому своєрідністю застосовуваних засобів (технологій) дослідження, – теоретична й емпірична форми соціологічного дослідження; у функціональному (цільовому) аспекті – фундаментальний і прикладний види соціологічного знання [2, с. 4]. Цю класифікацію соціологічних теорій представлено на малюнку 1.1.

1.2. Методологічний і предметний типи соціологічного знання

Об'єктом дослідження так званої предметної соціології є соціальна реальність, об'єктом дослідження метасоціології – соціологічне знання про цю реальність. Головною підставою виділення і розрізнення цих типів соціологічного знання, таким чином, є принципова відмінність у об'єктах, які вони досліджують.

Як наука про закономірності, форми і засоби соціологічного пізнання методологія соціології (або так звана метасоціологія) досліджує знання про об'єкт, предмет, структуру соціології. Ця наука досліджує теоретичні парадигми соціології, методи соціологічного дослідження, критерії науковості, умови та шляхи формування соціологічного знання, властивий цьому знанню категоріальний апарат, а також вивчає місце соціології в системі соціальних наук, процеси її інституціоналізації, її науковий статус і т. д.

Вищеназвані пізнавальні завдання вирішуються за допомогою цілої сукупності сформованих у ХХ столітті наукових дисциплін метасоціологічної спрямованості. До них належать: 1) методологія, методика і техніка соціологічного дослідження, що вивчає принципи, процедури і форми організації та проведення соціологічних досліджень, обробки та аналізу їх результатів; 2) методологія окремих класів соціологічних досліджень (загальної соціології і конкретних соціологічних дисциплін, теоретичного і емпіричного досліджень, фундаментального і при-

кладного досліджень); 3) логіка соціологічних досліджень, що вивчає категоріальний апарат соціологічного знання; 4) соціологія знання, що досліджує ступінь об'єктивності одержуваного в соціальних науках знання; 5) соціологія соціології, що вивчає процеси інституціоналізації самої соціологічної науки.

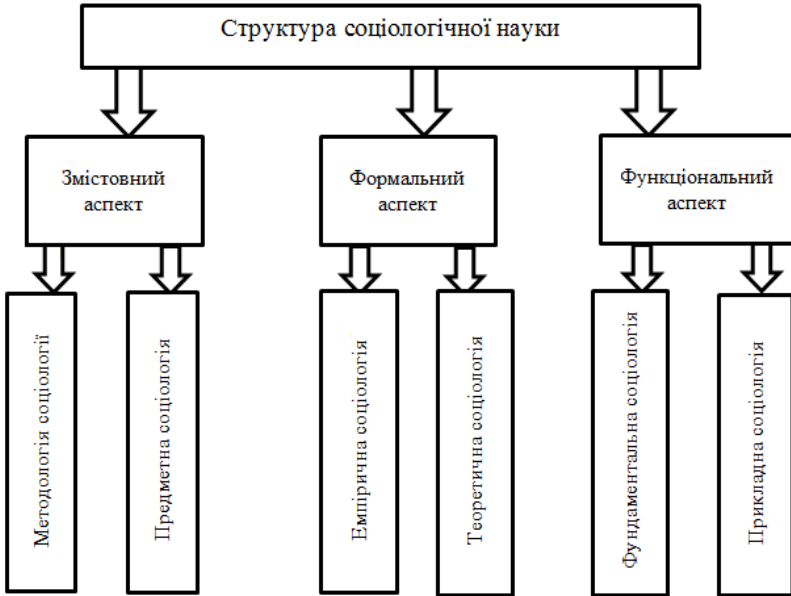

Рис. 1.1. Структура соціологічної науки за Є. Ф. Молевичем

Сучасний американський соціолог Д. Тернер припустив, що соціологічна теорія являє собою словесний «образ суспільства», а не строго збудований ряд теоретичних міркувань, організованих в логічно послідовну форму. Його робота «Структура соціологічної теорії» [7] – приклад метатеоретизування, тобто не створення нової теорії, а систематичний виклад альтернативних теорій і коментування їх, націлене на розкриття базових принципів і логіки побудови теорій.

До іншого, предметного типу соціологічного знання належить переважна більшість соціологічних досліджень, зокрема всі ті, які пов'язані з дослідженням самої соціальної реальності. Згадана вище «трирівнева модель» характеризує саме цей, предметний тип соціологічного знання.

1.3. Трирівнева структура соціологічної науки

Залежно від ступеня абстрактності соціологічних досліджень з часу робіт Р. Мертона прийнято виділяти три рівні в структурі соціологічної науки. Перший рівень – це загальна соціологічна теорія («загальна соціологія»), що дає абстрактно-узагальнений аналіз соціальної реальності в її цілісності, сутності та історії розвитку. На заданому рівні пізнання фіксується структура та загальні закономірності функціонування і розвитку соціальної реальності. Теоретичною і методологічною основою загальної соціологічної теорії виступає соціальна філософія.

Відповідно до думки відомого американського соціолога Р. Мертона, загальної соціологічної теорії в сучасній науці ще не створено, їй тільки належить з'явитися. Якщо розуміти під нею загальною визнаною у світовій науці загальною соціологічною теорією, то оцінка Р. Мертона зберігає свою актуальність і сьогодні. Але при менш максималістському підході не можна не бачити, що розроблені у другій половині ХХ століття соціологічні концепції зіграли важливу роль у розвитку світової соціології. До них можна віднести передусім загальносоціологічні концепції структурного функціоналізму (Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Луман), інтегративної соціології П. Сорокіна, численні теорії конфлікту (Ч. Р. Мілс, Р. Дарендорф, Л. Козер), різноманітні немарксистські концепції, а в останні роки – концепції неофункціоналізму Дж. Александера і структурації Е. Гіденса. У своєрідних умовах ідеологічного життя СРСР 60–80-х років в якості загальної соціології зазвичай розглядався історичний матеріалізм, який розумівся як єдність соціальної філософії і загальної соціології марксизму. Починаючи з 90-х років ХХ століття ця точка зору практично втратила чинність, і в сучасній пострадянській літературі в основному представлені загальносоціологічні теорії В. А. Ядова, В. Н. Іванова, Ж. Т. Тощенко та інших соціологів.

Другий рівень у структурі соціологічної науки – це часткові («середнього рангу») соціологічні теорії. Ці теорії мають своїм теоретичним і методологічним підґрунтям загальну соціологію і дають опис і аналіз соціально особливого. Залежно від своєрідності своїх об'єктів дослідження, часткові теорії можуть бути представленими двома доволі самостійними класами: спеціальними та галузевими соціологічними теоріями.

Спеціальні соціологічні теорії досліджують сутність, структуру, загальні закономірності функціонування і розвитку об'єктів (процесів, спільностей, інститутів) соціальної сфери суспільного життя. При чому вони розуміють останню як відносно самостійну сферу громадської діяльності, відповідальну за безпосереднє відтворення особистості. Це, наприклад, соціологія сім'ї, соціологія міста, соціологія освіти і т. д. Кожна з них, досліджуючи особливий клас соціальних явищ, виступає

перш за все як загальна теорія цього класу явищ. Як вказував П. Сороскін, ці теорії роблять те ж саме, що і загальна соціологія, «але стосовно спеціального класу соціокультурних явищ» [3, с. 173].

Галузеві соціологічні теорії досліджують соціальні (у зазначеному вище сенсі цього терміна) аспекти класів явищ, що належать до інших сфер суспільного життя: економічної сфери, політичної сфери, культурної сфери. До них можна віднести соціологію праці, соціологію політики, соціологію культури, соціологію управління і т.д. На відміну від спеціальних теорій, галузеві не є загальними теоріями даних класів явищ; вони досліджують лише один з аспектів їх прояву – соціальний. Для галузевих теорій характерний «межовий» характер їх дослідницької практики.

У той же час при всій своєрідності цих двох класів теорій вони володіють функціональною специфікою, яка зумовлює їх об'єднання в єдиний рівень дослідження. По-перше, у рамках кожної з цих теорій відбувається становлення і відпрацювання адекватного для цього об'єкта дослідження понятійного апарату. По-друге, у їх межах проводиться відповідна операціоналізація абстрактних понять загальної соціології, що робить їх доступними для кількісних вимірювань і практичної перевірки. По-третє, ці теорії сприяють адаптації загальних методів і процедур до специфіки об'єктів дослідження.

Згідно з відомою оцінкою Р. Мертон, часткові теорії виступають деякими посередниками між «великою теорією» загальної соціології і третім рівнем соціологічного дослідження – конкретними соціологічними дослідженнями (соціографією). Завдання конкретно-соціологічних досліджень є опис та аналіз соціально-одиночного в усій конкретності його існування; теоретичним і методологічним базисом їх виступають відповідні часткові соціологічні теорії.

В основі вищерозглянутої тривірневої моделі соціологічного знання лежить діалектика загального, особливого і одиночного, що додає їй особливої фундаментальності і значимості. Але обов'язково потрібно пам'ятати, що розглянута модель не може інтерпретуватися як модель структури соціологічного знання в цілому; вона характеризує лише структуру одного з типів змістовного зрізу соціологічного знання (а саме предметний тип соціологічного знання).

1.4. Теоретична та емпірична соціологія

Обидва розглянутих вище типи змістовного знання – методологічний і предметний – завжди існують у двох своєрідних пізнавальних формах: емпіричного і теоретичного знання. Відмінності між ними істотні і багатопланові.

В онтологічному відношенні – це відмінності в орієнтації пізнання соціальної реальності з точки зору різнорівневої її організації. Адже емпіричні дослідження орієнтовані на пізнання зовнішніх проявів соціальної реальності, її феноменології, а теоретичні дослідження орієнтовані на пізнання внутрішньої сутності цієї реальності (тобто законів, які нею управляють). У гносеологічному відношенні – це відмінності в характері самого одержуваного знання. В межах емпіричної форми пізнання наука отримує встановлення і можливо більш точний опис фактів і їх взаємозалежності – «емпіричні узагальнення». У рамках теоретичної форми пізнання – причинне пояснення цих фактів і узагальнень на базі встановлюваних законів із наступним прогнозуванням можливого перебігу подій. У методологічному відношенні відмінність емпіричного і теоретичного обумовлена відмінністю використовуваних ними пізнавальних засобів, методів і процедур дослідження. У логічному відношенні – у специфіці використовуваного понятійного апарату [2, с. 7].

Потрібно особливо підкреслити, що емпіричне та теоретичне знання є формами існування не тільки предметного, а й методологічного знання. Методологічний аналіз структури соціології або її об'єкта і предмета – це сфера теоретичної методології. Підготовка програми конкретного соціологічного дослідження, необхідної методики і техніки його проведення і подальшої обробки та аналізу результатів – сфера емпіричної методології.

Звідси цілком очевидна помилковість і неприпустимість поширеного отождолення понять конкретного і емпіричного, теоретичного та загальносоціологічного досліджень. Як конкретне, так і загальносоціологічне дослідження завжди є сплавом емпіричного і теоретичного, з тією лише різницею, що в рамках конкретного дослідження переважає емпіричне, а в рамках загальної теорії – теоретичне знання.

Варто також мати на увазі й відому умовність розрізнення кордонів емпіричного і теоретичного знання. Це пов'язане з тим, що, по-перше, існує чимало методів і процедур пізнання (аналіз і синтез, абстрагування, індукція і дедукція, систематизація та ін.), які успішно використовуються обома формами пізнання. По-друге, «теорія включається в процес емпіричного дослідження на всіх його стадіях» [6, с. 22]. З іншого боку, будь-яке теоретичне знання завжди включає емпіричні факти та узагальнення. Саме в силу цього взаємопроникнення емпіричного і теоретичного знання про них краще говорити не як про самостійні рівні знання, що характерно для сучасної літератури, а як «взаємно просякнуті форми існування будь-якого наукового знання» [1, с. 42].

1.5. Фундаментальна та прикладна соціологія

Протиставлення фундаментального і прикладного видів соціологічного пізнання пов'язане зі специфічною функціональною (цільовою) орієнтованістю будь-яких наукових досліджень. До фундаментального («чистого») пізнання в соціально-гуманітарних науках традиційно відносять дослідження, що ставлять своєю метою безпосереднє збільшення нового наукового знання, а не отримання будь-якого практично значущого результату. Але осмислене таким чином фундаментальне знання не треба змішувати, по-перше, з іншим змістом цього терміна, з фундаментальністю в сенсі особливої ґрунтовності і важливості одержуваного знання. По-друге, неприпустимим є (хоча й часто зустрічається) ототожнення фундаментального знання з теоретичним. При цьому, з одного боку змішуються два різних зрізу структури науки – формальний і функціональний (тобто змішується форма знання з його функцією), а з іншого боку, фундаментальним за своїм змістом буде і будь-яке емпіричне дослідження, що ставить суто наукові цілі.

Прикладний вид соціологічних досліджень, навпаки, орієнтований на виконання певного «соціального замовлення». Це означає, що такий тип досліджень повинен привести до якогось передбачуваного практично значимого ефекту. Характерною особливістю прикладних соціологічних досліджень є розроблення спеціальних інноваційних, впроваджувальних процедур, що дозволяють використовувати на практиці одержані знання. Але часто можна спостерігати неточність в розумінні прикладних досліджень: їх ототожнюють як з конкретно-соціологічними або з емпіричними дослідженнями. В цьому випадку ми маємо справу зі змішуванням різних зрізів соціологічного знання (функціонального, змістовного і формального). Крім того, як і фундаментальним так і прикладним може бути знання будь-якого наукового класу – теоретично, методологічного, загальносоціологічного і частково-соціологічного.

1.6. Типологія соціологічних теорій П. Штомпки

Відомий польський соціолог П. Штомпка пропонує власну класифікацію соціологічних теорій [5]. Він виділяє такі види теорій: пояснювальну, евристичну, аналітичну, екзегетичну. Цю класифікацію П.Штомпка пояснює виходячи з наступних запитань: 1) які основні проблеми вирішує ця теорія («теорія чого?»); 2) з якою метою ця теорія розроблена («теорія для чого?»); 3) хто є потенційними споживачами цієї теорії («теорія для кого?»).

У таблиці 1.1 представлено опис чотирьох типів теорій, які виділяє вищезазначений соціолог.

Класифікація соціологічних теорій П. Штомпки

Назва теорії	Теорія чого?	Теорія для чого?	Теорія для кого?
Пояснювальна	Це теорія реальних соціальних проблем. Вона відповідає на питання чому зростає злочинність, чому виникають нові громадські рухи, звідки виникає бідність, чому відроджуються етнічні настрої і т. п.	Щоб дати пояснення або, принаймні, моделі для кращої організації розрізнених фактів і явищ, інтерпретації безлічі різних подій і явищ.	Не тільки для колег-теоретиків, але для простих людей, щоб дати їм орієнтацію, освіту, розуміння свого стану.
Евристична	Основ соціальної реальності. Вона ставить питання не «чому», а «як»: як можливий соціальний порядок, як виконуються соціальні дії, як розвиваються соціальні зміни?	Для того, щоб створити категоріальний апарат для більш конкретної пояснювальної теоретичної роботи, запропонувати значимі категорії для осмислення розрізнених фактів.	В основному для дослідників, що створюють пояснювальні моделі окремих областей світу, що відповідають на конкретні питання.
Аналітична	Про змістовні поняття, ко-рисні для розуміння речей.	Для визначення, розкриття, пояснення явищ або їх важливих характеристик.	Для соціологів. Ця теорія створює для них канонічний словник, технічну мову для роботи з предметом; ця мова набагато ясніше буденної мови і мови здорового глузду.
Екзегетична	Інших теорій, окремих книг, текстів, фантомів соціологічної яви, що вироджується в кінцевому підсумку в самореферентні справи.	Для апології чи повалення теорій, що неодмінно припускає виникнення фракцій, догматизму, ортодоксальних шкіл, сект, шанувальників.	Для інших теоретиків, які грають в інтелектуальні ігри в «сектах посвячених».

П. Штомпка вважає, що найбільш плідними і перспективними типами теорій для соціологічного аналізу є пояснювальна і евристична теорії, а інші два типи – допоміжні. Український соціолог В. Танчер,

аналізуючи і критикуючи класифікацію П. Штомпки, вважає, що українським дослідникам краще користуватися тим трирівневим дисциплінарним розподілом, який склався у вітчизняному науковому співтоваристві: загальна соціологічна теорія, спеціальні соціологічні теорії, емпіричні соціологічні дослідження, хоча використання синонімічних назв – евристична і пояснювальна теорії – теж є цілком прийнятним [4, с. 209].

Резюме

1. О. Конт і Г. Спенсер виділяли в структурі соціологічного знання два відносно самостійних розділи – соціальну динаміку як теорію історичного розвитку суспільства та соціальну статику як теорію його організації і функціонування. Дана типологія соціологічного знання зберігала своє значення аж до початку ХХ століття. Поява і поширення в другій третині ХХ століття емпіричних соціологічних досліджень обумовили розробку і типової для цих років «дворівневої моделі» структури соціологічної науки, представленої теоретичним і емпіричним рівнями знань. Деякі дослідники пропонували розрізнити в соціологічній науці макро- і мікросоціологію. Макросоціологія спеціалізувалася на вивченні великих соціальних систем і спільнот, а мікросоціологія займалася дослідженням переважно малих груп і особистості в її найближчому соціальному оточенні.

2. Об'єктом дослідження предметної соціології є соціальна реальність, об'єктом дослідження метасоціології – соціологічне знання про цю реальність. Головною підставою виділення і розрізнення цих типів соціологічного знання є відмінність у об'єктах, які вони досліджують.

3. Залежно від ступеня абстрактності соціологічних досліджень з часу робіт Р. Мертона прийнято виділяти три рівні в структурі соціологічної науки. Перший рівень – це загальна соціологічна теорія («загальна соціологія»), що дає абстрактно-узагальнений аналіз соціальної реальності в її цілісності, сутності та історії розвитку. Другий рівень в структурі соціологічної науки – це часткові («середнього рангу») соціологічні теорії. Ці теорії мають своїм теоретичним і методологічним підґрунтям загальну соціологію і дають опис і аналіз соціально особливого. Залежно від своєрідності своїх об'єктів дослідження, часткові теорії можуть бути представленими двома доволі самостійними класами: спеціальними та галузевими соціологічними теоріями. Третій рівень у структурі соціологічного знання представлений конкретними соціологічними дослідженнями. Завдання конкретно-соціологічних досліджень є опис та аналіз соціально одиничного у всій конкретності його існування.

4. У структурі соціологічного знання виділяють також емпіричну і теоретичну соціологію. Емпіричні дослідження орієнтовані на пізнання зовнішніх проявів соціальної реальності, її феноменології, а теоретичні дослідження орієнтовані на пізнання внутрішньої сутності цієї реальності (тобто законів, які нею управляють).

5. Протиставлення фундаментального і прикладного видів соціологічного пізнання пов'язане зі специфічною функціональною (цільовою) орієнтованістю будь-яких наукових досліджень. До фундаментального пізнання в соціально-гуманітарних науках традиційно відносять дослідження, що ставлять своєю метою безпосереднє збільшення нового наукового знання, а до прикладного – отримання практично значущого результату. Прикладний вид соціологічних досліджень орієнтований на виконання певного «соціального замовлення».

6. Відомий польський соціолог П. Штомпка пропонує власну класифікацію соціологічних теорій. Він виділяє такі види теорій: пояснювальну, евристичну, аналітичну, екзегетичну.

Література:

1. Коршунов А. М. Диалектика социального знания / А. М. Коршунов, В. В. Мантатов. – М. : Политиздат, 1988. – 384 с.

2. Молевич Е. Ф. К вопросу о структуре современного социологического знания / Е. Ф. Молевич // Социологические исследования. – 1997. – № 6. – С. 3–8.

3. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

4. Танчер В. Современные социологические теории: проблемы определения и демаркации / В. Танчер // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 205–209.

5. Штомпка П. Теоретическая социология и социологическое воображение [Электронный ресурс] / П. Штомпка. – Режим доступа : <http://www.nir.ru/sj/sj/sj1-01shtom.html>.

6. Ядов В. А. Социологическое исследование: Методология, программа, методы / В. А. Ядов. – Самара : Самарский университет, 1995. – 328 с.

7. Turner J. H. The Structure of Sociological Theory / Jonathan H. Turner. – Belmont, CA : Wadsworth, 2002. – 529 p.

Тема 2. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТОРІЇ: РАННІ РОКИ

У цьому розділі розглядаються об'єктивні чинники, що обумовили появу соціології; основні ідеї, головні школи та концептуальні напрями класичної соціологічної думки, а також особливості та наукові ідеї українських соціологів цієї доби. Зосереджується увага на аналізі домінуючого в цей період методологічного напрямку – позитивізму, під впливом якого соціологічна теорія конституювалась, набираючи різноманітних форм.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача сформуувати уявлення про те, як принципово нове знання про суспільство виокремлювалось з багатоманітності людського досвіду і набувало форм емпірично обґрунтованої наукової теорії.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 2.1. Фактори, що вплинули на розвиток соціологічної теорії.
- 2.2. Становлення та розвиток французької соціології.
- 2.3. Виникнення та розвиток німецької соціологічної думки.
- 2.4. Розвиток британської та італійської соціології.
- 2.5. Витоки соціологічної думки в Україні.

2.1. Фактори, що вплинули на розвиток соціологічної теорії

Соціологія як самостійна галузь наукового знання виникла досить пізно, у 40-х рр. XIX ст., і є порівняно молодого наукою. Однак формування і накопичення знань про суспільство та його розвиток, місце і роль людини в ньому почалося з давніх-давен, спираючись на уявлення первісних людей, відображених у міфах, легендах та героїчному епосі. З часом, приблизно два з половиною тисячоліття тому, на основі первісної міфології виникає філософія, яка на перших етапах свого існування була сукупним знанням про світ і містила в собі елементи астрономічних, математичних, фізичних та інших знань.

Окремою галуззю філософії поступово стає соціальна філософія, вбираючи в себе численні спроби пояснення суспільних явищ, суті та призначення людини. Крім філософії, соціальні процеси і явища вивчала також історія. Але у стародавньому світі ці два пізнавальні процеси ніколи не перетиналися: пізнавальний досвід історичної науки не вивчався філософією, а соціально-філософський аналіз суспільних проблем практично залишався поза історією. Філософія з її абстракт-

но-умоглядним розумінням соціальної дійсності була дуже далекою від реального суспільного життя в його неповторно-індивідуальних проявах, а історія уникала філософсько-теоретичних узагальнень, будучи скерованою саме на дослідження й опис унікальних і неповторних явищ та історичних осіб. До того ж історію завжди вважали наукою про минуле; соціальна ж філософія більше тяжіла до спроб розуміння сучасного їй світу. Тому саме соціальну філософію можна вважати попередницею соціології.

Однак філософи давнини не розглядали суспільство як окреме і самостійне утворення, що має свої власні закони і механізми розвитку. Для них суспільство та суспільне життя є складовою частиною загального космічного буття, незалежного від людини та її волі. Відтак і суспільство філософи стародавнього світу розглядали не як цілісний соціальний організм, що самостійно розвивається й самовдосконалюється, а як простий або складний об'єкт вивчення за аналогією з іншими природними об'єктами. До того ж стародавні філософські уявлення про суспільство і людину мали умоглядний, абстрактний характер.

Отже, впродовж тисячоліть історії людства домінуючою залишалася думка про органічну належність людини до природного світу, про людину як частку природи, підвладну природним законам, про суспільство як продовження і вищий продукт природи. Подальший розвиток філософії, виокремлення з неї природничих наук вносить певні корективи у спроби їх тлумачення і дослідження. З доби Нового часу починає формуватися переконання, що суспільні процеси і явища можуть досліджуватися за допомогою методів природничих наук. Це дає змогу подолати абстрактність і описовість, забезпечить здобуття науково достовірного, дослідно підтверженого знання про суспільний простір і діючу в ньому людську особистість. Але, як слушно зазначає український соціолог Наталя Черниш, усі ці намагання забезпечити науковість у поглядах на суспільство і людину здійснювалися в рамках старої класифікації наук, у якій не було місця соціальній сфері як окремому предмету дослідження.

Першим, хто переглядає усталену класифікацію наук і відрізняє в ній окрему науку про суспільство, був французький учений **Огюст Конт** (1798–1857), якого і вважають засновником соціології. Саме він вперше запропонував назву «соціологія» для нової, позитивної науки про суспільство (у 1839 р. в 47-й лекції «Курсу позитивної філософії» (том IV)) [23, с. 38–39].

Ще одним суттєвим моментом у складній мозаїці «сценарію» появи соціології стали радикальні трансформаційні процеси глобального характеру, що дедалі частіше і динамічніше проявлялися в період XVI–XIX ст. –

епохи зародження, розвитку капіталістичного укладу життя, в трансформації суспільства в усіх його формах – від раннього до сучасного («постіндустріального», «інформаційного», «постмодерного»). У заданому контексті поняття «капіталізм», «уклад життя» асоціюється з поняттям «суспільство». З цієї точки зору вчені іноді розглядають і виникнення соціології – як своєрідну відповідь на виклик часу. Можливо, саме це і дало підставу видатному англійському соціологові, нашому сучасникові Е. Гіденсу визначити соціологію як науку про соціальні інститути саме сучасних суспільств. «Соціологія виникла як окрема галузь інтелектуальної діяльності з розвитком сучасних суспільств, і вивчення таких суспільств залишається її головним завданням», стверджує Е. Гіденс [3, с. 30].

Можливо також, що поява певних історичних факторів могла зумовити «умовну» появу соціології як науки про соціальні інституції рабовласницької епохи, чи як постіндустріального, постмодерного суспільства. Історія розпорядилася саме так, що точкою відліку щодо розгляду чи аналізу суспільства (від історичних його форм до сьогодення через відповідні пронаукові суспільствознавчі критерії) – стала епоха розвитку капіталістичних відносин. Можливо, такого роду трансформаційні процеси і накопичення наукових знань стали тією ланкою, якої бракувало раніше, яка не стільки стимулювала, скільки кульмінувала «завершення» минулого досвіду і початок генерації нової системи наукових поглядів, появу та розвиток соціології.

2.2. Становлення та розвиток французької соціології

Основу ранньої французької соціології становлять ідеї трьох мислителів: Клода Сен-Симона, Огюста Конта й, головним чином, Еміля Дюркгейма. Свого часу розвиток природознавства свідчив про певну спільність між органічним та неорганічним світом. Подальшою вимогою стало продовження пошуків спільного між біологічним та соціальним, і природознавство стає орієнтиром для розуміння форм соціального життя. Першим, хто відчув і виразив ці ідеї, був французький утопіст-соціаліст **Клод А. Сен-Сімон** (1760–1825), який виступив з вимогою надати науці про людину позитивного змісту й визначив її як «соціальну фізику». Новизна його ідей базувалася на таких правилах-постулатах:

- пріоритет спостереження в соціальній науці;
- орієнтація на точні методи природознавства;
- фіксація і опис явищ («як, а не чому відбувається явище»).

На цьому етапі розпочався відрахунок «нового часу» науки про суспільство. Позитивізм виступав не тільки *«методом»*, *«інструментом»* вивчення суспільних відносин, а перш за все базовою платформою розуміння сутності людини та суспільства.

У 30-х роках XIX ст. французький філософ **Огюст Конт** (1798–1857) обґрунтовує принципи *позитивізму* як філософського напрямку. Він увійшов в історію як засновник філософії позитивізму та соціології. О. Конт вперше вводить поняття *«соціологія»*, розробляє систему соціологічного знання, окреслює його предмет, структуру, методи та можливості. Під час обґрунтування нової науки він прагнув точно визначити її місце в людському пізнанні, сформулювати її основні закони. Для цього він робить спробу класифікувати науки і конструює власну ієрархію наук: математика, фізика, астрономія, хімія, біологія, соціологія. Соціологія, за О. Контом, – це абстрактна наука про людину (хоча і ґрунтується на біології), яка передбачає розгалуження на більш конкретні науки, що досліджують окремі форми та елементи суспільства.

О. Конт звернув свої погляди і на закономірний прогресивний характер розвитку суспільства, головний зміст якого, на його думку, становить інтелектуальна еволюція людства. Первинність свідомості людей та її вплив на розвиток суспільства – висхідний принцип О. Конта як філософа та соціолога. При цьому особливу роль він відводить науці як вищому прояву інтелектуальної еволюції. Відкритий ним *«великий основний закон інтелектуальної еволюції людства»*, згідно з яким пізнавальна діяльність людей і в цілому їхня суспільна свідомість на вищій, *позитивній* стадії приходить до формування наукового розуміння природи та суспільства, стає центральною ланкою усіх його філософсько-соціологічних поглядів.

О. Конт не залишив поза увагою і методологічні проблеми нової науки, запропонувавши кілька дослідницьких принципів, які сформулював як чотири методи соціології як науки: *спостереження*, *експеримент*, *порівняння*, *історичний аналіз*, – котрі й до сьогодні вважаються базовими методами в багатьох соціальних науках.

Отже, О. Конт узагальнив різноманітні ідеї свого часу і здійснив першу спробу створення системи соціології; обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку; визначив соціологію як особливу науку, котра спирається на спостереження та аналіз, поставив питання про проведення емпіричних досліджень у цій науці, обґрунтував закономірний характер розвитку історії, окреслив загальні контури соціальної структури і ряду важливих інституцій суспільства. І хоча йому не вдалося,

на думку Дж. Рітцера, створити своєї соціологічної школи, він заклав основу розвитку важливого напрямку соціологічної теорії [11, с. 30]; вперше систематизував соціальні закономірності, поєднав ідеї та висновки широкої спадщини протосоціології, зумів пов'язати паростки соціальних знань у певну цілісність – соціологію, тобто розробив *модель* нової науки. Саме його бачення нової галузі знань слугувало зразком не тільки для соціології XIX ст., але і для подальшого її формування, заклало основи однієї з головних її традицій.

Еміль Дюркгейм (1858–1917) став тим, хто не тільки унаслідував частину ідей О. Конта, а й сформував академічну базу нового соціального знання, інституцілізував соціологію у Франції; його праці стали провідними в розвитку соціології в цілому, соціологічної теорії зокрема [11, с. 31].

Висвітлення природи предмета соціології, за Е. Дюркгеймом, є фундаментальною проблемою, від вирішення якої залежить статус соціології як самостійної науки. В роботі «Правила соціологічного методу» (1895) він розкриває основні способи вирішення цієї проблеми. Вихідним моментом його теорії є прагнення вичленити як *предмет* соціології таку реальність, якою не займається жодна з інших наук. При цьому припускається, що ця реальність має особливі, тільки їй притаманні властивості. Згідно з Е. Дюркгеймом, такими є **соціальні факти**, які у сукупності складають соціальну реальність в цілому. Основні його погляди можна представити у вигляді таблиці.

Таблиця 2.1

Головні ідеї соціології Е. Дюркгейма

Провідні ідеї	Зміст новачій
Предмет соціології – соціальна реальність	Основу соціальної реальності складають <i>соціальні факти</i> , що мають зовнішню природу та здійснюють вплив на індивіда.
Соціологізм	Чітке розмежування явищ індивідуального і колективного життя; <i>антиеволюціонізм</i> – концентрація уваги на сталих і повторюваних зв'язках поміж соціальними явищами; дослідження різноманітних соціальних типів, користуючись головним чином порівнювальним методом.
Впорядкування структури соціологічної теорії	У структурі соціологічного знання виокремлюються <i>соціальна морфологія і соціальна фізіологія</i> на підставі різниці між соціальними фактами як формами колективного буття і соціальними фактами як формами колективної дії.

Загальна соціологічна теорія

Закінчення табл. 2.1

Правила соціологічного методу	<p><i>Правило об'єктивності</i> – полягає в тому, щоб спонукати соціологів до погляду ззовні на предметну царину своєї науки, розглядати соціальні факти як речі.</p> <p><i>Правило фіксування повторюваності</i> при вивченні соціальних фактів. Для цього потрібно досліджувати не поодинокі явища, а «групи явищ», залучати до «вивчення усі явища, що відповідають даному визначенню».</p> <p><i>Правило соціологічного доказу</i> – саме на цьому етапі досягається соціологічна істина в її строгості та повноті. Найбільш продуктивним для соціологічного доказу є порівняльний метод.</p>
Соціальна солідарність	<p><i>Суспільний поділ праці</i> інтегрує індивідів, забезпечує єдність соціального організму, створює почуття солідарності – вищого морального принципу, універсальної цінності, що визнається всіма членами суспільства; це той механізм, що утворює бажаний суспільний зв'язок, <i>солідарність</i> поміж людьми. Існують два типи соціальної солідарності: <i>механічна</i> та <i>органічна</i>. <i>Органічна солідарність</i> – основа соціального порядку, коли кожен індивідуально усвідомлює свою відповідальність перед суспільством і може вибирати, яким саме чином він буде виконувати свої суспільні обов'язки.</p>

Теоретична спадщина Е. Дюркгейма і сьогодні знаходиться в центрі уваги соціологічної спільноти. Причина полягає в тому, що він практично першим спробував теоретично обґрунтувати та виокремити специфічний предмет наукового дослідження соціології – «*соціальну реальність*»; розробив методологію та методи соціологічного дослідження. З його ім'ям також пов'язаний процес інституалізації соціології на європейському континенті, її викладання як самостійної навчальної дисципліни. Крім того, він був засновником *Французької* соціологічної школи, яка існувала навколо створеного ним у 1896 р. часопису «Соціологічний щорічник». І хоча вчений не завжди був послідовним, відстоюючи позитивістські позиції, часто схилявся до психологічних пояснень (наприклад, у своєму аналізі кількості самогубств) [14, с. 28], в своїх працях він висловив чимало цікавих, хоча й спірних концепцій та ідей, оволодіння якими може дати у теоретичному плані багато повчального.

2.3. Виникнення та розвиток німецької соціологічної думки

На межі XIX–XX ст. з'явилися нові важливі соціологічні концепції, які значною мірою привели до професіоналізації соціології і виходу її

на рівень теоретичного розвитку. Видатну роль у цей час відіграє поява та розвиток так званої *німецької формальної соціології*, домінуючою ознакою котрої був не натуралістичний напрям, який панував у розвитку соціологічного пізнання у Франції, а так звана духовно-історична орієнтація, яка набула особливої популярності серед представників німецької соціологічної науки.

Серед німецьких істориків, соціологів у галузі господарчої, соціально-політичної та культурної історії набувають поширення думки про специфічну «духовну» сутність господарських, правових, релігійних інститутів, яка не піддається вивченню за допомогою певних емпіричних методів, характерних для природничих наук. На той час саме на ґрунті німецької культури складалася традиція історичного підходу до явищ суспільного життя, згідно з якою окремі факти розглядаються у контексті загальних зв'язків процесу історичного розвитку. Цей напрям у класичній соціології отримує назву *гуманістичної соціології* (антипозитивістської) і протистоїть як соціологізму Е. Дюркгейма, так і соціологічному психологізмові. Біля витоків цього наукового напрямку стояв видатний німецький філософ, психолог, соціолог **Вільгельм Дільтей** (1833–1911). Подальшого розвитку ці ідеї отримали у працях видатних німецьких філософів, соціологів Г. Зіммеля, Ф. Тьоніса, М. Вебера.

Патріарх академічної німецької соціології – **Фердинанд Тьоніс** (1855–1936) – спробував створити в соціології єдину, логічно струнку систему понять, показати її багатоманітність. Саме Ф. Тьоніс розрізняв *чисту, прикладну та емпіричну* соціологію. Перша аналізує суспільство «анатомічно», в «стані спокою» (соціальна статика), друга – механізми розвитку (соціальна динаміка). Третя вивчає факти життя сучасного суспільства на основі статистичних даних. Тому він навіть назвав емпіричну соціологію *соціографією*. Соціологія, стверджує дослідник, вивчає зв'язки та відносини, які не є очевидними, не фіксовані прямо і безпосередньо, а можуть бути абстраговані від реальних життєвих ситуацій. Ф. Тьоніс керується принципом «конструйованої» абстракції, шляхом якої визначаються «чисті форми» соціальної взаємодії, прямих аналогів якої у реальному житті може і не бути. Тому концепцію Ф. Тьоніса ще називають *«формальною соціологією»*.

Одним із структурних елементів суспільства, на його думку, виступає *«гемайншафт»* – життєвий організм суспільства, щось на зразок малої первинної групи із сильнодіючими функціями соціального інституту. Гемайншафти бувають мовними, сімейними, побутовими, релігійними, виробничими, науковими, торговельними та ін. У своїй

основній праці, яка зробила його всесвітньо відомим соціологом, «Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології» (1887) вчений зіставляє два типи суспільства, два типи соціального зв'язку – общинні та суспільні. Ф. Тьоніс підкреслює, що його теорія стосується тільки суспільних відносин взаємоствердження, які сприяють виникненню та розвитку різноманітних плідних зв'язків між людьми. А самі ці зв'язки можна розуміти як реальне, органічне життя, що є сутністю людської спільноти, і як ідеальні, механічні утворення – основу уявлення про суспільство. Він бачить свою мету в тому, щоб дати більш точне і розгорнуте розуміння спільноти та суспільства, вибудовуючи низку визначень, що відповідають цим базовим поняттям, і окреслює сферу застосування кожного з них.

Для спільноти такими визначеннями стають поняття крові та духа, спорідненості, сусідства й дружби, гідності та служіння і т. д., а для суспільств – це товар і вартість, гроші та ринок, капітал та робоча сила. Перший тип відносин властивий переважно патріархально-феодалному типу суспільства, другий – капіталістичному. Отже, традиційні патерналістські зв'язки протиставляються міському устрою з характерним для нього послабленням первісних зв'язків («*гемайншафт*») і формуванням нового способу соціального буття людини («*гезельшафт*») [22]. Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. теза Ф. Тьоніса про те, що зростання складних, раціональних, цілеспрямованих організацій означає загальне ослаблення примордіального (ірраціонального) в суспільстві знов постала в центрі наукових дискусій. Як пише відомий американський соціолог Н. Смелзер, «Нині .. сили *Гемайншафт* знову заявляють про себе в регіональній, етнічній і в політичній боротьбі цілого світу. Ці події вимагають, аби соціологи переосмислили попередні теорії соціальних змін і звернули на примордіальні структури належну увагу, якої ті завжди заслуговували, але яка їм не завжди приділялася» [14, с. 13].

Отже, тьонісівська концепція «неодномірності» світу соціальних відносин і зв'язків являла собою значний внесок у розробку загально-соціологічної теорії, зокрема теорії соціальної дії, типології соціальних систем, теорії соціальних груп. Окрім того, Тьоніс першим у німецькому суспільствознавстві всебічно розглянув питання про предмет соціології як науки, її структуру (поділ на теоретичну й прикладну). Він одним із перших увів у науковий обіг поняття *громадської думки*, визначаючи її, поруч з масовим робітничим рухом і державною соціальною політикою, як один з головних факторів суспільного розвитку.

Наукова спадщина іншого представника формального напрямку німецької соціології **Георга Зіммеля** (1858–1914) належить не лише історії німецької соціології. Його ім'я – у почесному ряду найвідоміших європейських філософів межі XIX–XX ст. Він зробив вагомий внесок у розвиток соціологічної теорії, досліджуючи проблеми соціальної психології, взаємодії індивіда та суспільства, політики (влади і насилля), витоків відчуження, соціології пізнання, міста, сім'ї, просторової організації соціального життя, соціології релігії, соціології конфлікту, а також соціології культури, мистецтва тощо.

Розглядаючи питання про предмет та об'єкт соціології, Г. Зіммель зауважує, що, порівняно з іншими науками, соціологія – це новий тип дослідження, який дає змогу підійти до явищ іншим чином – не шляхом пошуку ще не «зайнятого» іншими науками предмета, а як **метод**. У такому розумінні соціологія постає не окремою наукою про суспільство, а *науковим методом*, котрий застосовується до всієї сукупності суспільних проблем. Отже, соціологія конституюється насамперед як соціологічне дослідження, що використовується як особливий метод в усіх науках, які вивчають явища суспільного життя. «Подібно до методу індукції, соціологія проникає в дослідницькі сфери всіх наук, допомагаючи знайти нові рішення вже наявних проблем – однак у такій же мірі, як і індукція, не є окремою наукою» [9, с. 47].

Розуміння суті людської взаємодії, на його думку, є головним завданням соціології. Вченого справедливо називають майстром феноменологічного аналізу, тобто теоретичного осмислення соціального світу суто в людському бутті, «чистих» (формальних) суспільних форм, хоча його висновки ґрунтуються на інтерпретації конкретних форм людської взаємодії – праця, конкуренція, панування та ін. Він акцентував увагу на формах соціальної взаємодії, які мають трансформуючий характер, піддавши при цьому аналізу насамперед такі форми, як конфлікт, конкуренція, підкорення, авторитет, договір.

Праці Г. Зіммеля сприяли формуванню одного з центрів американської соціології – Чиказького університету та його головній теорії – *символічного інтеракціонізму*, що панувала в 20–30-х рр. XX ст. в американській соціології. Ідея формальної соціології, що розглядає суспільство як процес перманентного «становлення» форм міжіндивідуальних взаємодій, висунута вченим на протигагу раннім органіцистським і еволюціоністським конструкціям, активно використовується сьогодні в концепціях символічного інтеракціонізму і феноменологічної соціології.

Центральне ж місце у класичній соціології належить іншому всесвітньо відомому представнику німецької соціології **Максу Веберу**

(1864–1920), засновнику так званої *«розуміючої соціології»*, теоретику соціальної дії, досліднику економічної історії, права, влади, політики, культури, релігії. Коло наукових інтересів вченого характеризувалося широтою розмаху та глибоким аналізом. Його дослідження мали як теоретико-методологічний, так і практично-прикладний характер.

Перш за все М. Вебер ґрунтовно займався питаннями методології соціального пізнання та обґрунтування понятійного апарату соціологічного знання, зокрема розробкою таких понять, як *соціальна дія*, *раціоналізація*, *соціальна структура*, *влада*. Важливе місце в його науковій творчості займала і проблема побудови теорії у соціальних науках. Категорії соціальних наук він конструював через так звані *«ідеальні типи»*, котрі фіксували загальні риси окремих соціальних явищ і процесів.

Як і Дюркгейм, М. Вебер розумів соціологію як певного роду універсальний, міждисциплінарний метод. Однак, якщо для Дюркгейма суть цього методу полягала в тому, щоб «розглядати соціальні факти як речі», то М. Вебер, навпаки, цікавився насамперед тим суб'єктивним змістом, який люди надають своїм вчинкам, коли вони «діють разом», тобто взаємно співвідносять свою поведінку один з одним. Тому вчений називав свій метод **«розуміючою соціологією»**.

Взагалі, М. Вебер відомий тим, що надавав особливого значення ролі суб'єктивних компонентів пізнання в соціальних науках. Щодо цього його «розуміюча» соціологія стала однією з перших в історії соціологічної думки спроб дослідити участь суб'єктивних компонентів у пізнанні суспільних явищ. Проблематика розуміння, смислу, ціннісного аналізу явищ культури та соціальних дій, розгляд функцій позанаукових цінностей та практичних оцінок – ось далеко не повний перелік того, що цікавило Вебера у зв'язку з аналізом ролі суб'єктивності в соціологічному пізнанні.

Об'єктом соціологічного аналізу в працях М. Вебера були також політичні та правові відносини як минулого, так і його сучасності. Дослідження вченого у цій галузі настільки значні, що зміст основних проблем і понять соціології політики і права і сьогодні значною мірою базуються на його принципах.

М. Вебер приділяв багато уваги вивченню релігії. Він досліджував як східні релігійні вчення (іслам, іудаїзм, буддизм, даосизм та ін.), так і християнство, зокрема протестантство, і насамперед під кутом зору їх соціального спрямування. В основному це були соціологічні праці про релігію, починаючи із відомої праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905), в якій М. Вебер дав порівняльний аналіз найбільш значимих в історії людства релігій і проаналізував взаємодію економі-

чних умов, соціальних факторів й релігійних вірувань. Такого роду настанови мали важливі історичні наслідки, оскільки, як вважав соціолог, саме з ними пов'язані суттєві відмінності між соціокультурним розвитком на Заході і на Сході.

Завдання соціальної науки, яку Вебер називає наукою про дійсність, полягає, на його думку, в намаганні зрозуміти реальне життя в його своєрідності, встановити культурну значущість явищ у їх специфічному вигляді, з'ясувати причини їхньої історичної особливості. До того ж наукове пізнання Вебер вважає галуззю, де раціонально впорядковується хаотична дійсність.

З усієї різноманітності емпіричної дійсності предметом наукового пізнання може стати, за Вебером, тільки якась обмежена її частка, критерієм вирішення якої можуть бути лише релігійні, моральні, естетичні, політичні та інші цінності, що визначаються як такі у даній культурі. Тільки через віднесення до ціннісних ідей культури конкретний фрагмент дійсності стає значущим для наукового дослідження.

У структурі людських дій Вебер вирізняє особливий клас *соціальних дій*. **Соціальну дію** він тлумачить як дію, що своїм змістом орієнтована на поведінку інших індивідів. Не всі типи взаємовідносин людей мають соціальний характер.

Таблиця 2.2

Типи соціальної дії за М. Вебером

Тип	Характеристика
Традиційна	Базується на тривалій звичці людей; більша частина повсякденної поведінки може бути зарахована до даного типу – це просто системи автоматичних реакцій на звичні подразники відповідно до певної засвоєної у минулому установки.
Афективна	Виникає як реакція на несподівані, незвичайні подразники та зумовлена афектами чи емоційним станом індивіда; Прикладами таких дій можуть виступати, за Вебером такі емоційні стани, як «почуття власної гідності», «гордість», «зздрощі», «ревності» тощо.
Ціннісно-раціональна	Поведінка індивіда пов'язана насамперед зі свідомою і наперед планованою орієнтацією не на досягнення якоїсь мети, а перш за все на свої власні переконання про честь, обов'язок, гідність, красу, віру в Бога і т. і.; такого типу поведінка трапляється в житті досить нечасто, проте значення її настільки важливе, що дає підставу включити цей тип до загальної класифікації.

Ціле-раціональна	Притаманна тим індивідам, поведінка яких орієнтована на мету, засоби та побічні результати цієї дії; в такому разі індивід діє не афективно, не задля обов'язку, а на підставі осмисленого, раціонального розрахунку, співвіднесення наявних засобів для досягнення поставленої мети та можливих побічних результатів такої дії.
------------------	--

Отже, внесок веберівських праць в оновлення й розвиток соціологічної думки вельми вагомий. Він обґрунтував ті базові поняття, якими й сьогодні керуються фахівці-соціологи при вивченні соціальної структури і процесів соціальних змін, а також при вивченні соціальних диспозицій особистості, мотивів і ціннісних орієнтацій її поведінки у виробничій, політичній, культурній сферах. Вебер дав також нове обґрунтування методологічних засад емпіричного соціологічного дослідження, загостривши, зокрема, увагу на специфіці ціннісного підходу в соціології та проблемах розуміння змісту соціальної взаємодії. Не менш важливий внесок ученого в розвиток так званих галузевих соціологій, зокрема соціології релігії, політики і права, науки та культури.

Соціологічна система М. Вебера належить до перших систем так званої *гуманістичної соціології*, головна особливість якої полягає в антипозитивістській спрямованості. Її представники роблять акцент на визначенні соціальних фактів зсередини, а не ззовні; їх більше хвилюють цілі індивідів, ніж їхня зовнішня поведінка; вони цікавляться не стільки об'єктивною ситуацією, в якій опиняються індивіди, скільки тим, як індивіди витлумачують дану ситуацію.

2.4. Розвиток британської та італійської соціології

Установки О. Конта на розуміння соціології як «соціальної фізики», орієнтованої на методи біології, фізики тощо, виявилися живучими. Переважна більшість соціологічних шкіл XIX ст. намагалися зрозуміти соціальне через біологічне чи природниче, а тому одержали в історії соціології назву *натуралістичної соціології*. В межах соціологічного натуралізму розвивався і такий напрям, як *органіцизм*, в основу якого була покладена аналогія між організмом і суспільством. Іншим важливим принципом зазначеного напрямку був *еволюціонізм* – визнання поступального розвитку неорганічного й органічного світу та його безпосереднє поширення на суспільство. Започаткування органістичної школи в історії соціології пов'язано з науковою діяльністю англійського філософа та соціолога, одного з основоположників позитивізму та соціології як окремої науки – **Герберта Спенсера** (1820–1903).

Соціологічна система Спенсера ґрунтується на *трьох основних елементах*: еволюційній теорії, органіцизмі та вченні про соціальні організації – інститути. Свій еволюціонізм Спенсер поширив на всі, без винятку, явища природи та суспільства – космічні, хімічні, біологічні, соціальні. Він вважав, що навіть такі феномени, як психологія та культура, природні за своїм походженням і тому розвиваються за законами природи, а отже, й еволюції.

Г. Спенсер у системі соціології розглядає *еволюцію* як єдність двох взаємопов'язаних процесів – *інтеграції* і *диференціації*, коли об'єкти переходять від стану гомогенності (однорідності) до стану гетерогенності (стан об'єкту, коли він включає в себе різноманітні неоднорідні елементи). Еволюція проходить повсюди однаково, але вона має три різні **фази**: *неорганічну, органічну та надорганічну (суперорганічну)*, що послідовно змінюють одна одну. Зміни космічних систем є прикладом розвитку неорганічних еволюцій, виникнення рослинного та тваринного світу відбувається внаслідок органічної еволюції, тоді як поява і розвиток людини і суспільства – наслідок надорганічної еволюції.

Він розрізняє **два типи** еволюції: *просту* (лише кількісна інтеграція елементів) і *складну* (внаслідок різноманітних змін інтегровані елементи породжують нові якості і зумовлюють перехід від однорідності до різнорідності й багатоманітності, ускладнюється структура, диференціюються функції, збагачуються процеси взаємодії між елементами і т. д.). Г. Спенсер описує і *основні закони еволюції*: «закон нетривалості однорідного», «закон групування», «закон скерованого руху», «закон примноження наслідків», «закон перетворення й еквівалентності сил».

Найцікавіші елементи еволюційної теорії Г. Спенсера пов'язані з аналізом *«надорганічної еволюції»* і стосуються суспільства. Коли органічна еволюція з появою людини досягає надорганічної стадії, з'являється суспільство. Суспільству як продукту еволюції найбільш притаманна диференціація маси та координація взаємодії між його складовими елементами. В процесі з'єднання менших людських агрегацій у більші (шляхом завоювань, підкорення слабкіших, укладення політичних угод тощо) можна простежити такі *рівні соціального розвитку* чи стадії спільноти, які співвідносяться з певними моделями суспільства: 1) проста без лідерства (мисливство та збирання); 2) проста з лідерством (просте скотарство); 3) складна (розвинене скотарство); 4) подвійної складності (землеробство); 5) потрійної складності (індустріальне виробництво). Кожний етап має свої риси й особливості, які Спенсер зводить у таблицях. Класифікацію історичних, етнографічних і соціологічних даних – «соціологічних фактів», як на-

живав їх Г. Спенсер, – різних типів суспільств було розпочато у 15-ти томній «Описовій соціології», матеріали для якої збирали багато помічників упродовж кількох років (останні томи вийшли вже після смерті Г. Спенсера).

У праці «Соціологія як предмет вивчення» (1873) він підкреслює, що процес соціального розвитку настільки зумовлюється загальним характером еволюції, що його послідовні ступені не можна визначити наперед, і тому жодне вчення, жодна політика не в змозі прискорити його більше певної норми, яка обмежена швидкістю органічних змін у людських істотах. Проте, сам цей еволюційний процес можна розладнати, уповільнити чи порушити, але ні в якому разі неможливо його вдосконалити штучно, шляхом зовнішнього впливу. Виходячи з цього, він категорично виступає проти соціальних революцій, які, на його думку, є історичними патологіями і їх наслідки можна порівняти з тими наслідками для організму, які викликаються захворюваннями шлунка.

Проте, між біологічним і соціальним організмами є істотні *відмінності*: суспільство не має чітко окресленої форми; його «нестала цілісність» вимагає кооперації, взаємодії різних структурних елементів, яка здійснюється за допомогою символічної комунікації (мова, звичаї, обряди тощо). У біологічному організмі почуття та свідомість концентруються в окремих органах, тоді як здатність відчувати й мислити притаманна всім складовим елементам суспільства; окремі елементи суспільства досить динамічні, рухливі на відміну від структурних елементів біологічного організму, частини якого чітко локалізовані в «просторі» організму і позбавлені рухливості. В організмі його складові елементи підпорядковані цілому й існують заради нього, тоді як суспільство існує заради блага своїх окремих членів.

Поміркуваний органіцизм Спенсера полягає у спробі відкрити в системі органічного світу певні раціональні елементи, які можна було б використати в процесі пізнання суспільства. Саме аналогія між організмом і суспільством стала для Спенсера досить вдало використаним знаряддям для розкриття **ролі соціальних інститутів у житті суспільства**. На фазі надорганічної еволюції виникають і розвиваються спеціалізовані «соціальні органи», які він назвав «*соціальними інститутами*». В своїй роботі «Принципи соціології» (1876–1896) вчений виділяє і аналізує **шість типів** соціальних інститутів: домашні (сім'я, шлюб), церковні (релігійні), обрядові чи церемоніальні, професійні, політичні та промислові. Ці типи соціальних інститутів класифікуються за їх функціями в суспільному організмі, де кожний з них включається в певну систему органів. Виділяються **три** таких **системи** інститутів:

- 1) інститути продовження роду (домашні);
- 2) система виробничих і розподільчих інститутів (включає промислові, професійні інститути і все те, що пов'язане з ними, – розподіл людей на соціально-класові групи, розподіл праці в масштабах суспільства та ін);
- 3) система регулюючих органів (складається з обрядових, політичних та церковних інститутів).

У працях Г. Спенсера покладені основи усіх форм сучасного функціоналізму. Аналізуючи ролі різноманітних соціальних інституцій суспільства, він незмінно вказував, що вони слугують справі збереження суспільства як цілого. Особливу увагу він приділяв аналізу таких функцій елементів суспільної системи, які забезпечують її цілісність та розвиток. Функціональний аналіз пропагував ще О. Конт у системі позитивної філософії, проте лише Г. Спенсер застосовував його систематично під час розгляду соціальних структур. Саме тому його можна назвати «справді першим соціологічним функціоналістом» (за словами Дж. Тьорнера).

Отже, при всіх недоліках соціологічного вчення Г. Спенсера його великою заслугою в галузі соціології є те, що він поставив і обґрунтував необхідність розробки теорії та практики дослідження соціальної системи, соціальної структури, взаємодії системних елементів, а також започаткував дослідження соціальних інститутів та установ як істотних знарядь соціального контролю, розкрив механізми їх діяльності, проаналізував багато понять, які ввійшли в соціологічну класику.

Органістична орієнтація Г. Спенсера в розумінні суспільства, а також тогочасні досягнення біології, зумовили поширення цього напрямку в британській соціології XIX ст. Серед найвідоміших представників органіцизму були П. Ф. Лілієнфельд, А. Шеффле, Р. Вормс, А. Еспінас, А. Фульє та ін.

На рубежі XIX та XX ст. одним із провідних центрів європейської культури була Італія. У філософській й соціальній думці тут постав позитивізм, певного впливу набули ідеї італійської кримінологічної школи, представники якої широко вдавалися до біологічних понять та аналогій.

Першим визначним мислителем-соціологом новітньої доби в Італії став **Вільфредо Парето** (1848–1923). На формування його соціологічних поглядів істотний вплив зробили роботи О. Конта, Г. Спенсера і Е. Дюркгейма, італійських політологів Н. Макіавеллі і Г. Моски, французького соціального психолога Г. Тарда і швейцарського економіста Л. Вальраса. Незважаючи на те, що В. Парето в цілому негативно ставився до марксистизму, тим не менш він визнавав певне значення деяких

положень матеріалістичного розуміння історії і теорії класової боротьби К. Маркса, про що згадував у своїх роботах.

У своїй соціологічній концепції Парето намагався подолати метафізичне трактування суспільства і розробити принципи соціології, які забезпечили б достовірність, надійність та обґрунтованість соціологічного пізнання. Соціологію він розглядав як синтез суспільних дисциплін, зокрема права, політекономії, політичної історії, історії релігії тощо. Оскільки, на його думку, соціологія є точною наукою, Парето пропонує застосовувати *логіко-еспериментальний метод* дослідження, що передбачає систематичне спостереження та опис досліджуваних явищ з дотриманням логічних правил при переході від спостереження до узагальнення. Саме за допомогою цього методу вчений розглядав можливість вивчення принципів побудови, функціонування та розвитку суспільства.

Ще однією важливою методологічною засадою В. Парето була теза про глибоку суперечність між логічним характером наукового знання і нелогічним характером людських вчинків. Здійснюючи логічні дії, людина керується передусім розумом, а в основі нелогічних дій лежать інстинкти та почуття. На відміну від М. Вебера, Парето акцентував увагу на вивченні саме ірраціональних основ соціальної дії, коли треба чітко вказати людям на нелогічність їх поведінки і вивчати її такою, якою вона є.

У кожному з безліч людських вчинків є певний стабільний складник («залишок»), пов'язаний з певного роду інстинктом. *Залишок* – це стійкий мотиваційний комплекс, пов'язаний з емоціями і закорінений в інстинктивних глибинах психіки. Кожному типові залишків відповідає певний тип *похідних*, або «*деривацій*», мета яких полягає в тому, щоб інтелектуальними засобами маскувати справжню, емоційно-інстинктивну суть «залишку». Парето розробив класифікацію основних різновидів залишків і похідних, яку можна розглядати як оригінальний різновид теорії соціальної взаємодії.

Таблиця 2.3

В. Парето про основні групи «залишків»

Групи «залишків»	Характеристика «залишків»
«Інстинкт комбінацій»	Прагнення людини до змін і набуття різних якостей, необхідних для своєї діяльності
«Інстинкти сталості агрегатів»	Прагнення людини до стабільності, закріплення існуючих зв'язків
«Інстинкти цілісності індивіда»	Прагнення людини до збереження своєї індивідуальності і незалежності

«Інстинкти демонстрації»	Прагнення людини до демонстрації власної переваги
«Інстинкт товариськості»	Прагнення людини до спілкування з іншими і визнання ними своїх гідностей
«Інстинкти сексуальності»	Прагнення людини до протилежної статі

Важливим внеском у вивчення проблем соціальної структури і соціальної динаміки стали ідеї Парето щодо стосунків між елітними верствами суспільства і «масою». Представників еліти, які оперують хитрістю й підступністю, Парето називав «лисицями», інших – які в управлінні керуються розумом, наполегливістю та уособлюють символ сили і мужності – «левами». Учений обґрунтував *концепцію «циркуляції еліт»*, суть якої полягає в тому, що інтелектуальні сили еліти з часом вичерпуються і вона залучає до свого кола найталановитіших представників «маси». Проте настає такий період, коли межі еліти вже не можна розширити, приплив її інтелектуальних сил згасає, сили еліти слабнуть, а потім і взагалі вичерпуються. До влади приходять представники «мас», і з часом вони набувають усіх ознак еліти. Через деякий час коло соціального руху повторюється. Важливе значення для темпів соціальної динаміки має також міра відкритості елітарних верств для проникнення туди виходців із маси. На думку Парето, коливання циклів взаємної залежності еліт і мас безпосереднім чином пов'язані з коливаннями кількості тих чи інших «залишків» у середовищі їх типових носіїв.

Системний підхід вченого до вивчення суспільства сприяв розвитку соціологічних теорій щодо аналізу проблем стабільності соціальних систем. Хоча Е. Дюркгейм, М. Вебер і В. Парето жили майже в той самий час, вони не спілкувались у прямому значенні цього слова. Водночас вони здійснили справжній переворот у соціологічній науці, спрямувавши її до вивчення глибинних механізмів соціальної взаємодії людей. Пізніше Толкотт Парсонс відніс цих мислителів до числа фундаторів «теорії соціальної дії», як він називав структурно-функціоналістський метод у соціології.

2.5. Витоки соціологічної думки в Україні

Соціологічна думка в Україні вбирає в себе теоретичні узагальнення та ідеї багатьох мислителів. Серед них М. Драгоманов, О. Потебня, І. Франко, Ф. Вовк, М. Туган-Баранівський, М. Шаповал та ін. Вони у соціально-філософських, антропологічних, культурологічних та істо-

ричних дослідженнях прокладали шлях соціологічній думці в Україні, займали помітне місце в загальноєвропейському науковому й культурному русі. Тобто розвиток соціологічної думки в Україні став сплавом двох тенденцій, що визначали особливість її формування, – сплавом *універсального* і *національного*.

Одним із перших мислителів, хто заклав підвалини української соціології, був **Михайло Петрович Драгоманов** (1841–1895). У сфері інтересів Драгоманова як соціального дослідника були проблеми влади, державності, прав і свободи особи, етнічність, політика – все, що тепер охоплює «політична соціологія». Його політична соціологія, певна річ, похідна від загальнотеоретичних, методологічних переконань, уявлень про сутність і завдання соціології в цілому. Соціологію він розумів як універсальну, а з тим і точну науку про суспільство, що синтезує всі галузі суспільствознавства. Тобто М. Драгоманов йшов у руслі класичної європейської традиції, яку репрезентував, зокрема, позитивізм. Водночас він пропонував власні оцінки й ідеї в царині соціального пізнання, критикував слабкості органіцистських теорій, наголошував на важливості історико-соціологічних чинників у фактологічному аналізі. Можна стверджувати, що М. Драгоманов був не тільки пропагандистом позитивізму на Сході Європи, а й співавтором нової для того часу системи суспільного знання.

Загальна соціологічна концепція історичного процесу М. Драгоманова, пропаговані ним соціологічні методи пізнання дійсності, доробки з політичної соціології є вагомим внеском в історію соціологічної думки. Він йшов в ногу з розвитком історії, філософії, етнографії, соціології свого часу, піднявся на новий для гуманітарної науки в Україні рівень аналізу соціально-політичних процесів, заклав основи молодій українській соціології.

Відомий історик, етнолог, фольклорист, політичний діяч, перший Президент Української Народної Республіки – **Михайло Сергійович Грушевський** (1866–1934) був засновником інституалізованої соціології в Україні. 1919 року у Відні емігрантами на чолі з Грушевським був заснований перший соціологічний науковий заклад «Український соціологічний інститут», який діяв до 1924 р. Навколо Грушевського там згуртувалися науковці та громадсько-політичні діячі Д. Антонович, М. Шаповал, Б. Старосольський, В. Липинський та ін. Намагаючись, за словами Грушевського, спростувати «фальшиву репутацію некультурності українства», науковці вели лекційно-пропагандистську та видавничу роботу. Свій теоретичний курс М. Грушевський, який прочитав там у 1920/21 р. назвав *«генетичною соціологією»*, а пізніше видав окремою книгою «Початки громадянства (генетична соціоло-

гія)» 1921 року у Відні. Ця праця була присвячена центральній проблемі тогочасної соціології – висвітлювала причини й фактори створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства; в ній теоретично осмислювалися фундаментальні соціокультурні зрушення і переломи у розвитку людства, форми людської життєдіяльності.

М. Грушевський по-своєму розв’язує проблему механізму еволюції людського суспільства й різних форм соціальності. Аналізуючи соціальні факти того часу та дослідження соціальної еволюції в минулому, вчений доходить висновку про вирішальну роль у постійних змінах людського життя невинної конкуренції, індивідуалістських та колективістських тенденцій та періодичного чергування переваги то одних, то інших. Саме ця боротьба двох тенденцій є, на думку Грушевського, основою того ритму соціальної еволюції, котрий досліджує соціологія і всі соціальні науки.

Цей головний принцип концепції вченого зумовлює відповідну логіку побудови матеріалу, його структуру й завдання дослідження – показати процес переходу людського життя до організованого колективу – родоплемінного, розпад цього колективу під натиском індивідуалістських тенденцій, які призводять до класового устрою, на якому виросло соціальне життя «цивілізованої доби», й переходу до цієї стадії суспільного життя.

Дослідження історичних різновидів суспільності він прагнув розгорнути на українському етнокультурному матеріалі, сподівався суто соціологічними методами дослідити чималі етнографічні здобутки українознавства, тим самим приєднавши слов’янський матеріал до набутків європейської соціології, підкреслюючи водночас його специфіку. З цією метою залучалася спадщина таких відомих українських етнографів, як М. Зібер, М. Сумцов, Ф. Вовк, що досліджували давні братства та парубоцькі громади, залишки форм «комунального шлюбу» в досвітках та вечорницях, весільні ритуали тощо. Грушевський намагався прочитати цей матеріал вже з позицій новітніх концепцій своєї дисципліни, посилити «соціологічні акценти» в аналізі змін соціальних форм.

Глибоким і самобутнім соціальним і політичним мислителем, котрий брав участь у роботі «Українського соціологічного інституту», був **В’ячеслав Липинський** (1882–1931). Його консервативна соціологія ґрунтується на елітарній концепції суспільного розвитку. Завжди існує, на його думку, активна меншість, яка організує і править, – і є пасивна більшість, яку організують і якою правлять. Лідерство національної творчої меншості – національної аристократії – обумовлено об’єктивними та суб’єктивними чинниками.

Особливо значну роль у становленні української соціологічної науки відіграв визначний учений, політичний і громадський діяч **Микита Юхимович Шаповал** (1882–1932). 1924 року у Празі він створив Український інститут громадознавства, в якому існували три відділи: народознавства, господарства і техніки, соціології і політики. Відділ соціології і політики займався дослідженням соціальної статистики різноманітних форм життєдіяльності суспільства і соціальних процесів, аналізом процесів виникнення і розвитку суспільних форм організації та управління суспільним життям та ін.

Йдеться про те, зазначає Н. Черниш, що прикметною рисою української соціологічної традиції з самого початку було переважаюче розуміння соціології як науки передусім про соціальні спільноти (громади) – *громадознавство*, тобто знання про те, як індивід входить до великих соціальних структур і стосунків за посередництвом і допомогою громад (спільнот) [24, с. 11].

Перу М. Шаповала належить, зокрема, оригінальне дослідження «Загальна соціологія» (1929), яке можна вважати першим українським підручником з цієї галузі знань. Усвідомлення ролі й значення наукового розуміння суспільства і практичної функції соціології в перетворенні українського суспільства на основі глибокого знання законів його розвитку та функціонування червоною ниткою проходить крізь цю та усі інші соціологічні праці М. Шаповала.

Предметом соціології він вважав вивчення соціальної взаємодії людей. У структурі соціальної взаємодії М. Шаповал виділяв «*дійові особи*», їх дії та «*сполучники*» або «*передавачі*» дії, які поділяють на фізичні та символічні. «Акти дії» різняться між собою рівнем складності і змістом (взаємодія між двома особами, між однією і багатьма, дії односторонні і двосторонні, тривалі й короткочасні, антагоністичні і солідаристичні, шаблонні й нешаблонні). Внаслідок взаємодії постають групи або «скупчення», серед яких він виокремлює реальні й статистичні, організовані й неорганізовані, закриті, відкриті й проміжні, складні й прості. Типовими різновидами складних груп є *класи* і *нації*. Ознаками класу є професія, майновий рівень і правове становище. Крім цих одиниць, учений виокремлює також «*агрегати*» («територіальні спільноти» та «суспільство»). Кожне соціальне скупчення характеризується своєю «соціальною силою», ознаками якої, зокрема, будуть чисельність членів скупчення, їхня солідарність, організованість, технічний апарат, темперамент, освіта, вдача й здібності їх провідників та властива їм етика боротьби. Праця «Загальна соціологія» містить великий фактичний матеріал про українське суспільство початку нашого століття, який не втратив свого значення й донині.

Ще один відомий український громадсько-політичний діяч **Володимир Старосольський** (1878–1942) у своїй роботі «Теорія нації» (1919) вступає в полеміку з Ф. Тьнісом щодо твердження останнього з приводу витискання спільнот (Гемайншафт) сучасними раціоналізованими соціальними утвореннями (Гезельшафт). У концепції В. Старосольського такий лінійний, однобічно спрощений розвиток суспільства ставиться під сумнів. Два чинники – стихійна воля як основа Гемайншафт, з одного боку, і «чистий розум» як основа Гезельшафт – з іншого доповнюють один одного, представляючи два різні рівні життя людей. В історичній практиці існує чергування волонтаризації чи раціоналізації такого життя, перехід від спільнот до раціоналізованих соціальних утворень і навпаки, злиття їх у різних пропорціях у межах єдиного цілого, а також народження нових, незаних доти спільнот. Такі чергування і набирання сили по черзі різними формами становлять «величаву ритміку історії» і не дають жодних підстав розглядати її як якийсь одномірний і односкерований процес. Тому-то суспільний розвиток аж ніяк не є розвитком по висхідній лінії, а національна спільнота не є засудженою на загибель формою суспільства, яка вичерпала всі свої внутрішні ресурси [24, с. 13–14].

Отже, становлення соціологічної думки в Україні характеризувалося як проявом загальних закономірностей становлення та еволюції соціологічного знання, так і специфічними особливостями, котрі впливали з умов розвитку української історії. Насамперед, ця специфіка відобразилась у тій соціальній проблематиці, що пов'язана з боротьбою етносу за свою політичну і національну незалежність, громадянські права та свободи, за національні соціальні інститути і та ін.

Резюме

1. Глибинні трансформаційні процеси в суспільстві і накопичення наукових знань стали тими основними факторами, що спричинили появу соціології – тієї ланки, якої бракувало раніше і яка кульмінувала «завершення» минулого досвіду і початок генерації нової системи наукових способів суспільства та суспільних відносин.

2. О. Конт узагальнив різноманітні ідеї свого часу і здійснив першу спробу створення системи соціології, поставивши завдання створити нову науку про суспільство, ввівши термін «соціологія», який був каталізатором для пошуків нових методів для науки. Головне значення соціології О. Конта полягає в тому, що він вперше обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку; визначив соціологію як особливу науку, котра спирається на спостереження та аналіз, поставив питання про

проведення емпіричних досліджень у даній науці, обґрунтував закономірний характер розвитку історії, окреслив загальні контури соціальної структури і ряду важливих інституцій суспільства.

3. Е. Дюркгейм практично першим спробував теоретично обґрунтувати та виокремити специфічний предмет наукового дослідження соціології – «соціальну реальність»; розробив методологію та методи соціологічного дослідження. З його ім'ям також пов'язаний процес інституалізації соціології на європейському континенті, її викладання як самостійної навчальної дисципліни.

4. Ф. Тьоніс – один з засновників німецької формальної соціології – спробував створити в соціології єдину, логічно струнку систему понять, показати її багатоманітність. Соціологія, на його думку, повинна вивчати зв'язки та відносини, які не є очевидними, не фіксовані прямо і безпосередньо, а можуть бути абстраговані від реальних життєвих ситуацій. Ф.Тьоніс керується принципом «конструйованої» абстракції, шляхом якої визначаються «чисті форми» соціальної взаємодії, прямих аналогів якої у реальному житті може і не бути. Тому концепцію Ф. Тьоніса ще називають «формальною соціологією».

5. Вагомий внесок у розвиток соціологічної теорії зробив Г. Зімель. Вченого справедливо називають майстром феноменологічного аналізу, тобто теоретичного осмислення соціального світу суто в людському бутті, «чистих» (формальних) суспільних форм, хоча його висновки ґрунтуються на інтерпретації конкретних форм людської взаємодії – праця, конкуренція, панування та ін.

6. Соціологічна система М. Вебера належить до перших систем так званої гуманістичної соціології, головна особливість якої полягає в антипозитивістській спрямованості. Її представники роблять акцент на визначенні соціальних фактів зсередини, а не ззовні; їх більше хвилюють цілі індивідів, ніж їхня зовнішня поведінка; вони цікавляться не стільки об'єктивною ситуацією, в якій опиняються індивіди, скільки тим, як індивіди витлумачують цю ситуацію.

7. Заслуга Г. Спенсера в галузі соціології полягає в тому, що він поставив і обґрунтував необхідність розробки теорії та практики дослідження соціальної системи, соціальної структури, взаємодії системних елементів, а також, започаткував дослідження соціальних інститутів та установ як істотних знарядь соціального контролю, розкрив механізми їх діяльності, проаналізував багато понять, які ввійшли до соціологічної класики; його ідеї вплинули на формування теорії структурного функціоналізму, яка є однією з найвпливовіших у сфері соціологічної думки.

8. Розвиток соціологічної думки в Україні характеризується як провном загальних закономірностей становлення та еволюції соціологіч-

ного знання, так і специфічними особливостями, котрі впливали з умов розвитку української історії. Насамперед, ця специфіка відобразилась у тій соціальній проблематиці, що пов'язана з боротьбою етносу за свою політичну і національну незалежність, громадянські права та свободи, за національні соціальні інститути і та ін.

Література:

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. / Макс Вебер ; перекл. з нім., післям. та комент. О. Погорілого. – К. : Основи, 1998. – 334 с.
2. Вебер М. Господарство і суспільство. / Макс Вебер ; пер. з нім. М. Кушнір. – К. : Всесвіт, 2013. – 1112 с.
3. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко / Ентоні Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
4. Драгоманов М. Документи і матеріали 1841–1994 / М. Драгоманов. – Львів : НТШ, 2001. – 731 с.
5. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя: тотемна система в Австралії / Е. Дюркгейм. – К. : Юніверс, 2002. – 424 с.
6. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст. / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
7. Історія соціологічної думки в Україні : навчальний посібник. – Львів : Новий світ, 2000. – 334 с.
8. Мусієздов О. О. Історія української соціології : навч.-метод. посіб. / О. О. Мусієздов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – 117 с.
9. Онофрійчук А. М. Історія соціології : навч. посібн. для студентів вищих навчальних закладів / А. М. Онофрійчук, О. А. Онофрійчук – Миколаїв : Вид-во ПСІ КСУ, 2006. – 110 с.
10. Реймон А. Етапи розвитку соціологічної думки / А. Реймон – К. : Юніверс, 2004. – 688 с.
11. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
12. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.
13. Сірій Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб. / Є. В. Сірій. – К. : Атіка, 2004. – 480 с.
14. Смелзер Н. Дж. Проблеми соціології. Георг-Зіммелівські лекції, 1995 / Нейл Дж. Смелзер ; перекл. з англ. В. Дмитрук. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.

15. Соціологічна думка в Україні : навчальний посібник / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанова та ін. – К. : Заповіт, 1996. – 424 с.
16. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : навчальний посібник / За ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – 363 с.
17. Соціологія : підручник / Ю. Ф. Пачковський, Н. В. Коваліско, І. В. Городняк та ін. ; за ред. д-ра соціол. наук, проф. Ю. Ф. Пачковського. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 418 с.
18. Соціологія : навч. посібник / За ред. С. О. Макеєва. – К. : Українська енциклопедія, 2008. – 378 с.
19. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / За заг. ред. В. І. Докаша. – 2-ге вид. доопр., доп. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 448 с.
20. Соціологія ХІХ – початку ХХ століття : хрестоматія / За ред. В. Г. Городяненка. – Д., 2007.
21. Танчин І. З. Соціологія : навч. посібник / Танчин І. З. – 3 вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 351 с.
22. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Ф. Тьоніс ; пер. з нім. – К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.
23. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій / Н. Черниш. – 3-тє вид. – Львів : Кальварія, 2003. – 544 с.
24. Черниш Н. Чи можлива сучасна соціологія без Нейла Смелзера ? Вступна стаття // Проблеми соціології. Георг-Зіммерлівські лекції, 1995 ; перекл. з англ. В. Дмитрук / Нейл Дж. Смелзер. – Львів : Кальварія, 2003. – С. 5–17.
25. Problems in European Civilization, Protestantism and Capitalism: The Weber Thesis and its Critics. Boston, ed. Robert Green, D.C. Heath and Company, 1959. – 112 p.

Тема 3.

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ: ПІЗНІ РОКИ

У цьому розділі розглядаються основні напрями та школи, що склалися в соціології в ХХ сторіччі. Соціологічні дослідження цієї доби представляють собою надзвичайно складну систему ідей, гіпотез, концепцій та методів дослідження соціальних явищ, які дуже часто намагаються вийти за світоглядний обрій своєї науки, залучають до соціології матеріал стосовно людини, культури і суспільства із інших сфер соціального знання. Одночасно відбувається соціологізація близьких за предметом наук. Це означає, що зміст концепцій, котрі стали вже традиційними, децю видозмінюється, доповнюється новими елементами, водночас поруч з ними постають нові, нетрадиційні концепції з новими поняттями й проблемами.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача простежити тенденції розвитку соціологічної думки у ХХ столітті, сформувані просторово-часову вісь «минуле-сучасність-майбутнє» і «нанизати» на неї взаємопроникнені спроби теоретизування з приводу соціальних феноменів. Саме це підносить соціолога над світом його буття і відкриває нові можливості усвідомлення майбутнього, змушує зв'язати свої пошуки з визначальними тенденціями розвитку науки.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 3.1. Рання американська соціологічна теорія.
- 3.2. Соціологічна теорія до середини ХХ століття.
- 3.3. Соціологічна теорія другої половини ХХ століття.

3.1. Рання американська соціологічна теорія

На рубежі ХІХ та ХХ століть у США складаються сприятливі умови для розвитку соціальних наук. В американському суспільстві виникає потреба в реформуванні політичних, правових та освітніх інститутів. Це, в свою чергу призводить до підвищення інтересу до наукових досліджень у відповідних сферах суспільного життя. Бажання досягти високого рівня узагальненої абстракції й використання кількісних методів повернуло американських вчених від пояснювальних моделей в дусі історичної та культурної антропології та спрямувало їх дослідницький інтерес на вивчення короткострокових процесів [4, с. 63]. Ця доба стала початком розвитку нових напрямів американської економі-

чної, політичної, психологічної, філософської науки. Відповідні зрушення почали відбуватися і в сфері соціології.

Як зазначає О. І. Погорілий, американська соціологія, що з самого початку розвивалась у межах університетської освіти як академічна дисципліна [3, с. 34], задячує тим вченим, хто, сприйнявши ідеї європейської соціології (насамперед її соціал-дарвіністського та психологічного напрямів), перенесли їх на американський ґрунт і зробили складником національної системи вищої освіти. Центром розвитку соціальних наук у США стали університет Джона Гопкінса (сьогодні один з найбільш цитованих у світі), Єльський, Чиказький, Колумбійський та Гарвардський університети. Вперше соціологію як окрему навчальну дисципліну почали викладати в Єльському університеті.

У 1975 році **Вільям Грем Самнер** (1840–1910), професор політичних і соціальних наук Єльського коледжу, запропонував базовий курс соціології, основними принципами якого були ідеї соціальної еволюції, а також всесилля і універсальність природного добору і боротьби за існування. Соціологічна концепція Самнера формувалась під впливом вчення Г. Спенсера, яке він доповнив своїми дослідженнями походження та розвитку групових звичаїв, певних стереотипів групової й індивідуальної поведінки людей. Соціальна нерівність, з точки зору Самнера, – це природний стан і необхідна умова розвитку цивілізації, вона справедлива і природна, наростання майнової нерівності – не перешкода, а умова суспільного прогресу.

Найвідомішою роботою Самнера стала праця «Народні звичаї» (1906), в якій на великому фактичному матеріалі він вперше в історії соціології детально аналізує *етноцентричні* процеси. Трактуючи *етноцентризм* як схильність групи чи індивіда оцінювати або сприймати різні соціальні явища залежно від цінностей та уявлень своєї етнічної групи, він показує, що групові уявлення виявляються визначальними і виступають певними еталонами та критеріями у ставленні до чужих [1, с. 191–192]. За термінологією Самнера «*ми-група*» – характеризується як згуртована та узгоджена, з усвідомленням переваг власних звичаїв, традицій, цінностей і норм. Тоді, як ставлення до тих, хто знаходиться за її межами – «*вони-група*» – переважно вороже завдяки почуттям страху та самозбереження.

Аналіз соціальних норм, закріплених у звичаях і традиціях, їх значення в системі внутрішніх і зовнішніх відносин у процесі соціальної взаємодії були першою серйозною спробою соціологічного дослідження цих проблем, стали важливим внеском у розробку теорії малих груп і теорії соціальних інститутів. І хоча не всі положення соціологічної концепції В. Самнера були бездоганні, у його поглядах прояви-

лись елементи *функціонального підходу*, котрий пізніше став одним із основних теоретичних напрямів американської соціології.

До засновників американської соціології відносять також **Франк-ліна Генрі Гіддінгса** (1855–1931), фундатора першої кафедри соціології в Колумбійському університеті, президента Американської соціологічної асоціації (1908), автора багатьох соціологічних праць – «Принципи соціології» (1896), «Індуктивна соціологія» (1901), «Елементи соціології» (1898), «Описова та історична соціологія» (1904) та ін. Так само, як і В. Самнер, знаходячись під впливом поглядів Г. Спенсера, Гіддінгс намагався поєднати ідею еволюції зі «свідомим чинником». Суспільство, на його думку, є результатом взаємодії об'єктивного чинника (еволюції) і чинника суб'єктивного, свідомої людської волі. В основі суспільного життя лежить «свідомість роду» – стан, коли люди починають визнавати себе належними до одного й того ж роду. На цій основі формується солідарність людських індивідів, кожен з яких зберігає свою індивідуальну самобутність.

Ф. Гіддінгс аналізує також соціальну структуру. Диференціація класів відбувається, на його думку, на основі рівня усвідомлення ними «родових» цінностей, тобто почуття соціальної солідарності. Існують «соціальні класи», які свідомо прагнуть солідарності й виступають за збереження існуючого соціального устрою. Тих, хто позбавлений почуття солідарності й ставить насамперед власні егоїстичні цілі, вчений називає «несоціальними класами». «Псевдосоціальні класи» – це ті, хто не має власності й прагне жити за суспільний кошт, й нарешті, «анти-соціальні класи» – це маргінали, потенційні злочинці, позбавлені почуття солідарності й ворожі будь-яким соціальним інституціям [3, с. 37]. Проблема зв'язку між соціальною структурою та аномією пізніше буде детально розроблена Робертом Мертоном в його *теорії соціальної аномії*.

Значний внесок у розвиток соціології був зроблений **Лестером Франком Уордом** (1841–1913) – першим президентом Американської соціологічної асоціації, автором значної кількості соціологічних праць – «Динамічна соціологія» (1893), «Психологічні чинники цивілізації» (1893), «Нариси з соціології» (1898) та ін. Будучи прихильником спенсерівського еволюціонізму, Л. Уорд вважав, що основою всіх соціальних дій є бажання як міцний соціальний стимул. Соціальна еволюція здійснюється з участю людської волі, почуттів та розуму. Завдання соціології полягає у вивченні базових законів соціальних трансформацій, а також у свідомому використанні наукового знання з метою удосконалення суспільства. Звідси – прихильність Уорда до ідей соціального реформізму, ідеї створення ідеального суспільства – «соціокра-

тій», істотною ознакою якого є контроль за соціальними силами на основі існування колективного розуму суспільства.

Чільне місце в організації вивчення й викладання соціологічної науки у США належить **Альбіану Смолу** (1854–1926). Під час перебування на посаді президента Коледжу Колбі з 1889 по 1892 рік, він реорганізував філософський факультет, додавши новий курс з соціології «Вступ до наук про суспільство». Отримавши запрошення працювати в Чиказькому університеті 1892 року, Смол заснував у цьому університеті перший факультет соціології, який очолював протягом 30 років і який на багато років вперед став центром соціологічної науки в США. Разом із Джорджем Вінсентом він опублікував перший у світі підручник з соціології «Вступ до вивчення суспільства» (1894), а у 1895 році заснував «Американський соціологічний журнал», який суттєво сприяв розвитку соціологічної думки в США й до сьогодні залишається найавторитетнішим виданням в галузі соціології. До того ж, А. Смол був одним з засновників Американської соціологічної асоціації, яку очолював протягом 1912–1913 рр.

У своїх працях «Загальна соціологія» (1905), «Значення соціальної науки» (1910), «П'ятдесят років соціології у Сполучених Штатах» (1916) А. Смол розглядає методологічні питання соціального пізнання, обґрунтовує потребу в комплексному підході до аналізу соціальних фактів. Соціологія, на його думку, наука не про суспільство, а про соціальний процес людської асоціації, що спирається на діяльність, спрямовану на задоволення інтересів. Саме *інтерес* постає у Смола головною одиницею соціологічного аналізу й визнається ним найпростішою формою стимулів, що простежуються в поведінці людини.

Соціальне життя він розумів як діяльність, спрямовану на задоволення інтересів, головні з яких – це здоров'я, спілкування, добробут, пізнання, краса і справедливість. Навколо носіїв цих інтересів створюються різноманітні групи та інститути, конфлікт між якими й є в першу чергу конфліктом інтересів. Суттєвим моментом в теорії Смола постала проблема практичного спрямування соціології, головну задачу якої він вбачав у технологічній спрямованості на «практичне поліпшення суспільства» шляхом гармонізації та узгодження людських інтересів.

Отже, наукове значення праць засновників американської соціології полягає насамперед у тому, що вони не тільки поширили ідеї класиків європейської соціології, а й пристосували цю науку до особливостей американського стилю життя, орієнтували її на вирішення практичних проблем, своїми поглядами та теоретичними доробками сприяли інституалізації соціології на американському континенті.

3.2. Соціологічна теорія до середини ХХ століття

Наслідками двох світових війн ХХ століття стали великі зміни в економічному, політичному й соціальному розвитку європейських країн і всього людства. Змінилася політична карта Європи, постали нові національні держави, зросла кількість країн із республіканським устроєм. Усі ці процеси вплинули на розвиток культури й науки, що набув суперечливого характеру. Несприятлива ситуація міжвоєнних десятиліть уповільнила розвиток соціальних наук в європейських країнах, натомість лідерство в ряді позицій в цей період поступово переходить до американських учених. У цей час США стають безумовним лідером у розвитку соціології, особливо в сфері емпіричних досліджень.

Заснований 1876 року в США університет Джона Гопкінса, що за словами його першого президента Деніеля Гілмана був покликаний через науку й дослідження просувати знання на благо держави й людства, на початку ХХ ст. переживав фінансові труднощі й це призвело до того, що центр розвитку соціальних наук перемістився в місто Чикаго, де Чиказький університет на цей час був впливовим науковим центром, у рамках якого формувались не менш впливові філософські (прагматизм), економічні (інституціоналізм), архітектурні та інші наукові школи. Засновниками Чиказької соціологічної школи вважають **Вільяма Томаса** (1863–1947) та **Роберта Парка** (1864–1944), а класичним дослідженням, від якого прийнято вести відлік існування школи – п'ятитомна праця В. Томаса і Ф. Знанецького «Польський селянин у Європі і Америці» (1918–1920). Це було унікальне дослідження, на думку М. Блумера тому, що воно повернуло соціологію від абстрактної теорії й книжкових досліджень до вивчення емпіричного світу з допомогою теоретичного каркасу [4, с. 69].

Характерною особливістю наукової орієнтації представників Чиказької школи було намагання орієнтувати соціологічну науку в бік досліджень конкретних явищ навколишнього соціального світу – міського життя, злочинності, міграцій, етнічних проблем. Загальною теоретичною орієнтацією школи стала філософія *прагматизму* та ідеї *соціального біхевіоризму*, що обґрунтовували ідею соціальної активності особистості і важливості вивчення проблем соціальної взаємодії. Творчість **Чарльза Хортгона Кулі** (1864–1924) – професора соціології Мічиганського університету, а також **Джорджа Герберта Міда** (1863–1931), який 40 років викладав соціальну психологію у Чиказькому університеті, суттєво вплинула на переорієнтацію соціологічної думки на вивчення проблем соціалізації, групової взаємодії й соціального контролю. Розроблені ними нові аспекти теорії соціалізації мали важливе

значення для обґрунтування емпіричних досліджень у галузі мікросоціології.

У 1929 році на запрошення Гарвардського університету колишній російський вчений **Пітирим Сорокін** очолив створену там кафедру соціології, а пізніше, у 1931 році – й відділення соціології, керівником якого він залишався цілих дванадцять років. Поступово на відділенні збиралася ціла плеяда майбутніх зірок американської соціології: Б. Барбер, Р. Бейлс, І. Бергер, К. Девіс, Р. Мертон, Б. Мур, Т. Парсонс, Р. Вільямс, Дж. Хоманс та ін. Під керівництвом Сорокіна факультет соціології Гарварда стає одним із найбільш важливих соціологічних центрів США.

П. Сорокін у гарвардський період своєї творчості формує сутнісно нову – *інтегралістську* – парадигму в соціології, яка принципово передбачає взаємозв'язок усіх компонентів соціокультурного світу. Як зазначає А. Ручка, особливість цієї парадигми полягає в тому, що вона бере до уваги *артефактуальний* характер реальності, робить наголос на *смісловій опосередкованості* явищ культури, враховує *плюралістичність* виробленого людиною культурного світу. Цей різноманітний культурний світ, що складається з ідеологічних, матеріальних, особистісних і поведінкових явищ, історично перетворився на соціокультурне середовище, яке зумовлює, визначає і формує як особистість кожного індивіда, так і обличчя кожної соціальної групи [5, с. 78–80]. У зв'язку з цим соціологія має постійно модифікувати свої принципи і методи таким чином, щоб можна було їх пристосувати до специфічного характеру соціокультурного всесвіту. У своїй книзі «Суспільство, культура та особистість» (1947) вчений визначає *соціологію* як *генералізаційну науку про соціокультурні явища*, які розглядаються у своїх родових видах, типах і різноманітних взаємозв'язках. Подібно до інших наук її можна поділити на *загальну* і *спеціальну*. Своєю чергою, загальну соціологію можна підрозділити на *загальну структурну соціологію* (вивчає основні структурні типи соціальних груп та інститутів, структурні типи культурних систем, структуру та типи особистостей) і *загальну динамічну соціологію* (досліджує повторювані соціальні, культурні процеси, а також соціокультурні процеси в особистостях).

Особливий наголос П. Сорокін робить на *стратифікаційному* підході до суспільства. Щоб з'ясувати причину суспільної нерівності, він застосовує поняття *соціального простору*, що за змістом охоплює всю сукупність соціальних статусів у даному суспільстві. Це багатовимірне утворення, в якому можна виокремити *горизонтальний* і *вертикальний* параметри. Розмежування параметрів соціального простору відображає явища, які дійсно існують у соціальному всесвіті: ієрархії, ранги, домі-

нування і субординація, авторитет і слухняність, підвищення і пониження по службі. Соціальна стратифікація кожної соціальної групи залежить від соціокультурного характеру суспільства та його членів й постійно коливається. Переміщення між соціальними позиціями соціолог визначає як *соціальну мобільність*, яка в свою чергу поділяється на *горизонтальну* та *вертикальну*. За інтенсивністю вертикальної мобільності можна судити про рівень демократичності суспільства. Водночас історія свідчить, що вертикальна мобільність, її канали та механізми, висота, профіль і тип стратифікації можуть принципово змінюватись під впливом глибинних і радикальних перетворень, технологічних і цивілізаційних переломів, революцій, війн, переворотів.

Отже, творче осмислення П. Сорокіним таких вузлових тем структурної соціології, як соціальний простір, соціальна стратифікація, соціальна нерівність, соціальна мобільність, соціальна взаємодія, соціальні відносини, спричинила фундаментальний вплив на подальший розвиток соціологічної науки. Багато структурних концепцій, які сформувалися після появи праць П. Сорокіна, так чи інакше відштовхувалися від його соціологічного доробку. Наприклад, у 70-х роках з'явилися праці американського соціолога П. Блау, які були присвячені розробленню макросоціологічної теорії соціальної структури. Використання ідей П. Сорокіна про горизонтальні та вертикальні параметри соціального простору як параметри соціальної структури дало змогу П. Блау створити цікаву теорію соціальної структури [5, с. 88–97].

Між тим у стінах Гарварду в 1930–1950-ті роки нові інтегралістські ідеї Сорокіна не викликали великого ентузіазму, йому не вдалося створити власної соціологічної школи. Це відбувалося на тлі зростання впливовості **Толкота Парсонса** (1902–1979), який у 1937 році опублікував першу свою вагому працю «Структура соціальної дії», яку згодом стали називати «великою хартією соціології». Парсонс поєднав ідеї А. Маршалла, В. Парето, Е. Дюркгейма, М. Вебера і запропонував нову дослідницьку програму – *волютаристську теорію дії*. Надалі ця теорія була покладена в основу *структурно-функціональної теорії соціальних систем*.

Отже, логіка розвитку соціологічної думки цього періоду характеризується внутрішньою диференціацією соціологічного знання, інтенсивною розробкою методології емпіричного дослідження, поглибленням розходжень між різними науковими парадигмами. Одні науковці залишаються на позиціях позитивізму, що потребує точності процедури отримання факту і логічної послідовності його осмислення, об'єктивному ставленні до досліджуваного предмета, казуальний, навіть детерміністський аналіз соціальних феноменів; інші – пов'язують

предмет соціології із глибиною рівня розуміння змісту соціальної взаємодії й наполягають на зосередженні на людській істоті, її поняттях, системи яких складають культуру, для того, щоб зрозуміти суперечливу цілісність соціального світу.

Як зазначає О. І. Погорілий, протягом міжвоєнних десятиліть у соціологічній науці Західної Європи і США сформувались три впливові наукові школи – *Французька*, до якої належать послідовники Еміля Дюркгейма; *Чиказька*, центром формування якої став соціологічний факультет Чиказького університету, та *Франкфуртська*, що постала на базі Франкфуртського інституту соціальних досліджень [3, с. 54]. Ці школи дуже різняться між собою своїми науковими орієнтаціями, тематикою досліджень, історією формування. Водночас вони лишили помітний слід в історії соціології, оскільки завдяки їх діяльності соціологічна наука досягла високого рівня розвитку й перейшла від *класичної* до нової, *посткласичної* парадигми.

3.3. Соціологічна теорія другої половини ХХ століття

Соціологічна наука протягом ХХ ст. зазнала величезних змін і нині становить собою, зазначає Н. Черниш, «надзвичайно складну систему ідей, гіпотез, концепцій, теорій, методів дослідження та способів опису різноманітних соціальних явищ» [15, с. 84]. При цьому більшість соціологів цієї доби активно використовують ідеї і принципи класичної соціології. Як пише Рітцер, такі теоретики класичної парадигми, як Конт, Спенсер, Маркс, Дюркгейм, Вебер і Зіммель вплинули безпосередньо чи опосередковано на весь наступний розвиток соціологічного знання [4, с. 112].

Не зважаючи на неоднорідність і суперечливий характер соціологічного знання, який воно набуло у другій пол. ХХ ст., можна визначити низку його характерних рис [15, с. 84].

Таблиця 3.1

Характерні риси соціології за П. Сорокіним

Характерні риси	Пояснення
Інтернаціоналізація соціології	Зростання кількості соціологічних праць в усіх цивілізованих державах та регіонах світу.
Академізація соціології	Перетворення її в академічну науку, яка посідає чільне місце в університетських програмах; кількість факультетів і слухачів на одному з перших місць серед інших наук.

Закінчення табл. 3.1

Експертизація соціології	Дедалі ширше залучення соціологів як експертів до діяльності державних, громадських і приватних органів та організацій, до праці в галузі соціальної роботи.
Фактографізація соціології	Зростання її об'єктивності, точності й індуктивності, вдосконалення кількісних і якісних методів соціологічних досліджень, поліпшення техніки їх проведення.
Соціологізація інших наук	І соціогуманітарні, і природничі науки дедалі глибше відчують вплив соціальних чинників на реальність, яка ними досліджується, і соціологічно тлумачать свої специфічні проблеми
Диференціація соціології	Зростання її спеціалізації, виникнення нових галузей всередині соціологічної науки, які, в свою чергу, поділяються на ще вужчі відгалуження, та ускладнення з огляду на це структури соціологічного вчення.

Внаслідок розширення проблематики та поглиблення методів дослідження розвиваються традиційні й постають нові галузі соціологічного знання. У соціологічній теорії виникають нові течії та напрями, які прийнято називати посткласичними: *структурний функціоналізм, теорія конфлікту, теорія соціального обміну, інтераціоналістська та феноменологічна соціологія*. Між прихильниками різних теоретичних орієнтацій розгортаються гострі дискусії. Конкуренція між різними парадигмами й пошуки інтегруючих ідей – характерна ознака соціологічної науки *посткласичної* доби. Основні наукові напрями соціології другої половини ХХ ст. можна представити у вигляді таблиці [2, с. 42–43].

Таблиця 3.2

Основні напрями соціології другої половини ХХ ст.

Назва напрямку	Представники	Основні ідеї
Функціоналізм	Т. Парсонс; Р. Мертон	Суспільство – складна система, частини якої тісно пов'язані поміж собою і виконують спеціалізовані
		функції; елементи структури функціонально доповнюють одна одну і не можуть існувати самостійно. Суспільство як цілісність існує на основі домовленостей, згоди з приводу суспільних цінностей та норм.

Загальна соціологічна теорія

Продовження табл. 3.2

Символічний інтеракціонізм	Дж. Мід; Г. Блумер; Е. Гофман	Змістом соціальних процесів є взаємодія індивідів, що відбувається завдяки різним видам комунікації. Головне завдання соціології – прояснити, яким чином взаємодії між індивідами формують соціальну структуру і як, у свою чергу, соціальні структури, що виступають як мережа взаємодій, формують індивідів. У цьому руслі вивчаються символічні процеси прийняття соціальної ролі, внутрішнього її програвання та самооцінки особистостей, які взаємодіють одна з одною, і значення цих процесів для розуміння становлення, функціонування та розвитку суспільних систем.
Феноменологія	А. Шюц; П. Бергер; Т. Лукман	Сприйняття соціального світу залежить від того, як людина інтерпретує, визначає для себе ті або інші події. Спосіб тлумачення ситуації, визначення того, що можливо, допустимо, а
		що абсолютно виключено, залежить від системи цінностей індивіда, яку він засвоїв в процесі соціалізації, від нагромадженого власного досвіду взаємодії з людьми, що оточують індивіда.
Етнометодологія	Г. Гарфінкель	З метою розуміння соціальних фактів учасники соціальної взаємодії використовують характерні для різних соціальних класів, груп і організацій методи їх інтерпретації. Розуміння правил веде до встановлення стабільної структури взаємодії, яка забезпечує нормальний (з точки зору учасників) розвиток подій.

Продовження табл. 3.2

Неофункціоналізм	Дж. Александер; П. Коломі; Р. Мюнх	Життєвий світ – це нетематизований горизонт значень, що складає підвалини повсякденного досвіду людини; він складається із попереднього запасу знань, сконцентрованого в культурі і, перш за все, у мові.
Структуралізм	К. Леві-Строс; Ж. Лакан; Ч. Пірс	Естетичні, психологічні, етнографічні, історико-культурні утворення – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, суть яких визначається не їх власним змістом або зовнішніми зв'язками, а їх місцем в соціальній структурі. Аналіз різноманітних структур людського розуму, суспільства, природного світу потрібний для створення теоретичних моделей суспільного життя.
Постструктуралізм	Р. Барт; М. Фуко; Ж. Деріда	Мова – єдинопридатний фундамент для пізнання. Теоретичні знання – це дискурсивна форма, що породжує тексти. Світ є таким, який він є, не через якийсь єднаючий фактор, а завдячуючи відмінностям, що лежать у його підґрунті. Завдання соціології – у дослідженні цих відмінностей.
Конфліктна теорія	Л. Козер; Р. Дарендорф	Теоретики конфлікту звернулися до багатьох дилем соціологічного теоретизування взагалі, передусім до проблем соціальної зміни, диференціації, соціальної активності, до ідейно-ціннісних детермінант суспільного розвитку

Теорія обміну	Дж. Хоманс; П. Блау.	Розглядаючи обмінні процеси як універсальні, теоретики заданого напрямку вважають їх невід'ємною складовою усіх суспільних явищ. Норми працюють на рівні обміну між індивідом та спільнотою, тоді як цінності використовуються ним для характеристики взаємодії на соціальному рівні.
---------------	-------------------------	---

Беручи до уваги множинність соціологічної думки ХХ століття, слід зазначити головну проблему, яка на думку видатного американського соціолога сучасності Нейла Смельзера, пронизувала, пронизує і буде пронизувати всю соціологію: проблема її інтелектуальної ідентичності [7, с. 23]. Соціологія досьогодні не спромоглася вирішити, чи є вона насамперед *науковою* (дослідження зосереджені на природних законах і логічно замкнених формулюваннях; об'єктивному та неоцінковому ставленні до досліджуваного предмета), *гуманітарною* (дослідження зосереджені на людській істоті, оцінках та системі культури) чи *мистецькою* (соціологія як джерело прикладних знань для революційного вдосконалення суспільства) в своїй орієнтації. Усі ці три орієнтації становлять інтелектуальне середовище соціології, а різні національні та регіональні традиції виявляють специфічне поєднання і збалансованість між ними.

Резюме

1. Кінець ХІХ ст. став добою розвитку нових напрямів американської економічної, політичної, психологічної, філософської та соціологічної науки. Бажання досягти високого рівня узагальненої абстракції й використання кількісних методів відвернуло американських вчених від пояснювальних моделей в дусі історичної та культурної антропології та спрямовувало дослідницький інтерес на вивчення короткострокових процесів. Американська соціологія від самого початку розвивалась у межах університетської освіти як академічна дисципліна. Американські вчені, більшість з яких викладали соціологію в університетах, В. Самнер, А. Смол, Л. Уорд, Ф. Гіддінгс та ін., сприйнявши ідеї європейської соціології, перенесли їх на американський ґрунт і зробили складником національної системи вищої освіти.

2. Наукове значення праць засновників американської соціології полягає насамперед у тому, що вони не тільки поширили ідеї класиків європейської соціології, а й пристосували цю науку до особливостей американського стилю життя, орієнтували її на вирішення практичних проблем, своїми поглядами та теоретичними доробками сприяли інституалізації соціології на американському континенті.

3. Логіка розвитку соціологічної думки першої половини ХХ ст. характеризується внутрішньою диференціацією соціологічного знання, інтенсивною розробкою методології емпіричного дослідження, поглибленням розходжень між різними науковими парадигмами. Одні науковці залишаються на позиціях позитивізму, інші – пов'язують предмет соціології із глибиною рівня розуміння змісту соціальної взаємодії й наполягають на зосередженні на людській істоті, її поняттях, системи яких складають культуру.

4. Соціологічна наука протягом ХХ ст. зазнала величезних змін і нині становить собою надзвичайно складну систему ідей, гіпотез, концепцій, теорій, методів дослідження та способів опису різноманітних соціальних явищ.

5. Внаслідок розширення проблематики та поглиблення методів дослідження розвиваються традиційні й постають нові галузі соціологічного знання. У соціологічній теорії виникають нові течії та напрями, які прийнято називати посткласичними: структурний функціоналізм, теорія конфлікту, теорія соціального обміну, інтеракціоністська та феноменологічна соціологія. Між прихильниками різних теоретичних орієнтацій розгортаються гострі дискусії. Конкуренція між різними парадигмами й пошуки інтегруючих ідей – характерна ознака соціологічної науки посткласичної доби.

Література:

1. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст. // М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.

2. Практикум з соціології : навчальний посібник для студ. вищих навчальних закладів / За ред. В. М. Пічі. – Львів : «Новий світ – 2000», «Магнолія плюс», 2004. – 368 с.

3. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посібник / О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.

4. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

5. Ручка А. Інтегралістська соціологія Пітирима Сорокіна // Соціологічна теорія : традиції та сучасність / А. Ручка. – К. : Ін-т соціології НАН Ураїни, 2007. – С. 70–132.
6. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології. / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.
7. Смельзер Н. Дж. Проблеми соціології. Георг-Зіммелівські лекції, 1995. / Нейл Дж. Смельзер ; перекл. з англ. В. Дмитрук. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.
8. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : навчальний посібник / за ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – 363 с.
9. Соціологія : підручник / Ю. Ф. Пачковський, Н. В. Коваліско, І. В. Городняк та ін. ; за ред. д-ра соціол. наук, проф. Ю. Ф. Пачковського. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 418 с.
10. Соціологія : навч. посібник / За редакцією С. О. Макеєва. – К. : Українська енциклопедія, 2008. – 378 с.
11. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / За заг. ред. В. І. Докаша. – 2 вид. доопр., доп. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 448 с.
12. Соціологія ХІХ – початку ХХ століття : хрестоматія / За ред. В. Г. Городяненка. – Д., 2007.
13. Танчин І. З. Соціологія : навч. посібник / І. З. Танчин. – 3 вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 351 с.
14. Танчер В. І. Валерстайн про виклики соціології ХХІ століття: запрошення до дискусії // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг / В. І. Танчер. – 2002. – № 3. – С. 57–67.
15. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій / Н. Черниш. – 3 вид. – Львів : Кальварія, 2003. – 544 с.
16. Turner J. H. The Structure of Sociological Theory / J. H. Turner. – 5 edition. – Belmont, California : Wadsworth Publishing Company, 1991. – 661 p.

Розділ 2. Соціальна структура суспільства

Тема 4 СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА, ЇЇ ЕЛЕМЕНТИ

Соціальна структура є однією з центральних категорій соціології. Структурний аналіз суспільства передбачає з'ясування сутності, змісту та елементів соціальної взаємодії, умов відтворення, ролі та призначення соціальних організацій і соціальних інститутів, а також тенденцій та перспектив їх розвитку.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 4.1. Поняття соціальної структури суспільства та підходи до її вивчення.
- 4.2. Соціальні спільноти і соціальні групи як елементи соціальної структури суспільства.
- 4.3. Соціальні організації та соціальні інститути в соціальній структурі суспільства.

4.1. Поняття соціальної структури суспільства та підходи до її вивчення

Термін «структура» в перекладі з латинської означає «розміщення», «порядок». У загальнофілософському значенні поняття структури означає сукупність істотних зв'язків між частинами цілого, що забезпечує його єдність. Соціальна структура суспільства за ознакою багатоманітності зв'язків є прикладом особливо складної структури. Тому в суспільних науках це поняття є одним із центральних і має міждисциплінарний характер. Наукове вивчення феномену соціальної структури було започатковане в антропологічних дослідженнях. Французький антрополог і соціолог Клод Леві-Строс визначив соціальну структуру як об'єктивну сутність, що існує в сфері позасвідомого і виявляється через соціальні відносини. Структуралізм, засновником якого став Леві-Строс, витісняє на другий план історичні та цивілізаційні відмінності (взагалі, нехтує часовим виміром) і визначальними в розумінні суспільства визнає глибинні, незмінні, позачасові формоутворення – структури.

Такий нахил у бік незмінності та глибинності існування зберігся і в соціологічній науці як структурна перспектива вивчення суспільства, що на противагу діяльнісній перспективі зосереджена на статичному, інертному вимірі суспільного життя. У зв'язку з цим існує важливе понятійне розмежування. Гносеологічний зміст соціальної структури як соціологічної категорії виявляється у протиставленні до поняття «суспільне життя». Соціальна структура – це пояснювальна категорія, що відображає уявлення про приховані основи соціальної реальності. А суспільне життя є описовою емпіричною категорією, яка охоплює всі прояви спільної життєдіяльності людей. Інакше кажучи, суспільне життя – це видима поверхня, а соціальна структура – її невидимий фундамент. З історії соціології добре відомо, що сама наука з'явилась як спроба осягнення цих глибинних сутностей, фундаментальних законів і механізмів соціального світу. Навіть у деяких напрямках соціальна структура оголошується головним і єдиним предметом вивчення соціологічної науки. Звичайно, є й інші точки зору на предмет соціології, але вони не змінюють головне: категорія соціальної структури була і залишається однією з центральних категорій соціології.

У соціологічній літературі існує багато визначень соціальної структури, які містять чотири фундаментальні ідеї: ідея взаємозв'язку між елементами; ідея закономірності, тобто повторюваності і стійкості; ідея глибинної, прихованої сутності; ідея детермінованого впливу відносно емпіричних явищ. Поєднуючи ці ідеї у загальній дефініції, можна визначити соціальну структуру як приховану мережу стійких і регулярних зв'язків між елементами соціальної реальності, яка суттєвим чином впливає на емпірично спостережувані явища та процеси суспільного життя [8, с. 4].

Польський соціолог Петр Штомпка виділив три теоретичних підходи, що суттєво розходяться в розумінні характеру дії соціальних структур.

1) Структура як обмеження. Визначальним є нормативний рівень структури, тобто мережа зовнішніх стосовно окремого індивіда норм, цінностей та інститутів, що забезпечують належну, очікувану поведінку. Цей підхід є найбільш розробленим. Він бере початок від Еміля Дюркгейма і всієї школи структурного функціоналізму та залишається популярним дотепер, оскільки примусовість об'єктивованих колективних уявлень про належне постійно підтверджується повсякденним досвідом. Нормативна структура відчутно обмежує наші вчинки, вказуючи, як нам слід діяти і від чого слід утримуватись.

2) Структура як можливості. Підхід пов'язаний з соціологічними поглядами Карла Маркса і Макса Вебера щодо класової структури суспільства. У центрі уваги постає розподіл доступу до суспільних благ:

багатство, влада, престиж, знання тощо. Вражаюча властивість цього підходу: дослідники, які його дотримувались, завжди логічним шляхом доходили висновку про неминучість виникнення ієрархічної нерівності між людьми внаслідок обмеженості цих самих суспільних благ. Тому в рамках цього підходу ключовими є поняття соціального інтересу, соціальної нерівності та соціального конфлікту.

3) Структура як мережа. Заданий підхід започаткований у працях німецького філософа і соціолога Георга Зімеля на початку ХХ століття і в наш час реалізується в рамках мікросоціологічних теорій, зокрема в теоріях соціального обміну та символічного інтеракціонізму. Головним елементом соціальної структури визнаються взаємно орієнтовані та взаємно винагороджувані вчинки індивідів, а об'єктом вивчення виступає об'єктивована мережа інтеракційних каналів і зв'язків. На думку прихильників цього підходу, така інтеракційна сітка суттєвим чином визначає – хто, з ким і відносно кого здійснить ті чи інші дії [8, с. 5–7].

Кожен з названих підходів є частковим і вивчає окремі виміри в рамках цілісної соціальної структури. Тому найбільш плідним виявляється комплексний, всебічний підхід, який враховує взаємодію між різними структурними вимірами.

4.2. Соціальні спільноти і соціальні групи як елементи соціальної структури суспільства

Соціальна спільнота – це сукупність індивідів, яка характеризується відносною цілісністю, виступає самостійним суб'єктом історичної та соціальної дії та виконує ту чи іншу сумісну діяльність. Інакше кажучи, спільноти – це форми сумісної життєдіяльності людей. Ці форми є дуже різномірними, оскільки в їх основі лежать різні спільні обставини. До принципів формування соціальних спільнот відносять: місце у системі суспільного виробництва (класи, страти, професійні групи); належність до історично складених територіальних утворень (місце, село, регіон); етнічні ознаки (нації, народності, племена, етнографічні групи); демографічні відмінності (чоловіки, жінки, діти, батьки, вікові категорії); релігійна приналежність (конфесійні спільноти).

Особливим видом спільнот є масова спільнота – сукупність людей з мінімальним ступенем інтеграції та організації, заснована на схожості поведінки. Масове суспільство як феномен ХХ століття виникло внаслідок процесів масовізації і стандартизації ключових сфер суспільного життя. У першу чергу, це масове виробництво матеріальних і духовних продуктів, у процесі якого створюється безліч однакових, практично нерозрізнених між собою речей, розрахованих на таких само однакових споживачів. Рекламна індустрія через засоби масової інфо-

рмації виробляє таких споживачів – зі стереотипними потребами, інтересами, перевагами, взагалі – зі стандартизованими моделями поведінки і способом мислення. Такий тип людини, зорієнтованої на усереднений, стереотипний спосіб життя і мислення отримав назву «людина маси». Для економіки це дуже вигідний і бажаний тип споживача, але у таких людей пригнічується особистісний, індивідуальний початок, і їхнє кількісне переважання в суспільстві унеможливорює повноцінний розвиток, навіть стабільне функціонування інших сфер суспільного життя: соціальної, політичної та духовної. Особливостями масової спільноти є:

1) статистичний характер множини індивідів, що її утворюють, – індивіди залишаються цілком дискретними одиницями, та їх множина не являє собою цілісного утворення, відмінного від його елементів;

2) вірогідна природа даної множини – входження в неї індивідів є випадковим, невпорядкованим, за принципом «може бути, а може і не бути»; в такій множині завжди розмиті межі, завжди невизначений кількісний і якісний склад;

3) ситуативність і тимчасовість утворення – така спільнота виникає час від часу в межах тієї чи іншої конкретної діяльності, поза якою її виникнення стає неможливим;

4) виключно міжгрупова природа – масова спільнота завжди включає в себе представників різних класів, професій, людей з різним рівнем культурного розвитку, майнового стану, освіти і так далі. Будь-які межі між існуючими в суспільстві соціальними групами в масовій спільноті руйнуються та зникають.

Іншим необхідним елементом соціальної структури суспільства є соціальні групи. Небагато є в світі таких справ і цілей, які ми можемо виконати та досягти власними зусиллями. Людина сама по собі є несамодостатньою істотою і завжди має потребу в інших людях. Таке природне прагнення людей до солідарності та об'єднання зусиль призводить до появи головного різновиду спільноти, який називається «соціальна група» – основна форма соціальної взаємодії, спрямована на здійснення сумісних дій на основі взаємних очікувань. Подібна взаємодія можлива лише за умов її регламентації спільними нормами, цінностями, інтересами кожного члена групи відносно інших. Тому здобутки від участі в групі завжди доповнюються певними обмеженнями і зобов'язаннями. Американський соціолог Роберт Мертон у своєму знаменитому дослідженні «Американський солдат» запропонував перелік ознак, за якими виділяється соціальна група. До таких ознак належать:

1) усталена мережа контактів між індивідами – тобто всюди, де є стійкий, повторюваний спосіб взаємодії між людьми, має місце соціальна група;

2) усвідомлення приналежності до групи – тобто чітка ідентифікація «своїх» і «чужих»; таке відчуття приналежності можна свідомо сформуванати або посилити, застосовуючи різні символи, атрибути приналежності, ритуали вступу до групи;

3) сприйняття групи як цілісного суб'єкту з боку сторонніх людей – тобто зовнішня розпізнаваність солідарності між членами групи.

До умов формування групи відносять:

1) наявність цілей і завдань, що вважається першочерговою умовою. Причому зовсім неважливо, з якого приводу встановлюються групові контакти: це може бути і реалізація високих ідеалів, і пошук засобів до життя, і злочинний задум, і взаємна симпатія. Якщо немає спільної мети, сукупність індивідів не є групою, навіть якщо люди фізично зібрані в одному місці.

2) внутрішня організація, яка передбачає наявність органів управління і розподіл функцій між членами групи. У кожній групі поступово складається певна рольова структура. Для нормального існування групи, звичайно, має з'явитись лідер. Крім того, важливими для групи є ролі «контролера», «охоронця традицій», які слідкують за дотриманням групових норм і правил. Інші ролі – «весельчак», «людина, яка приносить новини», «клоун», «хлопчик для биття» і так далі. У групі завжди відомо, хто допоможе словом і ділом, хто справедливо розсудить, хто розвеселить, а хто є джерелом напруженості і непокою в групі. Поєднання і взаємодоповнення всіх ролей і є структурою групи.

3) зразки діяльності, що виступають як групові норми. Дуже важливо, щоб людина була готова підкоритись цим нормам. Якщо учасник групи сповідує інші погляди, або зорієнтований на інші цінності, він має або змінити їх, принаймні зовнішньо, або піти з групи.

4) конкретні форми соціального контролю. Найбільш розповсюджені форми – це тиск і примушення. У цьому зв'язку розрізняють типи «конформістів», які добровільно дотримуються групових норм, і «тактих, що відхиляються» і тому значно частіше відчують на собі тиск і примушення з боку групи. Причини тут можуть бути різними: або у людини є сильна потреба виділитись, або сама група є не дуже привабливою для цієї людини, або вона має високий статус у групі і діє за принципом «що дозволено Юпітерові, не дозволено бичу», тобто обраним персонам дозволяється більше, ніж пересічним учасникам групи. За відсутності взаємних очікувань і соціального контролю сукупність індивідів є квазігрупою. Якщо контакти між індивідами продовжуються, виникнуть стійкі взаємодії, взаємні очікування, тоді, звичайно, квазігрупа перетвориться у справжню повноцінну соціальну групу.

Сучасне суспільство являє собою величезне розмаїття соціальних груп, що зумовлене значною різноманітністю завдань, для вирішення яких утворювались групи. Розрізняють первинні і вторинні групи. Первинна група – це невелика кількість людей, між якими встановлюються міжособистісні контакти і складаються стійкі емоційні відносини. Вперше це поняття застосовував американський соціальний психолог Чарльз Кулі, причому тільки відносно сім'ї. Первинна – тому, що здійснює первинну соціалізацію людини з перших днів її життя. Пізніше цей термін поширили на всі групи, в яких сформувались близькі особисті відносини. На цьому рівні завжди відбувається значний взаємний вплив людей один на одного. Відома приказка «з ким поведешся, від того й наберешся» – це і є принцип дії первинної групи. Вторинна група – сукупність людей, між якими майже відсутні емоційні стосунки, їх взаємодія зумовлена лише наявністю спільних інтересів і необхідністю досягнення спільних цілей. Фактично вторинна група являє собою формальну соціальну організацію. Головним тут є не особистісні якості, а вміння виконувати певні функції. У вторинній групі майже не мають значення наші особистісні переваги і недоліки. Головним стає якісне виконання своїх обов'язків. Але добре відомо, що людям у ході сумісної діяльності властиве налагодження дружніх і особистих стосунків. Тому на роботі, в університеті, в спортивній команді поступово утворюються і нові первинні групи.

Друге важливе для соціології розрізнення – малі та великі соціальні групи. Мала група – нечисленна група безпосередньо взаємодіючих індивідів. Це наше найближче оточення, з яким ми контактуємо постійно і безпосередньо, як кажуть, «обличчя до обличчя». Фактично все наше життя минає в малих групах. Ми належимо до них або самим фактом свого народження (це сім'я), або обставинами життя (клас у школі, група в університеті, колектив на роботі), або наданням переваги (коло друзів). Велика група характеризується опосередкованим характером взаємодій. Поняття великої соціальної групи часто використовується як синонім соціальної спільноти. Великими соціальними групами називають верстви, класи, асоціації, спілки, професійні спільноти і так далі.

Також часто застосовується розрізнення формальних і неформальних груп. Формальна група – група, діяльність якої є інституційно організованою відповідно до визначених цілей. У такій групі переважають раціональні взаємовідносини та безособові зв'язки. Вона утворюється на підставі офіційного документу (контракт, договір тощо) і функціонує на основі чітко регламентованих вимог – накази, розпорядження, в яких конкретно розподіляються влада, права і повноваження

її членів. Неформальна група складається стихійно і не має чітко встановлених правил. Хоча звичайно ж певних правил у неформальних групах додержуються, але ці правила ніде не прочитаєш, оскільки вони є латентними, прихованими. Дізнатися про неформальні правила можна, тільки якщо постежити певний час за поведінкою членів групи і зрозуміти нарешті, що відбувається і як вирішуються справи, або була людина роз'яснить якісь особливості відносин – що дозволено, а що цілком заборонено, що схвалюється, а що засуджується, що є нормою, а що виходить за її межі.

Окремим видом соціальної групи, що стимулює досягну мотивацию індивідів і тим самим забезпечує соціальну мобільність у суспільстві, є референтна група – реальна або умовна група, яка є зразком для індивіда, на норми, думки та цінності якої він орієнтує свою поведінку і самооцінку. Є така хитрість нашої свідомості. Відповісти собі на запитання «хто я?» можливо лише в порівнянні себе з іншими. Таке порівняння найчастіше буває автоматичним, без особливих роздумів. Але якщо ми приймаємо якесь важливе рішення – вибір чи зміна професії, місця проживання, способу життя, то таке порівняння вже є свідомим. При цьому людина не належить до цієї групи реально, існує лише психологічна ідентифікація, і людина докладает зусиль, щоб наблизитись або увійти до цієї групи. Якщо ж у дійсності референтна група є нескінченно далекою від людини в соціальному просторі, то цілком можливий стан так званої депривації, тобто відчуття невдоволеності розривом між реальними та бажаними умовами життя – між тим, що є, і тим, що хотілося б мати. Така уявна відстань описується терміном *групова соціальна дистанція* – соціально значуща відстань між соціальними групами, яка слугує зразком для сприйняття і порівняння відмінностей соціальних статусів. Відносно референтної групи людина прагне максимально скоротити цю відстань – знову ж таки або в реальності, або лише в уяві.

4.3. Соціальні організації та соціальні інститути в соціальній структурі суспільства

Термін «організація» (у перекладі з латинської – «формування») є необхідним у всіх науках без виключення – природничих, технічних, гуманітарних, соціальних. Будь-яка сфера реальності – якщо уважно придивитись – певним чином оформлена. Для вивчення суспільства, тим більш для його структурного аналізу, поняття організації є одним з центральних. У традиційних суспільствах переважна більшість соціальних потреб задовольнялись у межах родини або спільноти. Ще кілька століть тому все соціальне життя – турбота про здоров'я, навчан-

ня, піклування про старих і малих, добування їжі, дозвілля – відбувалися в межах родини або сусідської (наприклад сільської) спільноти. З переходом до індустріального суспільства життя швидко ускладнюється: посилюється розподіл праці, зростає взаємозалежність (за Дюркгеймом – органічна солідарність), збільшуються й ущільнюються соціальні контакти, але водночас диференціюються інтереси та потреби. Подібні зміни потребували нових способів координації діяльності та ресурсів, згодом виникає велика кількість організацій – спільнот, кожна з яких штучно проектується під реалізацію певної конкретної соціальної потреби. Фактично сьогодні соціальні організації є одним з центральних структурних елементів суспільства поряд із соціальними групами та соціальними інститутами.

Стосовно соціальних об'єктів термін «організація» має три значення залежно від контексту:

1) штучна спільнота, утворена для реалізації певних цілей за допомогою інституціалізованих механізмів підкорення (влада, примушення, нагорода, покарання і так далі). У цьому значенні соціальна організація фактично постає як цільова соціальна група. Це може бути промислове підприємство, фермерське господарство, банк, школа, лікарня і так далі.

2) процес регуляції соціальних дій – налагодження зв'язків, координація зусиль, розподіл соціальних ролей і функцій, впорядкування взаємодій, формування структури і культурних особливостей і так далі – все, що спрямовується на ефективність функціонування цієї організації. Поняття «організація» тут збігається з поняттям «управління»: є суб'єкт управління (організатор) і об'єкт управління (контингент).

3) характеристика ступеня внутрішньої впорядкованості соціального об'єкта, що вказує на атрибутивний аспект організації.

Усі ці значення між собою пов'язані. Будь-яка соціальна група утворюється в ході організуючої діяльності, коли створюється її організаційна структура, системи комунікації і так далі. Результатом діяльності стає організованість як внутрішня властивість утвореної групи. У свою чергу, утворений організаційний порядок підкорює собі поведінку окремих індивідів. Усі елементи людської поведінки – мотиви, ролі, цінності, настанови, потреби – реалізуються в рамках організації зовсім інакше, ніж поза нею, оскільки всередині діють закони спільної діяльності. І така спільна діяльність завжди неминуче породжує найважливіший організаційний ефект – синергію. Сутність синергійного ефекту полягає в тому, що сила організації як цілого є більшою, ніж сума індивідуальних зусиль її учасників. Ця сила і є соціальною самостійною силою, яка впливає і на самих людей, які її створили. Нею можна керу-

вати, спрямовувати як на створювання, так і на руйнування створеного, навіть самої організації.

Поняття «інститут» (від латинської *institutum* – установлення, застосування) первісно застосовувалось у юриспруденції для позначення комплексу юридичних норм, які регулюють правові відносини в певній предметній сфері (інститут наслідування, власності, інститут шлюбу тощо). Соціологія й інші соціальні науки запозичили це важливе поняття та поширили значення соціального інституту взагалі на будь-які стійкі форми регламентації будь-якої сфери суспільного життя. Завдяки дії соціальних інститутів суспільство як система зберігає цілісність і не розпадається на окремі замкнені в собі «анклави», незважаючи на надзвичайно високий ступінь диференційованості соціального простору. Соціологічна наука виникла як пошук умов стабільності і сталості суспільного ладу, і першою дослідницькою перспективою в соціології став саме інституціоналізм як теоретична модель підтримання та відтворення нормативності, передбачуваності та безперервності соціальних відносин. Проводячи паралель із природним світом, соціальні інститути зазвичай порівнюють з інстинктами. За допомогою останніх тваринні спільноти виживають і пристосовуються до середовища. Роль інстинктів у людських спільнотах виконують соціальні інститути, створені тисячолітньою культурною еволюцією.

Соціальний інститут – стійка відтворювана форма організації спільної діяльності людей у певній сфері суспільного життя.

До універсальних ознак соціальних інститутів належать:

- 1) наявність певного кола суб'єктів, які вступають у ході діяльності в стійкі відносини;
- 2) певна формальна організація;
- 3) усталений комплекс принципів, правил, настанов, зразків і норм поведінки;
- 4) наявність соціально значущих функцій інституту, які інтегрують його в соціальну систему.

Структура соціального інституту:

1) мета і сфера діяльності – де і навіщо виникають і функціонують соціальні інститути. За цим елементом виокремлюють їх функції;

2) нормативно зумовлені соціальні ролі і статуси – фактично єдина можливість для окремих індивідів підтвердити свою присутність в соціальному просторі та успішно включитись у суспільне життя;

3) соціальний контроль – санкції і заохочення (за П. Сорокіним – нагороди і покарання), що визначають специфіку поведінки в рамках цього інституту;

4) установи і ресурси (матеріальні, ідеальні і символічні), які забезпечують реалізацію відповідних соціальних функцій.

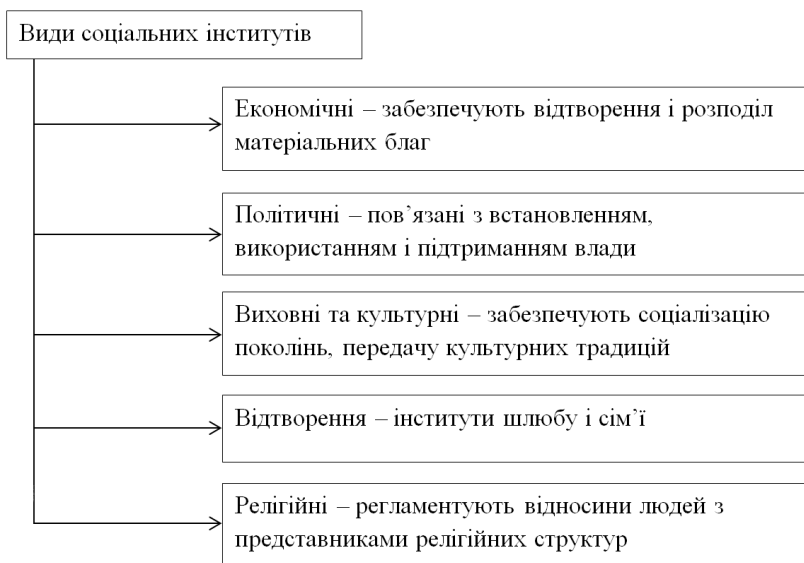
Найбільш значущими серед функцій соціальних інститутів є:

1) регулювання дій індивідів за допомогою норм і санкцій у рамках соціальних відносин. Таким чином забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки;

2) забезпечення безперервності соціальних відносин – тобто соціальні інститути транслюють досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління і є частиною звичаїв народу;

3) інтеграція прагнень, дій та інтересів індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства;

4) забезпечення можливостей для задоволення соціальних потреб, найважливішими з яких є потреби комунікації, безпеки громадян, потреби у виробництві продуктів і послуг, у розподілі благ і привілеїв, у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства.

Рис. 4.1. Основні види соціальних інститутів

Усі ці функції є усвідомленими, підконтрольними, тобто, за класифікацією Роберта Мертона, явними. Але поряд із явними, формальними функціями виділяють також латентні, тобто приховані і неусвідомлені, функції. Явні (формальні) функції зафіксовані в нормативних

документах, усвідомлені причетними до певного інституту людьми та підконтрольні суспільству. До явних функцій інституту освіти можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію тощо. Латентні (приховані) функції є офіційно незаявленими, але насправді здійснюються. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, соціальна селекція, що виявляється у закріпленні й досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають потрібну професійну кваліфікацію) соціальної нерівності.

У класичних тлумаченнях соціальних інститутів їх головною ознакою вважається стабільність існування. Якщо підірвана інституційна стабільність, то в суспільстві настає аномія – стан нормативного вакууму, наслідками якого неминуче стають хаос, свавілля та безладдя. Так вважали Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Мертон і всі інші прибічники структурного функціоналізму. Отже, всі складові елементи соціальних інститутів покликані підтримувати стабільність і безперервність суспільного життя. Але в середині минулого століття американський економіст Норт Дуглас, аналізуючи економічні інститути, їх виникнення, функціонування та трансформації, вказав на змінюваність інститутів як їх невід’ємну і навіть визначальну рису. Тим самим було кардинально змінено дослідницьку перспективу і започатковано новий етап досліджень соціальних інститутів – неінституціоналізм. Основні ідеї цього напрямку:

1. Змінюваність як головна риса соціальних інститутів – усі формальні правила, обмеження, механізми контролю водночас регулюють суспільне життя та самі трансформуються під впливом соціальних змін.

2. Поряд із формальними, узаконеними нормами до соціальних інститутів належать також неформальні правила, які в умовах радикальних трансформацій допомагають функціонуванню практично всіх офіційно встановлених соціальних інститутів. Якщо ці неформальні правила виявляються ефективними, то вони узаконюються через зміни в законодавстві.

3. Інституційний аналіз зосереджується на соціальних агентах, які формують нові норми, правила і практики. Цей принцип є найважливішим в аналізі сучасних суспільств, оскільки значною мірою саме суперництво різних політичних, економічних, а особливо адміністративних груп визначає напрями соціально-економічних змін.

Отже, без соціальних інститутів не може існувати жодне сучасне суспільство. Якщо всі види соціальних зв’язків – контакти, дії, взаємодії, навіть відносини як стійкі і тривалі взаємодії зазвичай порівнюють з нитями, які утримують суспільну цілісність, то, якщо продовжувати

цю метафору, соціальні інститути – це канати, тобто найміцніші, найскладніші і життєво необхідні для кожного суспільства види соціальних зв'язків. Для соціологічної науки це фундаментальне положення – без наявності основоположних соціальних інститутів неможливі ані соціальна інтеграція, ані соціальний порядок. Саме через інституційне оформлення безладні спонтанні сварки і бійки перетворюються у високоформалізовані спортивні поєдинки, допитливість і бажання досягти істини – в упорядковані наукові дослідження, безладне статеве життя – у міцну сім'ю. Отже, соціальні інститути – це втілення порядку і стабільності в суспільстві.

Резюме

1. Соціальна структура суспільства являє собою приховану мережу стійких і регулярних зв'язків між елементами соціальної реальності, яка суттєвим чином впливає на емпірично спостережувані явища та процеси суспільного життя. Підходи до розуміння характеру дії соціальних структур: 1) структура як обмеження; 2) структура як можливість; 3) структура як мережа.

2. Соціальна спільнота – це сукупність індивідів, яка характеризується відносною цілісністю, виступає самостійним суб'єктом історичної та соціальної дії та виконує ту чи іншу сумісну діяльність. До принципів формування соціальних спільнот відносять: місце у системі суспільного виробництва; належність до історично складених територіальних утворень; етнічні ознаки; демографічні відмінності; релігійну приналежність. Особливим видом спільнот є масова спільнота – сукупність людей з мінімальним ступенем інтеграції та організації, заснована на схожості поведінки. Соціальна група – основна форма соціальної взаємодії, спрямована на здійснення сумісних дій на основі взаємних очікувань. Соціальні групи бувають: первинні та вторинні; малі та великі; формальні та неформальні; референтні.

3. Соціальна організація – штучна спільнота, утворена для реалізації певних цілей за допомогою інституціалізованих механізмів підкорення; процес регуляції соціальних дій; характеристика ступеня внутрішньої впорядкованості соціального об'єкта. Соціальний інститут – стійка відтворювана форма організації спільної діяльності людей у певній сфері суспільного життя. Основні функції соціального інституту: 1) регулювання дій індивідів за допомогою норм і санкцій у рамках соціальних відносин; 2) забезпечення безперервності соціальних відносин; 3) інтеграція прагнень, дій та інтересів індивідів; 4) забезпечення можливостей для задоволення соціальних потреб.

Література:

1. Войтович С. Проблема социальных институтов в социологии / С. Войтович // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 151–165.
2. Куценко О. Евристичний потенціал концепції соціальної структури суспільства Т. І. Заславської / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 1. – С. 48–61.
3. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенства в современном обществе: Попытки западной социологии / О. Д. Куценко. – Х. : Изд-во ХНУ им. В.Н. Каразина, 2000.
4. Макеєв С. Соціальні інститути: класичні трактовки і сучасні підходи до вивчення / С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 5–20.
5. Макеєв С. Структурна перспектива в сучасній соціології / С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1. – С. 27–35.
6. Мартинюк І. Особливості статусно-рольової структури сучасного українського суспільства / І. Мартинюк // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2013. – С. 176–182.
7. Структурні виміри сучасного суспільства : навч. пос. / За ред. С. Макеєва. – К. : ІС НАНУ. – 372 с.
8. Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // СОЦИС. – 2001. – № 9. – С. 3–13.
9. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration / A. Giddens. – Cambridge : Polity Press. – 1984. – 402 p.

Тема 5. СОЦІАЛЬНІ НОРМИ ЯК РЕГУЛЯТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Нормативність є важливою характеристикою життєздатності суспільства за умов соціальних інновацій. Розхитування балансу традицій і новацій у суспільному житті створює ризики нормативного вакууму, стану аномії, наслідками яких неминуче стають свавілля, хаос і безладдя. Обмежуюча дія соціальних норм виступає як стримуюча протидія невизначеності та відкритості інноваційних суспільних практик, підтримуючи фундаментальний зв'язок свободи людської творчості з неминучою відповідальністю за наслідки реалізації цієї свободи. У цьому розділі зосереджено увагу на ролі соціальних норм у відтворенні безперервності та передбачуваності соціальних відносин і механізмах соціального контролю, що забезпечують їх дієвість.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 5.1. Соціальні норми.
- 5.2. Соціальний контроль і його види.
- 5.3. Девіантна поведінка.
- 5.4. Соціологічні теорії девіантної поведінки.

5.1. Соціальні норми

Упорядковане суспільне життя неможливе без загально визнаних норм, тому для соціології тема нормативності є наскрізною, що їй приділяють значну і постійну дослідницьку увагу. До яких би елементів соціальної структури суспільства ми не звернулись – соціальні інститути, організації, групи, ролі, соціальні відносини, – всюди з необхідністю спостерігаємо дію соціальних норм – загальноприйнятих уявлень про правильні, бажані дії. Їхня корисність є для нас очевидною, адже фактично соціальні норми – це стійкі взаємні очікування. Якщо ми знаємо, чого чекати від інших людей, це значно полегшує нам життя, додає душевного спокою, дозволяє будувати власні життєві плани і розраховувати на їх здійснення. Тому для більшості людей у будь-якому суспільстві передбачуваність й очікуваність суспільного життя є благом – його бажать, до нього прагнуть, а якщо нормативний порядок вже існує, то докладають зусиль, щоб його підтримувати й відтворювати.

За визначенням, соціальні норми – це стійкі загально визнані очікування належної соціальної поведінки. Норми являють собою головний регулятор поведінки людей у суспільстві і є необхідними для здійс-

нення узгоджених колективних дій. Загальновизнано, що абсолютних норм немає, соціальні норми завжди є відносними, залежними від соціального простору та історичного часу. Норми не виникають одразу, раптово. Вони є продуктом тривалої еволюції культури, що являє собою систему соціально набутих і таких, що транслюються від покоління до покоління, значимих символів, ідей, цінностей, вірувань, традицій, правил поведінки, за допомогою яких люди організують свою сумісну діяльність. Кожне конкретне суспільство крім загальнолюдських норм і цінностей має свої специфічні уявлення про те, що є важливим, корисним, дозволеним, а що – неважливим, шкідливим, забороненим. Це орієнтує людське життя, породжує відчуття єдності, ідентичності членів суспільства або групи людей, їх приналежності до однієї спільноти. Норми пов'язані з класом, професією, расою, національністю. Те, що є нормальним у тій чи іншій субкультурі, може вважатись не нормальною поведінкою в суспільстві в цілому. Соціальні норми різняться в різних соціальних групах і організаціях у межах єдиного суспільства: масштаб дії соціальних норм визначається рамками групи або організації, які їх визнають, і способом інституціоналізації. Своєрідність нормативної регуляції поведінки людини в сучасному суспільстві визначається наявністю альтернативних норм, що дозволяють індивіду обирати ті чи інші правила поведінки в певних межах.

5.2. Соціальний контроль і його види

Дієвість соціальних норм забезпечується механізмом соціального контролю, який виробляється в кожній людській спільноті і реалізується через процеси групового тиску, примушення та соціалізації. Французький вчений Клод Леві-Строс розробив теорію, згідно якої поведінка людини переважно визначається двома типами мотивації – це може бути або «культура вини», або «культура сорому». «Культура вини», характерна для християнства, звернена до «голосу сумління», тобто це свого роду внутрішній суд над собою. «Культура сорому» зорієнтована на оцінку поведінки людини ззовні, представниками значимої для цієї людини (референтної) соціальної групи. У цьому випадку основними мотивами поведінки виступають наслідування кращим (або тим, хто вважається кращими) і суперництво. Острах сорому, страх показатись нерозумним чи смішним – це і є «культура сорому» – осудлива реакція оточуючих людей на відхилення від норми. Перші два механізми – тиск і примушення – як раз і спрямовані на відчуття сорому – це зовнішній соціальний контроль. Ми його відчуваємо або як тиск з боку конкретних людей, або, якщо це норми великої соціальної групи і тому особиста думка родичів, друзів, колег вже стає неефе-

ктивною, то як примушення з боку системи – державної, соціальної, організаційної тощо.

Відповідно до цього зовнішній соціальний контроль поділяється на формальний і неформальний. Формальний соціальний контроль здійснюється через рішення офіційних органів управління – закони, накази, інструкції, приписи, постанови тощо. Якщо це заохочення, то вручають державні нагороди, премії, наукові ступені і вчені звання, забезпечують допуск до високих посад і т. п. Якщо покарання, то відбувається позбавлення громадянських прав, ув'язнення, арешт, звільнення, пониження на посаді, відлучення від церкви тощо. Неформальний соціальний контроль спирається на силу громадської думки, а також в цілому на звичаї і традиції певної спільноти.

Обов'язковою складовою зовнішнього соціального контролю є санкції – позитивні або негативні реакції, спрямовані на підтримання належної та усунення неприпустимої соціальної поведінки. Добрі знайомі, дізнавшись про певний наш вчинок, при зустрічі або щиро нас вітають і привітно пожимають руку, або роблять вигляд, що нас не знають і не помічають. Якщо ми зробили наукове відкриття – на нас чекає офіційна винагорода, якщо скоїли злочин – тюремне ув'язнення. Інакше кажучи, самі по собі норми нічого не контролюють. Поведінку людей контролюють інші люди через санкції. Тому якщо в якоїсь норми відсутня супровідна санкція, то це може бути все що завгодно – заклик, лозунг, звертання, благання, але така норма вже не є елементом соціального контролю.

Третій процес, у рамках якого реалізується соціальний контроль, – соціалізація – вказує на той самий внутрішній голос сумління, який контролює нас зсередини. Це вже внутрішній контроль (або самоконтроль) – здатність гальмувати миттєві імпульсивні бажання. Є теорії, в яких нормативність як механізм обмеження визнається першою умовою виникнення людського суспільства (табу в первісних спільнотах). За цією логікою, відповідно, і людина як соціальна істота виникає тоді, коли сформована здатність самоконтролю: ніхто ніколи не дізнається про наш поганий вчинок, але ми все одно утримуємось від нього, щоб, як кажуть, спати спокійно з чистим сумлінням. Тут якнайкраще підходить визначення свободи, яке дав Спіноза, – «свобода – це усвідомлена необхідність». Лише через самостійне узгодження власних бажань і загально визначених норм людина стає вільною.

5.3. Девіантна поведінка

Соціальний контроль здійснюється в різних формах, в усіх суспільствах і в усі часи. Але так само – завжди і всюди – люди відхиляються

від соціальних норм. Відхилення від норми, яке визнається більшістю членів суспільства як осудливе і неприпустиме, називається девіацією. Визнано, що процеси девіації невід’ємні від стану нормативності. Більш того, межа між ними є дуже рухомою і іноді важко встановлюється через неусувну конвенційність уявлень про «норму» і «відхилення».

Оскільки вихід за межі нормативного поля можливий як у гірший бік, так і в кращий, тому розрізняють культурно осудливі (негативні) та культурно схвалювані (позитивні) відхилення.

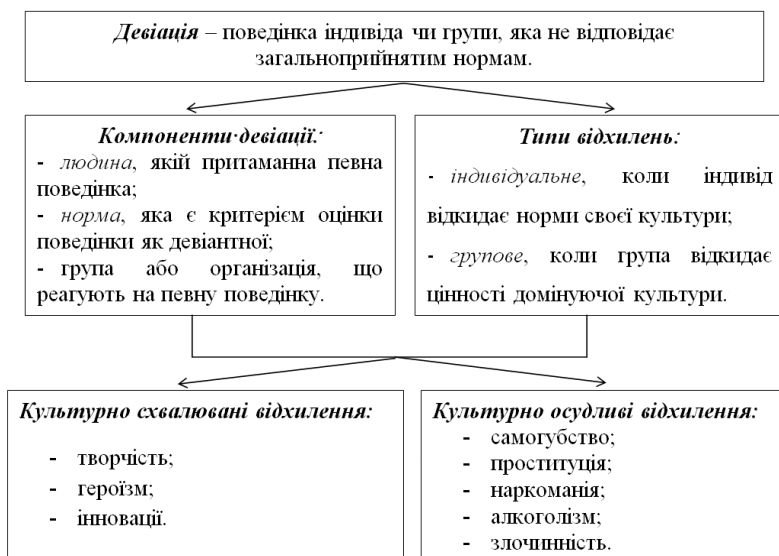

Рис. 5.1. Девіантна поведінка

Негативні девіації свідчать про системний конфлікт між особистістю і суспільством. До них відносять, насамперед, самогубство, проституцію, наркоманію, алкоголізм і злочинність. Самогубство, ще починаючи з Е. Дюркгейма, пояснюється набагато ширшими причинами, ніж психологічні проблеми окремих індивідів. Статистика суїцидальної поведінки слугує безпосереднім індикатором ціннісно-сміслової наповненості або спустошеності суспільного життя. Проституція як суспільне явище існувала завжди, і ставлення до неї різняться в різні часи, але на рівні суспільства вона розглядається як соціальна проблема – проблема суспільного здоров’я, проблема суспільного порядку, проблема соціальної політики, проблема молоді, проблема гендерної політики і т. д. Проституція – водночас і вид рабства, і прояв насильст-

ва, і один з найсильніших видів відчуження – від свого тіла. Наркоманія і алкоголізм на соціальному рівні характеризуються як деструктивні компенсаторні механізми, за допомогою яких в силу непристосованості до умов і вимог соціальної дійсності відбувається масова втеча індивідів від цієї дійсності. Найнебезпечнішим видом девіації є, безумовно, злочинність (делінквентна поведінка), оскільки вона не тільки становить загрозу для членів суспільства, але й кидає виклик самій ідеї правопорядку в суспільстві.

До позитивних форм девіації відносять творчість, героїзм та інновації. Наукова, технічна, художня творчість є засобом прогресивного розвитку суспільства, тому більшість суспільств підтримує і нагороджує соціальні відхилення, що виявляються у формі екстраординарних досягнень і активності. Героїзм є возвеличенням окремих людей за такі жертвовні вчинки, подвиги, важливі для всього суспільства, на які всі інші пересічні індивіди з нормальним відчуттям самозбереження не відважились. Інновації мають на меті вдосконалення самих існуючих норм, які при цьому оцінюються як недосконалі, застарілі, несправедливі тощо. В традиційних суспільствах до культурно схвалюваних відхилень належали аскетизм, релігійний фанатизм, пустельництво. Але все ж таки усталене значення девіації пов'язане саме з деструкцією, дезорганізацією, антисоціальними вчинками.

5.4. Соціологічні теорії девіантної поведінки

Існує багато пояснень причин девіантної поведінки. Історично першими були біологічні теорії, згідно з якими причиною девіації є фізичні особливості. Відомий італійський психолог Чезаре Ломброзо і американський лікар Уільям Шелдон вважали, що злочинцями народжуються – це певна генетична риса, яка виявляється через специфічні риси обличчя і фізичної будови тіла. Проте кримінальна практика довела безпідставність подібних теорій. Психологічне пояснення ґрунтується на теорії психоаналізу З. Фрейда, згідно з якою девіацію спричиняє внутрішній особистісний конфлікт між несвідомими потребами (воно) і усвідомленими культурними заборонами (над-Я). За допомогою культурних норм надособистісного над-Я людина захищає свої особистісне Я від несвідомого, що втілює стан первісності – інстинкти, природні бажання і потяги. Але в деяких ситуаціях такий захист не спрацьовує, і стихійні природні сили вириваються в поведінкову сферу і спрямовують вчинки людини. Це, на думку прихильників фрейдизму, і є девіація. Теорія дуже цікава, але її складно перевірити. Крім того, кожній людині так чи інакше притаманний конфлікт між біологічними

потребами і культурними заборонами, але далеко не кожна людина стає девіантом.

Соціологічні пояснення соціальних відхилень будуються на соціальних контекстах. На думку Еміля Дюркгейма, девіація здійснюється через відсутність загальноновизнаних норм. Точніше, такі норми знецінюються, і люди їх ігнорують. Це кризовий, дуже небезпечний стан для суспільств, оскільки, якщо слабіють і зникають ці спільні уявлення, то включаються механізми самознищення і розпаду соціальної системи. Для позначення цього кризового стану Дюркгейм увів поняття аномія – стан суспільної свідомості, за якого більшість людей знають про існування нормативних вимог, але нехтують ними, ставляться до них або негативно, або байдуже. Такі настрої поширюються в періоди різких зламів соціальної структури і являють собою свого роду масову девіацію. Дюркгейм описував за допомогою цього поняття перехід західних країн від традиційного суспільства з механічною солідарністю (всі індивіди схожі і взаємозамінні) до сучасних суспільств індустріального типу з органічною солідарністю (кожен індивід є унікальним і неповторним). Сьогодні теорія аномії Е. Дюркгейма знов залучається для пояснення кризових станів суспільства. За умов безперервної трансформації, нескінченної транзитивності соціальних процесів життєвий досвід людей перестає відповідати соціальним нормам суспільства, а самі культурні цінності, норми і соціальні взаємозв'язки відсутні, слабшають чи суперечать один одному.

Пізніше поняття аномії також застосував американський соціолог Роберт Мертон, але дещо в іншому аспекті. Згідно з теорією аномії Роберта Мертона, девіація відбувається, коли існує розрив між цілями суспільства і схвалюваними засобами їх досягнення. Тобто аномія виникає не від того, що норми відсутні, а тому що ці норми між собою не узгоджені. Мертон виділив п'ять реакцій на співвідношення «цілі – засоби», з яких чотири являють собою девіантні адаптації до умов аномії.

Інновація (приймання цілей і заперечення засобів) – індивіди твердо дотримуються культурно встановлених цілей, але відкидають схвалені суспільством засоби їх досягнення. Заради досягнення індивідуального успіху такі люди здатні торгувати наркотиками, шахраювати, грабувати і т. п. Ритуалізм (заперечення цілей, приймання засобів) має місце, коли члени суспільства відкидають встановлені ним цілі, але при цьому механічно застосовують схвалені суспільством засоби для досягнення таких цілей. Прикладом такого типу людей може бути бюрократ. Ретритизм (заперечення цілей і засобів) полягає в тому, що індивіди відкидають культурні цілі і засоби суспільства, нічого не пропонуючи замість них. Наприклад, алкоголіки, наркомани, бродяги,

які живуть у суспільстві, але не належать йому. Бунт (заперечення цілей і засобів і заміна їх новими) – бунтарі відкидають культурні цілі та засоби їх досягнення, але при цьому активно замінюють їх новими нормами. Такі індивіди залучаються до радикальних громадських рухів. Єдиний нормативний тип поведінки – конформізм (приймання цілей і засобів їх досягнення) – члени суспільства приймають цілі та засоби, затверджені суспільством для досягнення успіху. Подібна поведінка складає основу стабільності суспільства. При використанні цієї типології важливо пам'ятати, що люди ніколи не можуть бути повністю конформними або повністю новаторами, але якийсь із типів зазвичай проявляється більшою мірою і характеризує особистість.

Теорія культурного перенесення причиною девіації називає конфлікт між нормами субкультури і домінуючою культурою. Люди стають правопорушниками тією мірою, якою вони залучені до оточення, що поділяє девіантні ідеї і погляди. Мається на увазі криміногенне оточення – наприклад, наркозалежні або правопорушники. Чим раніше почнуться контакти з цією групою і чим частішими вони будуть, тим вище вірогідність того, що людина стане наркоманом або злочинцем. Згідно з цією теорією, в соціальній політиці і в соціальній роботі вже слід шукати підходи не стільки до окремих індивідів, скільки до девіантних груп в цілому з їх власною структурою та ідеологією.

Однією з широко обговорюваних останнім часом теорій є теорія стигмації (від грецької *stigma* – клеймо), згідно з якою девіантна поведінка окремих індивідів значною мірою залежить від негативної реакції на неї з боку оточуючих людей. Порушник норм починає узгоджувати свої подальші вчинки з ярликом правопорушника. В подальшому посилення соціального контролю, санкції, покарання вже тільки посилюють прояви девіації, і починається так звана «девіантна кар'єра». На думку прибічників заданої теорії, в сучасному суспільстві відсутні культурна єдність і ціннісний консенсус, для нього характерний широкий плюралізм цінностей і норм. У такій ситуації відмінність між нормою і девіацією стає все більш локальною, груповою, а соціальна реакція на девіацію носить не загальний, а соціально обмежений характер. Тому головним питанням стає питання про те, хто в суспільстві визначає девіацію, «наклеює ярлик» девіантності. Звичайно, жодна з теорій не охоплює всі пояснення девіацій, але в кожній виявляється якийсь важливе джерело таких відхилень.

Переважаюча кількість соціальних відхилень грають деструктивну роль в розвитку суспільства. Кримінальна поведінка, сексуальні відхилення, наркоманія не можуть призвести до появи корисних для суспільства культурних зразків. Але деякі девіації, зокрема інноваційна по-

ведінка (і в цьому відношенні особливою є роль молоді) стають початком нових поведінкових зразків і основою для формування нових традицій, що забезпечують стабільність суспільства. Таким чином, девіації завжди мають подвійне значення для суспільства – водночас загрожують його стабільності та підтримують її.

Резюме

1. Соціальні норми – це стійкі загально визнані очікування належної соціальної поведінки. Вони є продуктом тривалої еволюції культури, що являє собою систему соціально набутих і таких, що транслуються від покоління до покоління, значимих символів, ідей, цінностей, вірувань, традицій, правил поведінки. Соціальні норми різняться в різних соціальних групах і організаціях в межах єдиного суспільства: масштаб дії соціальних норм визначається рамками групи або організації, які їх визнають, і способом інституціоналізації.

2. Соціальний контроль – механізм, який забезпечує дієвість соціальних норм і саморегуляцію соціальної системи. Зовнішній соціальний контроль поділяється на формальний і неформальний. Формальний соціальний контроль здійснюється через рішення офіційних органів управління – закони, накази, інструкції, приписи, постанови тощо. Неформальний соціальний контроль спирається на силу громадської думки, а також в цілому на звичаї і традиції певної спільноти. Внутрішній контроль (або самоконтроль) – здатність гальмувати миттєві імпульсивні бажання, що формується в процесі соціалізації. Людина як соціальна істота виникає тоді, коли сформована здатність самоконтролю. Відхилення від норми, яке визнається більшістю членів суспільства як осудливе і неприпустиме, називається девіацією. Процеси девіації невід’ємні від стану нормативності, оскільки визначаються через співвідношення уявлень про «норму» і «відхилення». Негативні девіації свідчать про системний конфлікт між особистістю і суспільством. До них відносять, насамперед, самогубство, проституцію, наркоманію, алкоголізм і злочинність. До позитивних форм девіації відносять творчість, героїзм та інновації.

3. Теорія аномії Еміля Дюркгейма пояснює девіації знеціненням загально визнаних норм в періоди різких зламів соціальної структури. За Є. Дюркгеймом, аномія – стан суспільної свідомості, за якого більшість людей знають про існування нормативних вимог, але нехтують ними, ставляться до них або негативно, або байдуже. Згідно теорії аномії Роберта Мертона, девіація відбувається, коли існує розрив між цілями суспільства і схвалюваними засобами їх досягнення. Тобто аномія виникає не від того, що норми відсутні, а тому що ці норми між

собою не узгоджені. Теорія культурного перенесення причиною девіації називає конфлікт між нормами субкультури і домінуючою культурою. Люди стають правопорушниками тією мірою, якою вони залучені до оточення, що поділяє девіантні ідеї і погляди. Згідно теорії стигматизації, девіантна поведінка індивідів значною мірою залежить від негативної реакції на неї з боку оточуючих. Порушник норм починає узгоджувати свої подальші вчинки з ярликом правопорушника. В подальшому посилення соціального контролю, санкції, покарання вже тільки посилюють прояви девіації.

Література:

1. Головаха Е. И. Социальное безумие. История, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. И. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
2. Мартинюк І. Особливості соціального контролю в умовах аномії / І. Мартинюк ; за ред. О. Злобіної // Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності. – К. : ІС НАНУ, 2013. – С. 136–141.
3. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // СОЦИС. – 1992. – № 3, 4.
4. Покровский Н. Е. Проблема аномии в современном обществе. Вопросы теории / Н. Е. Покровский. – М. : МГИМО, 1995. – 144 с.
5. Смелзер Н. Девиация и социальный контроль / Н. Смелзер // СОЦИС. –1992. – № 1. – С. 128–142.
6. Смылова морфология социума / За ред. Н. Костенко. – К. : ІС НАНУ, 2012. – 420 с.
7. Shove E. Comfort, Cleanliness and Convenience. The Social Organization of Normality / E. Shove. – Oxford : Berg, 2003. – 224 p.

Тема 6. НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Національно-етнічна структура є складовою частиною соціальної структури суспільства, що зумовлена біологічною природою людини і, водночас, нерозривно пов'язана з соціокультурним і національно-політичним вимірами суспільного життя. Посилення етнічної строкатості сучасних суспільств призводить до ускладнення зв'язків і взаємодій між етнічними спільнотами, оформлення нових принципів соціальної інтеграції багатоетнічних суспільств.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 6.1. Поняття етносу та підходи до його вивчення.
- 6.2. Основні форми етнічних спільнот.
- 6.3. Етнічні процеси.

6.1. Поняття етносу та підходи до його вивчення

У сучасному високодинамічному і взаємопов'язаному світі існування моноетнічних, «етнічно чистих» суспільств фактично унеможливується. Серед інших видів соціальних структур завжди і всюди надзвичайно важливе місце займає національно-етнічна структура, визначаючи і підтримуючи специфічність форм суспільного життя, спрямовуючи течію соціальних процесів. Будь-які зміни в економічних, політичних та інших відносинах так чи інакше набувають національно-етнічне забарвлення, і навпаки, всякі зміни в національно-етнічних відносинах знаходять своє продовження у всіх найважливіших сферах суспільного життя.

Вихідним елементом національно-етнічної структури виступає етнічна спільнота (етнос) – історично складена на певній території міжпоколінна сукупність людей, які мають спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксовану в самоназві (етнонімі) [2, с. 58]. До основних рис етносу відносять: культурні характеристики (мова, релігія, звичаї, традиції, фольклор тощо); етнічну самосвідомість, що формує усвідомлення належності до етнічної групи і виявляється у самоназві; єдність території, яка виступає як фізична основа формування культурних і психологічних рис етносу.

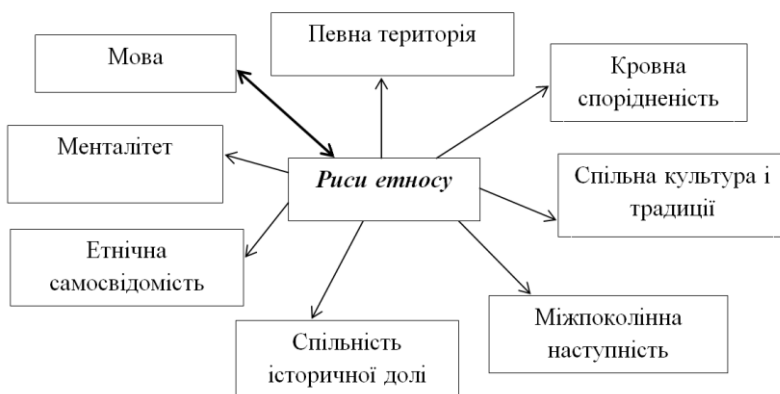

Рис. 6.1. Основні риси етносу

У сучасному суспільствознавстві представлені багато концепцій етносу й етногенезу (формування і розвитку етносів). У найзагальнішому вигляді можна виділити два підходи до розуміння сутності і природи етносу – природно-біологічний та конструктивістський.

У рамках природно-біологічного підходу виникнення і розвиток етнічних спільнот розглядаються як природні процеси, незалежні від волі та свідомості людей, які входять до складу цих спільнот. Численні зв'язки між людьми (мовні, релігійні, расові, історичні, територіальні тощо) являють собою об'єктивну «даність», на ґрунті якої природним шляхом утворюється етнічна спільність. Як інтегруюча основа життєдіяльності етносу виступає культурно-господарський уклад, тобто специфічна система зв'язків цієї етнічної спільноти з навколишнім природним середовищем, спосіб її «вкоріненості» в оточуючий світ. Етногенез при такому підході постає як сукупність господарських, культурних, історичних та природних процесів.

Конструктивістський підхід наголошує на штучному характері утворення етносів. Прибічники такого підходу вважають, що етнічні спільноти формуються через цілеспрямований вплив інтелектуальної еліти суспільства на індивідуальну і групову свідомість заради реалізації економічних, політичних, культурних та інших інтересів. За допомогою систем масових комунікацій і державної системи освіти у людей формується «образ» етносу, в результаті чого виникає спільнота, пов'язана через уявлення і згуртована спільними почуттями ідентичності та солідарності, спільними цінностями минулого і теперішнього часу.

Отже, принципова різниця між прибічниками цих підходів полягає в тому, що перші розглядають етноси як об'єктивно існуючі спільноти

з емпірично спостережуваними ознаками, а другі визнають існування етносів лише в «головах» людей як продукт індивідуальної та групової свідомості.

6.2. Основні форми етнічних спільнот

В історичному часі розрізняють такі форми існування етносу, як плем'я, народність і нація. До етносоціальних спільнот також належать кровноспоріднені групи – сім'я, рід (союз декількох сімей) і клан (кровні родичі, які мають право спільної власності на землю). Вони об'єднуються на основі генетичних зв'язків і складають еволюційний ланцюг, початком якого виступає сім'я.

Соціально-етнічна структура бере початок від родоплемінної організації суспільства. Як добре відомо з історії, рід і плем'я – це перші соціальні спільноти людей, через які пройшли всі без виключення народи світу. Вони засновані на кровноспоріднених зв'язках за материнською (матріархат) або за батьківською (патріархат) лініями. У більшості народів дотепер зберігається патріархальний принцип визначення родинних зв'язків.

Наступна історична форма соціально-етнічної спільноти – народність. Народності формувалися в різних історичних умовах, але загальною передумовою їх формування стає розклад первісного суспільства, в ході якого втрачають силу і первісний колективізм, і тотемні вірування, і родові релігійні культури. І головне – замість спільної власності з'являється приватна власність, внаслідок чого відразу ж виникає майнова і соціальна диференціація. При цьому головною об'єднуючою ознакою стає вже не спорідненість, а спільна територія і певні, хоча ще й слабкі, економічні відносини.

Далі настає цілком закономірний етап – посилення економічних зв'язків між окремими народностями. І коли до економічного розвитку додається такий потужний чинник, як державотворення, тоді з'являється найбільш зріла і розвинена соціально-етнічна спільність – нація. Нація являє собою вищу форму соціально-етнічної спільноти людей на основі спільних мови, культури, психології та самосвідомості у формі національної ідеології. На етапі формування нації важливу роль відіграє територіальна та економічна єдність. Далі ці матеріальні ознаки перестають бути визначальними, хоча зовсім і не зникають.

Поняття «нація» широко застосовується в соціальних науках, але дотепер не має єдиного загальноприйнятого змісту. Одні науковці вказують на «національний характер», «національну самосвідомість» як визначальну ознаку нації, другі наголошують на внутрішньо-

психологічній єдності соціальної спільноти, треті говорять про націю як політичну спільноту. Існують антропологічні, біологічні, психологічні розуміння нації. У найширшому розумінні націю можна трактувати як спільність людей, в основі якої поєднані такі засади: територіальні, тобто кожна нація має свій «життєвий простір»; етнічні – самосвідомість, мова, усвідомлення спільності походження, історії, традицій; економічні – спільність господарських зв'язків; загальнокультурні – традиції, звичаї, обряди, що передаються від покоління до покоління; психологічні – спільні риси психічного складу, які формуються в процесі спільного життя, діяльності, спілкування. Усі вказані засади слід розглядати лише в їхньому взаємозв'язку та взаємозумовленості.

Як зазначалося вище, всі розвинені країни в сучасному світі є поліетнічними. У ситуації змішаного проживання різних етносів у єдиній державі об'єктивно виникає диференціація населення на етнічну більшість (державоутворюючий етнос) та етнічні/національні меншини. В сучасних демократичних державах декларуються і законодавчо забезпечуються рівні права усіх громадян, в тому числі незалежно від їхньої етнічної приналежності. За характером розселення етнічні меншини можуть бути компактними і дисперсними. В Україні практично всі меншини, за винятком угорців Закарпаття, розселені дисперсно.

За час незалежності в Україні створилися певні умови для піднесення самосвідомості етнічних спільнот, їх всебічного розвитку. Згідно з прийнятим Законом України «Про національні меншини в Україні», всім громадянам України гарантуються рівні політичні, соціальні, економічні права і свободи, розвиток національної свідомості й самовизначення. Українська держава гарантує етнічним спільнотам право на національно-культурну автономію, навчання рідною мовою, створення громадсько-культурних товариств і навчально-освітніх закладів, розвиток традицій, використання національної символіки, віросповідання своєї релігії.

За даними останнього перепису населення, який відбувся у 2001 році, в Україні нараховувалося 37,5 млн українців (77,8 % від загальної кількості) і 10,9 млн (22,2 %) представників понад 130 національностей. Найчисленнішою національною спільнотою країни є росіяни – 8,3 млн осіб, або 17,3 % всього населення. Ще 15 етнічних груп нараховують від 30 до 300 тис. осіб: білоруси, молдавани, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи. Решта національностей мають чисельність від 3 до 12 тис. осіб: корейці, узбеки, литовці, словаки, чехи, казахи, латиші, курди, караїми тощо [9, с. 75].

6.3. Етнічні процеси

Етнічні процеси – це сутнісні зміни будь-якого компоненту етносу (окремих елементів культури, мови, соціальної структури тощо), що призводять до зміни етнічної самосвідомості тих чи інших груп людей, тобто до зникнення одних і виникнення інших етносів. Швидкість й ефективність етнічних процесів залежать від рівня соціально-економічного розвитку суспільства та від державної національної політики. Перебіг етнічних процесів є внутрішньо суперечливим через діаметрально протилежну спрямованість сил, що переважають в етносі, – відцентрових або доцентрових. Відповідно до цього розрізняють основні типологічні групи – етнооб'єднувальні та етнороз'єднувальні процеси.

Рис. 6.2. Види етнічних процесів

Етнооб'єднувальні процеси призводять до утворення укрупнених етнічних спільнот, у яких можуть з'явитися нова етнічна самосвідомість й інша етнічна самоназва.

Етнічна *фузія* – змішання етнічних груп, близьких одна одній за певними параметрами: мова, територіальна близькість, схожість в культурі, способі виробництва, способі життя. Фузія переважає на ранніх стадіях розвитку етносу. Етнічна *консолідація* пов'язана з внутрішньо-етнічним життям. У ході об'єднання чи навіть злиття споріднених і культурно близьких етнічних спільнот у єдиний етнос розвиваються спільні ознаки і властивості, згладжуються місцеві відмінності. Результатом стає не зміна етнічної самосвідомості, а її зміцнення. Етнічна *асиміляція* являє собою взаємодію двох етносів, у результаті якої один з них «розчиняється» в іншому, більш розвинутому, і втрачає власну етнічну ідентичність. Процес етнічної асиміляції може проходити як природнім, так і насильницьким шляхом. Міжетнічна *інтеграція* –

взаємодія всередині поліетнічної держави або на міждержавному рівні у певному поліетнічному регіоні декількох народів, що значно розрізняються мовою і культурою. Інтеграція призводить до появи у них певних спільних рис (норми, традиції, мова), але з розпадом державних і міждержавних зв'язків цей процес втрачає свою дієвість. Етнічна *міксація* – процес утворення нового етносу через змішання етнічних спільнот, які не пов'язані між собою ані спорідненням, ані спільністю культури.

Етнороз'єднувальні процеси характеризують розподіл колись цілісного етносу на декілька самостійних або відділення від нього лише певної частини (субетносу). До них відносять такі форми.

Етнічна *парціація* – процес поділу єдиного етносу на декілька частин, кожна з яких набуває власної етнічності і заперечує тотожність з попереднім етносом. Етнічна *сепарація* означає відділення від якогось етносу його частини, зазвичай порівняно невеликої, яка з часом перетворюється в самостійний етнос. Якщо при етнічній парціації вихідний етнос фактично припиняє своє існування, то при етнічній сепарації він зберігається. Причинами етнічної сепарації можуть бути: переселення певної групи вихідного етносу; поділ етнічної території державними кордонами; поширення на частину етносу іноетнічного впливу; релігійне відокремлення етнічної групи тощо. Етнічна *дисперсизація* – відділення від первинної етнічної спільноти окремих, відносно невеликих етнічних структур й розселення їх поза межами своєї етнічної території. Подібний процес відбувається в результаті міграцій, коли частина представників того чи того етносу полишає межі своєї території й поселяється в іноетнічному доквітлі, утворюючи там свою діаспору. Етнічна *диференціація* – процес формування маркерів, за допомогою яких розрізняють одну етнічну спільноту від іншої. Серед основних маркерів – мова, елементи побуту, звичаєва культура, обрядова активність, подеколи релігія. В етнонаціональному розвитку поліетнічних країн міжетнічна, міжкультурна взаємодія послаблює дію силового поля етнічної диференціації [4, с. 264–269].

Мікросередовищем етнічних процесів є родина. У сфері сімейного побуту зберігаються певні консервативні риси. Сім'я менше залежить від громадського впливу, з іншого боку – в ній стійкіше побуває мова етносу, традиційна культура та звичаї. Багатовікова етнічна різноманітність населення України стала, поряд з іншими чинниками, однією з головних складових формування особливостей національного менталітету українського народу – його світосприйняття, психології, культури, вірувань, традицій і звичаїв, зокрема культурної та релігійної толерантності, що припускає можливість інших переконань і систем цінностей.

Резюме

1. Вихідним елементом національно-етнічної структури виступає етнічна спільнота (етнос) – історично складена на певній території міжпоколінна сукупність людей, які мають спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксовану в самоназві (етнонімі). До основних рис етносу відносять: культурні характеристики; етнічну самосвідомість; єдність території. В рамках природно-біологічного підходу виникнення і розвиток етнічних спільнот розглядаються як природні процеси, незалежні від волі та свідомості людей, які входять до складу цих спільнот. Конструктивістський підхід наголошує на штучному характері утворення етносів через цілеспрямований вплив інтелектуальної еліти суспільства на індивідуальну і групову свідомість.

2. В історичному часі розрізняють такі форми існування етносу, як плем'я, народність і нація. Плем'я – невелика за чисельністю людська спільнота (сукупність родів), яка сформувалася на основі родинності по крові й спільної території [4, с. 251]. Народність – людська спільнота, що склалася історично на основі змішання племен у період розкладу первіснообщинного ладу й має свою мову, територію, певні спільні елементи культури, початки економічних зв'язків та спільної господарської діяльності [4, с. 224]. Нація являє собою вищу форму соціально-етнічної спільності людей на основі спільних мови, культури, психології та самосвідомості у формі національної ідеології. До етносоціальних спільнот також належать кровноспоріднені групи – сім'я, рід (союз декількох сімей) і клан (кровні родичі, які мають право спільної власності на землю).

3. Етнічні процеси – це сутнісні зміни будь-якого компоненту етносу, що призводять до зміни етнічної самосвідомості тих чи інших груп людей, тобто до зникнення одних і виникнення інших етносів. Етнооб'єднувальні процеси: етнічна фузія – змішання етнічних груп, близьких одна одній за певними параметрами; етнічна консолідація – об'єднання або злиття споріднених і культурно близьких етнічних спільнот у єдиний етнос; етнічна асиміляція – взаємодія двох етносів, у результаті якої один з них «розчиняється» в іншому, більш розвинутому, і втрачає власну етнічну ідентичність; міжетнічна інтеграція – взаємодія всередині поліетнічної держави або на міждержавному рівні у певному поліетнічному регіоні декількох народів, що значно розрізняються мовою і культурою. Етнороз'єднувальні процеси: етнічна парціація – процес поділу єдиного етносу на декілька частин, кожна з яких набуває власної етнічності і заперечує тотожність з попереднім

етносом; етнічна сепарація – відділення від якогось етносу його частини, яка з часом перетворюється в самостійний етнос; етнічна дисперсизація – відділення від первинної етнічної спільноти окремих, відносно невеликих етнічних структур й розселення їх поза межами своєї етнічної території; етнічна диференціація – процес формування маркерів, за допомогою яких розрізняють одну етнічну спільноту від іншої.

Література:

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування про походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
2. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 418 с.
3. Євтух В. Етнічність в транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту / В. Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 1. – С. 3–26.
4. Євтух В. Б. Етнічність : енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
5. Колодій А. Національний вимір суспільного буття / А. Колодій – Львів: Астролябія, 2008. – 368 с.
6. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. Рудницька. – К. : ІС НАНУ, 1998. – 176 с.
7. Серeda В. Етносоціологія : навч. посіб. / В. Серeda. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 160 с.
8. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
9. Структурні виміри сучасного суспільства : навч. посіб. / За ред. С. Makeєва. – К. : ІС НАНУ, 2006. – 372 с.
10. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга – К. : ІС НАНУ, 1996. – 199 с.
11. Brubaker R. Ethnicity without Groups / R. Brubaker. – NY : Harvard University Press, 2006. – 296 p.

Тема 7. СОЦІАЛЬНО-ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Уся соціальна діяльність людей здійснюється в межах певних соціально-територіальних спільнот, які є важливими умовами життєдіяльності індивідів. Цей вид соціальних спільнот – за ознакою спільності території – є в соціології одним з головних компонентів соціальної структури, оскільки така єдність має реальну, предметну основу – господарське життя. Це поняття є ширшим за економічне, включає також соціальні, культурні, політичні, духовно-ідеологічні, екологічні зв'язки і відносини між мешканцями певного поселення на основі усвідомлення спільності інтересів в освоєнні певної території.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 7.1. Місто і село як елементи соціально-поселенської структури.
- 7.2. Урбанізація.
- 7.3. Особливості та проблеми сучасних міст.

7.1. Місто і село як елементи соціально-поселенської структури

За типом поселення головне розмежування в соціальній структурі суспільства проходить між містом і селом як самостійними системами просторової організації життєдіяльності людей. Цей поділ склався історично, при цьому саме сільські поселення стали вихідною точкою людської цивілізації, і лише згодом, в результаті різномірних технологічних, економічних, соціальних змін з'явилися нові типи поселення – міста.

Основні відмінності між сільським і міським типами поселень полягають у наступному.

Характер і зміст праці. Це вихідна відмінність, оскільки цивілізаційні зрушення в характері праці й посилення суспільного розподілу праці фактично і призвели до виникнення міст. Сільські мешканці у своїй виробничій діяльності безпосередньо пов'язані з землею, з господарським освоєнням і використанням природних ресурсів певної території через цілеспрямовану перетворюючу діяльність в різних галузях сільського господарства. Трудові та професійні навички, як правило, передаються в родині від покоління до покоління. Звідси досить невелика різномірність занять і менший ступінь розподілу праці порівняно з містом. У свою чергу, населення міст зайняте великою кількістю видів професійної діяльності переважно у таких галузях, як проми-

слове виробництво, управління, торгівля, зв'язок, духовне виробництво. У місті завжди є потенційна можливість оволодіння будь-якими професіями, тому професійні навички рідко стають сімейною традицією, робота і оселя віддалені один від одного, і поїздки на роботу стають способом життя. Промислові види праці пов'язані з природою в інший спосіб, ніж сільське господарство. Природа не є безпосереднім предметом праці, а індустріальна праця може існувати там, де є ринок. З процесом відділення міста від села пов'язаний і поділ праці на матеріальну і духовну (фізичну й розумову).

Структура робочого часу. В містах праця і дозвілля жорстко структуровані й відділені один від одного. Робочий час регламентується режимом роботи підприємств, організацій, настанов. Сільська праця прив'язана до землеробського циклу, внаслідок чого зайнятість в сільськогосподарському виробництві неминуче підпорядковується ритмам природи і нерівномірно розподіляється за сезонними роботами.

Доступність освіти. Мешканці сільських поселень стикаються зі складнощами повноцінного отримання навіть загальної шкільної освіти, що виявляються у слабкій, порівняно з містом, матеріально-технічній забезпеченості навчальних закладів, недостатній кваліфікації викладацького складу, нерозвиненості транспортної інфраструктури тощо. Сільські учні стають «заручниками» місця проживання в отриманні якісної освіти, значно поступаючись рівнем конкурентоспроможності при вступі до ВНЗ, а також можливостями освітнього і професійного вибору.

Мобільна рухомість. Місто створює умови для інтенсивної мобільності своїх жителів у різних аспектах їх життєдіяльності, надає величезну кількість альтернатив, будучи своєрідним «вузлом» інформації і інформаційним полем, внаслідок чого соціальний статус жителя міста стає мінливим і визначається такими набутими, тимчасовими ознаками, як посада і майновий стан. Мобільність у такому випадку розуміється як реакція людини на різноманітність стимулів, які містить в собі місто, як готовність (але не обов'язково як підготовленість) до змін у своєму житті. Місто надає кожному городянину потенційно широкі можливості вибору кіл спілкування, систем цінностей, стилів життя, а отже і можливостей самореалізації і самоствердження. Порівняно з містом, у селі менше стимулів, які безпосередньо впливають на мобільність його мешканців, отже, і менше способів здійснення вибору в різних сферах.

Можливості соціального контролю. Життєвому укладу сільських поселень притаманні елементи традиційної сусідської громади. Нечисленність сільських поселень зумовлює близькість і щільність спілку-

вання їхніх мешканців, що неминуче призводить до жорсткого соціального контролю за поведінкою і взаємовідносинами членів громади. За умов, коли всі знають все про всіх, анонімність поведінки і вчинків окремої людини стає практично неможливою, і кожен момент її життя стає об'єктом оцінки з боку громадськості. В містах проживає набагато більше людей, ніж в селах, тому лише деякі мешканці знайомі один з одним. Родичі часто живуть далеко один від одного. Окрема людина має більше свободи у виборі оточення – друзів, приятелів, колег по роботі, а також більше можливостей, якщо є бажання або необхідність, ізолюватись від цього оточення. Переважно функціональний, безособистісний характер численних соціальних контактів значно послаблює зовнішній соціальний контроль поведінки індивідів у міському середовищі, що, у свою чергу, підвищує значення самоконтролю у поведінці і формалізованих правових норм.

Політична активність. Міське населення в цілому виявляє більшу політичну активність порівняно з сільськими мешканцями, що пояснюється більшою організованістю і концентрацією городян за місцем їх професійної діяльності, більш високим освітнім рівнем, можливостями місцевого політичного представництва, а також тими рисами, які вже відзначалися – більшою рухливістю і обсягом вільного часу.

Соціальні функції сім'ї. Сім'ї в селах зазвичай значно більші за міські, в багатьох країнах в селі переважають великі нерозділені соціально і національно однорідні сім'ї. Шлюби в селі зазвичай укладають раніше, ніж в місті, а рівень розлучень нижчий. У міських сім'ях спостерігається помітне звуження або взагалі відпадиння багатьох традиційних функцій сім'ї, перш за все, господарсько-виробничої та соціалізаційної функцій.

Звичайно, контраст між міським і сільським способами життя за всіма зазначеними моментами в сучасних умовах поступово слабшає, специфічні риси обох типів поселень зближуються, створюючи можливості нових поселенських утворень.

7.2. Урбанізація

В індустріальних суспільствах відбувається процес зростання ролі міст у соціальній структурі західних суспільств – урбанізація (від лат. *urbanus* – міський).

Перші міста з'явилися близько 6 тисяч років тому і були порівняно невеликими, з населенням в декілька десятків тисяч чоловік. Вони виникли в долинах великих річок, в найбільш сприятливих для поселення місцях: з м'яким кліматом, родючим ґрунтом і великою кількістю води, яка служила одночасно і засобом сполучення. Це сприяло розви-

тку торгівлі і культурних зв'язків між народами. Стародавні міста-держави були осередком наук, мистецтв, культури, політики і торгівлі.

Найвищого розквіту стародавні міста досягли в епоху Римської імперії, міське населення в ті часи складало близько 10 % населення землі. Після розпаду Римської імперії кількість міст і міського населення різко скоротилась. Безперервні війни, пожежі, епідемії чуми посилили процес руйнування. Лише в X ст. в Європі будівництво міст почало відроджуватися. Зростання міст стримували епідемії та голод. На початку XIX ст. в Європі почалося бурхливе зростання міст у зв'язку з індустріалізацією, що постійно стимулювалось також поширенням торгівлі, виникненням могутніх імперій, розквітом нових релігійних організацій та іншими чинниками.

У передових промислових країнах міське населення збільшилося за рахунок масового зростання кількості робітників на фабриках. Зі збільшенням чисельності городян посилилася потреба в розширенні сфери торгівлі і послуг, що, в свою чергу, призводить до створення нових торгових центрів. Зі свого боку, міста також відіграли важливу роль у запровадженні індустріального способу життя через поширення певних стандартів у ключових видах діяльності, наприклад, введення єдиного розкладу приходу на роботу і відходу з неї.

У XX ст. урбанізація являє собою глобальний процес, в який все більшою мірою втягуються країни третього світу, особливо інтенсивне зростання міст у цих країнах сталося за останні 50 років. Загальна чисельність міського населення зростає швидше, ніж загальна чисельність людства в цілому.

Зростання великих міст, з одного боку, є наслідком збільшення кількості населення, а з іншого боку, результатом міграції сільських жителів. Селяни і мешканці невеликих селищ перебирались в міста, тому що в сільській місцевості їх можливості були дуже обмеженими. Міста ж мали очевидні переваги, вони обіцяли роботу, широкий вибір товарів і послуг. Хоча походження цих переваг має, свого роду, «паразитуючий» характер. Усі міста є певною мірою «паразитуючими», оскільки завжди отримують засоби для існування і населення з сільських місцевостей, і майже завжди їх діяльність спрямована на накопичення, привласнення і перерозподіл надлишків енергії, товарів, продовольства, робочої сили й капіталу, що відбираються ними у залежних від них територій. Колоніальні міста-форпости просто являють собою квінтесенцію такого «паразиткування».

Лише наприкінці XX ст. статистика почала проводити відмінність між невеликими містами і великими центрами. Зараз прийнято серед великих міст розрізняти мегаполіси, метрополії і конурбації (від лат.

con – разом, і urbs – місто). За класифікацією ООН, великі міста з населенням близько 10 мільйонів чоловік вважаються мегаполісами. Визначальну роль мегаполісів зумовлюють не їхні розміри, а те, що вони є центрами глобальної економіки, які концентрують адміністративні, виробничі й менеджерські вищі функції по всій планеті, здійснюють контроль ЗМІ та формують реальну політику. Вони пов'язують з цією глобальною управлінською системою великі сектори населення, а також організують соціальний простір для цілих країн і регіонів, концентруючи в собі політичну, фінансову, культурну та інші форми влади. «Мегаполіси концентрують найкраще і найгірше, від новаторів і сил майбутнього до людей структурно непотрібних, готових продати свою непотрібність або змусити інших платити за неї» [1, с. 379]. Колись у стародавній Греції мегаполіс – «місто міст» – означав місто-державу, яка мала бути зразком для всіх цивілізацій. Сьогодні мегаполіси в усьому світі являють собою набагато більшою мірою осередок серйозних проблем, ніж зразкових стандартів.

Але, незважаючи на всі соціальні, урбаністичні, екологічні та інші проблеми, мегаполіси будуть як і раніше зростати як за своїми розмірами, так і за привабливістю для реалізації функцій вищого рівня і для людського вибору. Це відбувається тому, що мегаполіси є: 1) центрами економічного, технологічного та глобального динамізму в своїх країнах і в глобальному масштабі, економічна доля їх країн, будь то США або Китай, залежить від результатів роботи мегаполісів, незважаючи на ідеологію дрібних містечок, ще поширену в обох цих країнах; 2) центрами культурних і політичних інновацій; 3) сполучними пунктами всіх видів глобальних мереж; Інтернет не може обійти мегаполіси, він залежить від телекомунікацій і «телекомунікаторів», розташованих в цих центрах.

Метрополії включають в себе одне або кілька великих міст з прилеглими до них передмістями. Так, у 80-х рр. 32 % населення США проживали в центральних містах і 44 % у передмістях. Конурбації – це скупчення міст, що створюють великі зони міських забудов, як би переходять одна в одну, наприклад, північно-східне узбережжя США від Бостона до Вашингтона з населенням близько 40 мільйонів чоловік.

7.3. Особливості та проблеми сучасних міст

Життя великих міст в усьому світі і процеси, що відбуваються в них, є дуже різноманітними й суперечливими. До ХХ ст. міста переважно мали чіткі межі, за якими починалася сільська місцевість. Зростання міст у ХХ ст. сприяло розширенню їх кордонів. З'явилися передмістя, життя яких тісно пов'язане з життям міст. Процес розвитку

передмість отримав назву субурбанізації. Оселяючись в передмістях, люди рятувалися від забруднення навколишнього середовища, від перенаселеності, зростання злочинності в центральних районах міста. Перший етап розвитку передмість почався в кінці XIX ст., коли люди добиралися на роботу потягом з так званих спальних районів. Другий етап розвитку був пов'язаний з будівництвом автодоріг, широким використанням особистих автомобілів, зростанням житлового будівництва, розвитком комерційних підприємств в самих передмістях. На сьогодні в передмістях живуть люди, які отримали гарну освіту і мають достатній рівень доходів. Це представники адміністративних апаратів і технократії. Головною цінністю людей, що живуть в передмістях, є будинок і сім'я. У багатьох передмістях виникли підприємства сфери послуг, і передмістя поступово перетворилися в окремі міста, що з'єднуються швидкісними автострадами.

Наслідком зростання передмість стала деградація центральних районів міста, що характерно для багатьох міст Західної Європи. Житловий фонд у центральних районах зношується більше, ніж в передмістях, зростають злочинність і безробіття. Переміщення заможних городян у передмістя означає істотну втрату надходжень до місцевого бюджету, а оскільки на соціальні потреби, ремонт будівель потрібно все більше коштів, то занепад і руйнування внутрішнього міста триває. Чим більше розростаються передмістя, тим більше поглиблюються проблеми внутрішнього міста.

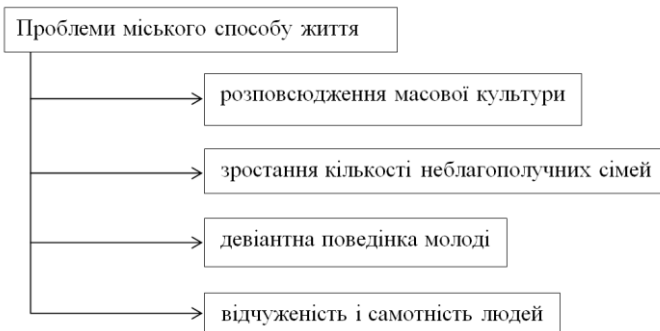

Рис. 7.1. Проблеми міського способу життя

У 80-ті роки XX ст. значно поширився процес джентрифікації – розширення будівництва житлових будинків поліпшеної якості і рестав-

рація старих будівель та їх переобладнання під комфортабельне житло для заможних людей. Джентрифікація, або вторинне використання міських ресурсів, – процес, протилежний субурбанізації. У фешенебельні, знову відбудовані на місці зруйнованих старих, або відреставровані будинки і особняки центральних районів переселяються багаті люди з високими доходами, ближче до місця роботи або з міркувань престижу і зручностей комунікацій. У зв'язку з руйнуванням дешевих будинків і через непромірно високу вартість нових будівель люди низького рівня достатку, представники національних меншин змушені їхати зі своїх районів. Нерідко держава дозволяє приватизацію комунального житлового фонду. Але його скуповують в основному заможні люди, а невикуплені комунальні будинки занепадають і перетворюються в місця проживання бездомних.

Розвиток міст в ХХ ст. також спричинив серйозні екологічні проблеми. Процес субурбанізації, будівництво швидкісних автомагістралей, безперервне зростання автопарків, потреби опалення величезних житлових комплексів створюють проблему виснаження енергоресурсів. Концентрація автомобілів і промислових підприємств в містах стала причиною забруднення повітря, що становить небезпеку не тільки для життя людей, а й усього тваринного і рослинного світу.

Міста в країнах «третього світу» різко відрізняються від міст індустриальних країн. Їх населення стрімко зростає за рахунок людей з сільської місцевості, які переселяються в місто в пошуках більш високих заробітків, кращих умов життя, надій на перспективу. Хтось, заробивши грошей, повертається до села, але більшість осідає в місті. Нелегальні поселення мігрантів розташовуються по околицях міст, утворюючи селища, що складаються з кількох тисяч чоловік. Багато хто будує собі житла з картону, інші взагалі не мають ніякого житла, живуть під відкритим небом. Міста часто розділені на дві частини – місто старої забудови з вузькими кривими вуличками і безліччю дрібних крамниць і магазинів, і нове місто з широкими сучасними проспектами та автострадами, де розташовується ділова і адміністративна частина міста. Незважаючи на те, що населення таких міст становить мільйони чоловік (Мехіко, Делі, Бомбей), близько третини не має водопостачання та каналізації. Величезну проблему в таких містах становить забруднення навколишнього середовища і безперервне зростання населення, з якими місцевої владі поки не вдається справлятися.

Уже зараз стають очевидними основні тенденції розвитку міст у найближчому майбутньому. По-перше, дослідники відзначають триваючий процес децентралізації, «розповзання» старих великих міст за рахунок джентрифікації, розширення нових видів виробництва, мігра-

ції населення тощо. Населення старих міст, пов'язаних з традиційними виробництвами, буде зменшуватись. Злети і падіння міст у різні періоди по всьому світу відображають одночасно залежність і вразливість будь-якої місцевості, включаючи великі міста, перед мінливими глобальними потоками. По-друге, новим стратегічним напрямком розвитку великих міст є поєднання просторового розсіювання і глобальної інтеграції. Тривалий час великі міста існували як центри міжнародної торгівлі й банківських операцій. Тепер їх функціональність змінюється і вони виступають як: командні пункти організації світової економіки, що відрізняються високою концентрацією господарської діяльності; основні резиденції фінансистів і спеціалізованих фірм; місця розміщення виробництва інновацій у провідних галузях. М. Кастельс стверджує, що «глобальне місто – це не місце, а процес. Процес, в якому центри виробництва і споживання розвинених послуг і місцеві спільноти, які відіграють при них допоміжну роль, зв'язуються в глобальній мережі на основі інформаційних потоків, одночасно обриваючи зв'язки з районами, віддаленими від промислового центру» [1, с. 363].

Третя тенденція в розвитку глобальної системи міст – прискорення процесу урбанізації країн третього світу. Щільність населення в цих країнах продовжує зростати. Умови життя в містах третього світу, мабуть, стануть ще гірше, принаймні, для міської бідноти, посиляться екологічні проблеми. Безумовно, розвиток міст сприяє зростанню добробуту людей, вдосконаленню культури, різноманіттю соціального життя. У той же час у містах існує безліч екологічних і соціальних проблем. Цілоком ймовірно, міське життя буде ускладнюватися. У зв'язку з цим необхідно, з одного боку, вміти правильно оцінити нові проблеми і тенденції, а з іншого, визначити механізми і засоби їх благополучного розв'язання.

Резюме

1. Основні відмінності між сільським і міським типами поселень: характер і зміст праці; структура робочого часу; доступність освіти; мобільна рухомість; можливості соціального контролю; соціальні функції сім'ї.

2. В індустріальних суспільствах відбувається процес зростання ролі міст в соціальній структурі західних суспільств – урбанізація. У ХХ ст. урбанізація являє собою глобальний процес, у який все більшою мірою втягуються країни третього світу. Загальна чисельність міського населення зростає швидше, ніж загальна чисельність людства в цілому. Зараз прийнято серед великих міст розрізняти мегаполіси, метрополії і конурбації. Мегаполіси – великі міста з населенням бли-

зько 10 мільйонів чоловік, що є центрами глобальної економіки. Метрополії включають в себе одне або кілька великих міст з прилеглими до них передмістями. Конурбації – це скупчення міст, що створюють великі зони міських забудов.

3. Зростання міст у ХХ ст. сприяло розширенню їх кордонів. Процес розвитку передмість отримав назву субурбанізації. Наслідком зростання передмість стала деградація центральних районів міста. Процес субурбанізації, будівництво швидкісних автомагістралей, безперервне зростання автопарків, потреби опалення величезних житлових комплексів створюють проблему виснаження енергоресурсів. Тенденції розвитку міст: децентралізація старих великих міст за рахунок джентрифікації, розширення нових видів виробництва, міграції населення тощо; поєднання просторового розсіювання і глобальної інтеграції; прискорення процесу урбанізації країн третього світу.

Література:

1. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. ; под научн. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. Макеев С. А. Социальные перемещения в крупном городе / С. А. Макеев – К. : Наукова думка, 1989. – 150 с.
3. Прибиткова І. М. Презентація міста в просторово-часовій парадигмі / І. М. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – С. 3–25.
4. Соціальні виміри поселенської структури : (досвід соціальної паспортизації). – К. : ІС НАНУ, 2011. – 275 с.
5. Polyzos S. Urban Development / S. Polyzos. – Rijeka : InTech, 2012. – 308 p.

Тема 8. КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Наявність культури відрізняє суспільство від усього навколишнього світу, в тому числі від тваринного. У цьому сенсі культура виступає як зміст соціального життя людей, як смислоутворююча сукупність форм діяльності, необхідна суспільству і людині як соціальним системам. Суспільство і культура «живуть» один в одному, вони не можуть існувати окремо, тому в соціології ці два фундаментальних поняття – суспільство і культура – нерозривно пов'язані. У цьому розділі розглядається багатосторонній характер взаємозв'язків і взаємовпливів суспільного і культурного життя людей.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 8.1. Поняття культури та підходи до її вивчення.
- 8.2. Форми культурного життя.
- 8.3. Чинники соціокультурної детермінації.
- 8.4. Соціальні функції культури.

8.1. Поняття культури та підходи до її вивчення

Поняття культури є одним з найбільш багатозначних. У науковій літературі існує більш ніж півтисячі визначень культури, кожне з яких відбиває якусь грань цього складного феномена. Є і просто повсякденний, побутовий рівень уживання слова «культура», коли воно означає оцінку норм поведінки людини, її соціальних якостей, освіченості і так далі. У найширшому розумінні культурою є все, що створено людиною. Протилежне поняття – натура, тобто природа, що існує незалежно від людини. Зрозуміло, що природа існувала і до появи людини і продовжить своє існування у разі зникнення людського роду. А культура – це цілком творіння людини, і без людини вона неможлива. І цей момент – людина як головна складова культури – також пояснює рідкісну полісемантичність цього поняття. Адже буття людини, сенс її існування неможливо визначити в простих однозначних формулах. Людська сутність, по суті, є невичерпною. Тому і культуру, як прояв людської сутності, принципово неможливо підвести під строге однозначне наукове визначення, тому таким багатогранним є це поняття. Звичайно, далеко не одразу це слово увібрало в себе таку безліч значень. Первісно термін «культура» в Давньому Римі означав «обробка ґрунту», і, відповідно, мав вузькоспеціальне сільськогосподарське значення. Римський філософ Марк Туллій Цицерон вперше застосував

слово «культура» в переносному значенні стосовно впливу на людський розум. Цицерон був видатним суспільним діячем, але, крім того, також захоплювався грецькою філософією і пропагував ідеї грецьких мислителів. Пояснюючи римлянам, що таке взагалі філософія, він сказав: «Філософія – це культура розуму», тобто вона обробляє, окультурує та покращує мислення людини. Таким чином римський мислитель переніс усім зрозумілий смисл культури, як обробки ґрунту на людину та її мислення, і час підтвердив надзвичайну точність цієї метафори, що розкриває глибинну людинотворчу сутність світу культури.

Інші важливі сутнісні властивості культури розкриваються у двох підходах до її вивчення у сучасних науках – культура як діяльність і культура як цінність. Діяльнісний підхід ґрунтується на розрізненні культури та природи. Природа розвивається без людського втручання, а культура цілеспрямовано створюється людиною. У рамках такого підходу творча діяльність людини розглядається як фундамент культури. Але тут існує серйозний недолік: усі негативні прояви людської діяльності, в тому числі нелюдяні форми ставлення до людей, катування, зброя масового знищення тощо – з точки зору діяльнісного підходу також потрапляють у розряд культурних. Тому стає необхідним інший підхід – з точки зору цінності для людини. Ціннісний (або аксіологічний, від грецьк. *axios* – цінності) підхід визначає культуру як сукупність матеріальних і духовних цінностей, що створені людством протягом історії. В основу культури в цьому випадку покладаються духовні традиції. Обидва підходи відбивають протилежні, але нерозривно взаємопов'язані сторони культурного процесу – творчість (змінюваність) і традиції (незмінність).

Соціологія, як і інші науки, охоплює ці два найважливіших аспекти культури і визначає останню як:

- 1) специфічну, генетично неуспадковану сукупність засобів, форм і орієнтирів взаємодії людей з оточуючим середовищем, які виробляються сумісно для підтримки певних структур діяльності та спілкування;
- 2) систему колективно підтримуваних цінностей, переконань і норм, які притаманні певній групі людей.

8.2. Форми культурного життя

Загальновизнано, що суспільство взагалі – це абстракція. В реальності воно завжди є складно структурованим і складається з різних груп, спільнот і верств населення. Так само не буває і культури взагалі. В кожному суспільстві існують різні культурні запити, культурні прояви, норми, цінності і так далі, які, у свою чергу, втілюються в різних

формах культурного життя. Спільне смислове поле, необхідне для підтримання стабільності й життєздатності суспільства як системи, охоплюється поняттям *домінуюча культура*, що включає в себе цінності, вірування, звичаї, які поділяє більшість. Кількісна характеристика доповнюється якісною у близькому за змістом понятті *серединна культура* – стійке ядро, що забезпечує стабільність і самобутність культурного життя.

Але домінуюча та серединна культури впорядковують лише частину символічного простору і не здатні охопити все розмаїття соціокультурних явищ. Тому розрізняють поняття *субкультури* і *контркультури*. Субкультура – особлива, відносно автономна форма організації життя соціальної групи всередині домінуючої культури. Це малий культурний світ, що відрізняється від домінуючої, панівної культури мовою, манерами поведінки, одягом, способом життя. Диференціюючими параметрами для субкультур стають традиційні для соціології стратифікаційні відмінності – професійна належність, вік, освіта, місце проживання, рівень доходів, конфесійна належність. Відмінності можуть бути дуже сильними, але субкультура не протистоїть домінуючій культурі, лише додає до неї власну самобутність, характерну тільки для неї. Якщо ж субкультурні цінності прагнуть проникнути в «ядро» домінуючої культури, замінити її фундаментальні цінності своїми, претендують на «серединний» характер, то вона визначається як контркультура, яка протистоїть і знаходиться в конфлікті з пануючими цінностями. Приклад контркультури – молодіжний рух хіпі в середині ХХ століття, прибічники якого заперечували загально визнані західні цінності: старанну працю, матеріальний успіх, раціональність, конформізм, політичну лояльність.

Масові та бурхливі переміщення індивідів і цілих соціальних груп у соціальному просторі, які Пітірім Сорокін назвав соціальною мобільністю, є невід'ємним атрибутом сучасного суспільного життя, внаслідок чого все помітнішою стає таке культурне формоутворення, як *маргінальна культура*, яка характеризує проміжну позицію соціального суб'єкта (індивіда або групи) відносно двох культур, відсутність його чіткої самоідентифікації. Така культура виникає в зв'язку з різкою зміною способу і умов життя (переїзд з села в місто або навпаки, переїзд в іншу країну, в інше культурне середовище). Її характерною ознакою є відсутність нормативності у поведінці. Люди вже не можуть жити за нормами, засвоєними в ході першої соціалізації, але водночас не готові повною мірою прийняти нові норми та вимоги. Попередні орієнтири втрачені, наступні – не засвоєні. До речі, такий стан нескінченної перехідності (так званої транзитивності), відкритості, невизначеності, фактично екзис-

тенціональної свободи, в якому нові норми не тільки незнайомі, але взагалі відсутні, вказують постмодерністи у характеристиці постіндустріальних суспільств, що відрізняються високою інновативністю суспільних практик. На думку британського соціолога Джона Уррі, набагато більш значимою порівняно з рухомістю соціальних суб'єктів у таких суспільствах стає рухомість самого соціального простору. Безперервне пристосування до нескінчених змін соціокультурного середовища розповсюджує ситуацію маргінальності на всіх без виключення членів суспільства і, таким чином, дає можливість дослідникам виводити поняття маргінальної культури в розряд провідних теоретичних концептів в аналізі постіндустріалізму.

Важливі риси культурного життя сучасних суспільств розкриваються також у поняттях *елітарна культура*, *народна культура* і *масова культура*. Елітарну культуру створює і споживає привілейована частина суспільства, тобто високостатусні соціальні групи, які мають сприятливі умови для залучення до культурної спадщини та повноцінної можливості власної культурної активності. Елітарна, або, як її ще називають, висока, культура – це завжди сфера витонченості, вишуканості, що потребують підготовленого сприйняття. Серйозна музика, високоінтелектуальна література, як правило, на десятиліття випереджають рівень сприйняття середньоосвіченої людини. Народна культура є фундаментом будь-якої національної культури. Вона завжди територіально локалізована і вкорінена у традиції населення певної місцевості. Складність сприйняття народної культури полягає в іншому, ніж в елітарній культурі, – потрібна не стільки освіченість, скільки здатність знайомства та співіснування з іншими, відмінними у культурному відношенні, життєвими світами.

Усі ці та будь-які інші складнощі та обмеження знімаються у масовій культурі – це культурний продукт, розрахований на масове споживання, зорієнтований на усереднений масовий смак і підкорений економічним інтересам. У процесі масовізації всіх сфер життя індустріального суспільства культура також стає індустрією. Вона перетворюється у масштабне виробництво, яке засновується на ринкових відносинах і промислових технологіях (навіть назви комерційних проєктів напряду декларують цей принцип – фабрика мрій, фабрика зірок, індустрія розваг і т. п.). Твори масової культури (книги, п'єси, фільми) взагалі не оцінюються поняттями «хороший» або «поганий». Вони є товаром, речами, при створенні яких йдеться не про їх художню самоцінність, а про успішність подальшої реалізації на відповідних ринках збуту. В цьому пункті масова культура назавжди розходиться як з елітарною, так і з народною культурою. Ще одна її принципова відмінність – часовий вимір. Масова культура задовольняє миттєві запити

людей, реагує на будь-яку нову подію, тому зразки масової культури, так звані шлягери, швидко втрачають актуальність, застарівають, виходять із моди та витискуються новими. З творами елітарної та народної культури подібного не відбувається.

Безперечно привабливість масової культури – доступність сприйняття. Масова культура не потребує особливого естетичного смаку і підготовленості, повинна бути зрозумілою кожній людині незалежно від віку, освіти, походження і так далі. Вона свідомо розрахована на середній рівень сприйняття і мислення, за рахунок чого має найширшу аудиторію. Здавалося б, це і є втілення віковичної мрії про рівність людей. Але численні дослідники вказують на зворотній бік цієї медалі. Під впливом масової культури формуються стереотипи поведінки і мислення, пригнічується індивідуальність і виникає такий тип особистості, який італійський філософ Романо Гвардіні назвав «людина маси», тобто людина, яка живе і мислить трафаретами, штампами, що їй нав'язані телебаченням, часописами і взагалі засобами масової інформації.

8.3. Чинники соціокультурної детермінації

У поясненні транзитивних (перехідних) процесів у сучасних суспільствах дослідники звертають значну увагу на характер і спрямованість культурних змін, зокрема вивчають чинники, що їх детермінують. Важливу роль у сучасних соціальних процесах відводять такому чиннику, як *етноцентризм* – оцінка культури інших народів за культурними стандартами власної етнічної групи, яка розглядається як еталон. Відповідно, власна група вважається центральною, а всі інші розглядаються як співвідносні. Звичайно, тут результат порівняння вже визначений наперед. Свої описуються в термінах типу «обраний народ», «історична місія», «справжнє вчення» і т. д., а інші – відсталі, примітивні, дикуни, варвари і т. п. Етноцентризм тією чи іншою мірою притаманний всім суспільствам як свого роду природна реакція на зіткнення з іншими культурними світами. Відмінності виявляються у ступені виразності цієї установки та її ціннісної навантаженості. З одного боку, етноцентризм лежить в основі відчуття згуртованості і патріотизму, тобто того, що робить суспільство більш життєздатним і сильним. Але є і протилежні полюси етноцентризму – шовінізм (утвердження національної виключності і вищості, самоствердження і самоідентифікації групи «від супротивного» – через зневагу до інших культур) і ксенофобія (неприятнь до чужого як до незрозумілого і тому небезпечного і ворожого). Але в більшості випадків етноцентризм виявляється в толерантних формах. Позитивна роль етноцентризму поля-

гає у сприянні інтеграції спільноти навколо культурних зразків, негативна – у можливості гальмування суспільного розвитку (подібно до зоряної хвороби у людини – я кращий, і тому щось міняти, тим більш чомусь вчитись у інших є цілком зайвим; таке почуття власної виключності може зіграти злий жарт).

Якщо кожне суспільство буде розглядати культурні зразки і цінності інших суспільств виключно з позицій етноцентризму, то взаємодія і співпраця будуть утруднені. Тому дію етноцентризму пом'якшує *культурний релятивізм* – розуміння іншої культури на основі її власних принципів. У цьому разі вважається, що кожен культурний елемент має співвідноситись із особливостями тієї культури, частиною якої він є. Цінність і значення цього елемента можна визначити тільки в смислово-контексті його власної культури. Основний принцип культурного релятивізму: окремі елементи культурної системи вважаються правильними і загально визнаними, оскільки вони добре узгоджуються саме з цією системою. Безумовно, і етноцентризм, і культурний релятивізм – це певні крайнощі. Оптимальний варіант – це помірковане сполучення того й іншого, коли людина відчуває гордість за культуру свого народу і в той же час розуміє та визнає рівноправне існування і розвиток інших культур.

Наступний чинник – *партикуляризм* – означає світоглядну установку на розмежування культур, коли при оцінці певних подій або явищ використовуються внутрішньогрупові цінності і критерії. Практично всі ранні культури в цьому сенсі є партикулярними. Але і сьогодні партикулярність зберігається як розділення і протиставлення свого, знайомого, і чужого, невідомого, і тому небезпечного. Дія партикуляризму добре виявляється в соціологічних дослідженнях за допомогою так званої шкали національної дистанції. Тут слід говорити про певну базову потребу людини – потребу безпеки. Цій потребі протистоїть свого роду моральна вимога – *універсалізм* як світоглядна установка на культурний синтез. Це нормативна категорія, сфера належного, принцип, що примушує визнати іншого (представника іншого культурного світу) рівним собі.

Безпосередньо впливає на соціальне життя такий культурний чинник, як *культурна трансмісія* – передача базисних елементів культури від покоління до покоління через безпосередні контакти носіїв культури, що виступають в ролі вчителів і учнів. Тим самим покоління стають ланками, з яких утворюється єдиний культурний ланцюг. Безперервність культури в часі є обов'язковою умовою життєздатності будь-якого людського суспільства.

Важливим чинником у взаємодії різних культур є *дифузія* – стихійне засвоєння елементів іншої культури. В антропології і етнографії

існує такий напрям, як дифузійнізм (або теорія запозичення), що пояснює розвиток культур окремих народів не їхньою самостійною еволюцією, а тим, що застосовуються культурні досягнення інших народів (наприклад, Давній Рим у Давньої Греції). Дія цього чинника залежить від конкретних обставин – або запозичення відбувається природним шляхом у ході соціальних взаємодій, або примусово насаджується. Також важливим є ступінь готовності до засвоєння чужого досвіду, оскільки культурному запозиченню завжди передує інше явище, яке називається *селективність культури* – вибіркове ставлення до переносу цінностей з однієї культури в іншу. Така селекція може бути як свідомою, цілеспрямованою, так і стихійною, що здійснюється підсвідомо. Відхилення нових елементів визначається такими причинами: або вони сприймаються як загроза традиційному суспільному укладу, або є несумісними з пануючою системою цінностей, або вважаються надмірними та зайвими.

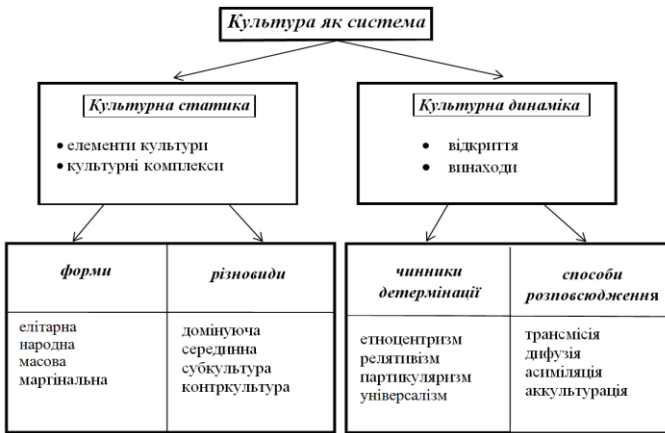

Рис. 8.1. Культура як система

Чинниками, що мають серйозні наслідки у довготривалій перспективі, є *асиміляція* та *аккультурація*. Асиміляція – втрата власної культури, національної самосвідомості і мови в результаті запозичення норм і цінностей іншої культури. Аккультурація – це сприйняття представниками одного народу повністю або частково культури іншого народу зі збереженням власної культурної ідентичності. Такий процес є складовою ресоціалізації і відбувається тільки з дорослими людьми, коли засвоєння і позитивне сприйняття норм, цінностей та зразків поведінки чужої культури в ході адаптації до нового соціального середовища нашаровується на традиції та звичаї власної культури. Очевидно,

що в процесі асиміляції зростає гомогенність (однорідність) культурного світу, а в процесі аккультурації – його гетерогенність (різнорідність). Останнє вважається переважним для повноцінного існування та розвитку суспільства в цілому.

8.4. Соціальні функції культури

З точки зору структурно-функціонального аналізу культура є підсистемою суспільства, яка виконує численні функції. Найважливішою вважається функція *інформативної наступності* – передача соціального досвіду від покоління до покоління через традиції (лат. *traditio* – передача). Наукою доведено, що соціальний досвід попередніх поколінь не передається генетично, це можливе тільки через культуру. Тому культуру називають історичною пам'яттю людства. Розрив спадковості означає втрату історичної пам'яті, в результаті чого народ не відчуває себе суб'єктом історії, подібно до того, як людина, втрапивши пам'ять, не відчуває себе особистістю. Інша провідна функція – *пізнавальна* – полягає в об'єктивації культурного досвіду в предметних і символічно-знакових результатах діяльності. Культуру складають як матеріальні речі, так і нематеріальні символи, знаки, зображення – все те, що містить інформацію. Звичайно ж, матеріальна і нематеріальна (духовна) культури між собою пов'язані, постійно переходять одна в одну. Але в соціології пріоритет надається нематеріальній культурі. Вважається, що речі, якщо вони були знищені, зруйновані, можна відновити, якщо збереглися знання і майстерність. А ось коли вони втрачені, то така втрата є непоправною, оскільки зникають досвід і знання минулих поколінь і потрібно знову відкривати, удосконалювати, винаходити і так далі.

Функція *соціалізації особистості* відбиває залучення людини до соціуму через культуру. Людина не народжується соціальною, вона набуває соціальних якостей у процесі засвоєння культурних норм і цінностей свого суспільства. Тісно пов'язаною з цією функцією є наступна функція – *ідентифікаційна*, завдяки якій відбувається формування ідентичності, тобто вибір і прийняття людиною певного способу життя, стилю поведінки і усвідомлення системи власних цінностей і цілей.

Аксіологічна функція культури забезпечує формування і підтримання ціннісних систем. Цінності є фундаментом, що надає життєздатності соціальній системі. Якщо є ясна відповідь на запитання «навіщо?» – жити, діяти, взагалі існувати, тоді люди, суспільство завжди знайдуть відповідь на запитання «Як?» – жити, діяти і так далі. Якщо є визначеність у сенсі – обов'язково знайдуться способи і механізми їх втілення в реальність. Цінності вказують на те, що є найбільш важли-

вим у культурі, що треба поважати й зберігати. Способом збереження самих культурних цінностей виступають норми культури. *Нормативна* функція культури проявляє себе в системі норм і вимог, обов'язкових для всіх членів суспільства. Культурні норми встановлюють рамки – як повинна себе поводити людина в сім'ї, у побуті, на людях, на роботі і так далі. Є навіть нормативна теорія культури, згідно з якою культура почалась із появою заборон (табу) на певні дії. Нормативність поведінки – це перше, чим людина стала відрізнятися від тварини. І ми цей шлях від біологічного до соціального проходимо в процесі соціалізації, коли норми і зразки поведінки стають складовою самосвідомості особистості. І, нарешті, *семіотична* функція культури (семіотика – теорія знакових систем) полягає у відтворенні спільного смислового простору спілкування. Людська діяльність та її результати мають символічний характер. Спілкування (комунікація) можливе тільки в спільному смисловому просторі, в єдиній знаковій системі. Культура являє собою сукупність знакових систем, головною з яких є мова. Є і такі сфери культури, в яких символічна складова є головною. Релігія, мистецтво, ідеологічні, світоглядні системи як сенсоутворюючі елементи культури в чистому вигляді представляють її «символічний характер».

Резюме

1. Культура як соціологічна категорія означає: 1) специфічну, генетично неуспадковану сукупність засобів, форм і орієнтирів взаємодії людей з навколишнім середовищем, які виробляються сумісно для підтримки певних структур діяльності та спілкування; 2) систему колективно підтримуваних цінностей, переконань і норм, які притаманні певній групі людей.

2. Форми культурного життя: *домінуюча культура* – цінності, вірування, звичаї, які поділяє більшість; *серединна культура* – стійке ядро, що забезпечує стабільність і самобутність культурного життя; *субкультура* – особлива, відносно автономна форма організації життя соціальної групи всередині домінуючої культури; *контркультура* – протистоїть і знаходиться в конфлікті з пануючими цінностями; *маргінальна культура* – проміжна позиція соціального суб'єкта відносно двох культур, відсутність чіткої самоідентифікації; *елітарна культура* – створюється і споживається високостатусними соціальними групами; *народна культура* – територіально локалізована і вкорінена у традиції населення певної місцевості; *масова культура* – культурний продукт, розрахований на масове споживання, зорієнтований на усереднений масовий смак і підкорений економічним інтересам.

3. Чинники, що детермінують соціокультурні зміни: *етноцентризм* – оцінка культури інших народів за культурними стандартами власної етнічної групи, яка розглядається як еталон; *культурний релятивізм* – розуміння іншої культури на основі її власних принципів; *партикуляризм* – світоглядна установка на розмежування культур, коли при оцінці певних подій або явищ використовуються внутрішньогрупові цінності і критерії; *універсалізм* – світоглядна установка на культурний синтез. Способи розповсюдження культурних зразків: *культурна трансмісія* – передача базисних елементів культури від покоління до покоління через безпосередні контакти носіїв культури; *дифузія* – стихійне засвоєння елементів іншої культури; *асиміляція* – втрата власної культури, національної самосвідомості і мови в результаті запозичення норм і цінностей іншої культури; *аккультурація* – це сприйняття представниками одного народу повністю або частково культури іншого народу зі збереженням власної культурної ідентичності.

4. Культура є підсистемою суспільства, яка виконує численні функції: *інформативної наступності* – передача соціального досвіду від покоління до покоління через традиції; *пізнавальна* – об'єктивація культурного досвіду в предметних і символічно-знакових результатах діяльності; *соціалізація особистості* – залучення людини до соціуму через культуру; *аксіологічна* – формування і підтримання ціннісних систем; *нормативна* – система норм і вимог, обов'язкових для всіх членів суспільства; *семіотична* – відтворення спільного смислового простору спілкування.

Література:

1. Костенко Н. Тестирование шкалы культурной компетентности (CQS): украинская аудитория / Н. Костенко, Л. Скокова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 4. – С. 158–193.
2. Культура – суспільство – особистість : навч. посіб. / За ред Л. Скокової. – К. : ІС НАНУ, 2006.
3. Медіа. Демократія. Культура / За ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К. : ІС НАНУ, 2008. – 336 с.
4. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. – К. : ІС НАНУ, 2002.
5. Субкультурна варіативність українського соціуму / За ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К. : ІС НАН України, 2010. – 288 с.
6. Шульга Р. Искусство в практиках культуры. Социокультурологический очерк / Р. Шульга. – К. : ИС НАНУ, ИФ НАНУ, 2008. – 200 с.
7. Alexander J. C. The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology / J. C. Alexander – Oxford : University Press, 2003. – 312 p.

Тема 9. ОСОБИСТІТЬ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Поняття особистості у соціології належить до базових понять, що допомагає охарактеризувати в людині соціальний початок її життєдіяльності, ті властивості й якості, які людина реалізує в соціальних зв'язках, соціальних інститутах, культурі, тобто в суспільному житті, в процесі взаємодії з іншими людьми. У цьому понятті відбиваються соціальна позиція, місце і роль індивіда в системі суспільних відносин.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 9.1. Поняття і соціальні типи особистості.
- 9.2. Соціальна регуляція поведінки особистості.
- 9.3. Соціальні статуси і ролі. Рольовий конфлікт.
- 9.4. Поняття і види соціалізації.

9.1. Поняття і соціальні типи особистості

Категорія особистості є однією з центральних у соціальних науках і вказує на базову, вихідну «клітинку» соціальної матерії – людину. При цьому прийнято розрізняти важливі нюанси у співвідношенні поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість». Людина – це родове поняття, що означає живу істоту, якій притаманне мислення. Тим самим вказується на неусувну залежність біологічного виду *Homo sapiens* від законів природного світу і одночасно на його унікальну специфічність (невідомо, трагічну чи щасливу) – розумність. Поняття «індивід» характеризує окрему конкретну людину як типового представника певної людської спільноти, що в певному наборі стійких рис є одним з багатьох йому подібних. Саме на це значення спираються соціологи в індуктивних узагальненнях результатів масових опитувань, розповсюджуючи думки вибірково опитаних респондентів на весь загал досліджуваної спільноти. Разом із тим кожен індивід у чомусь ні на кого в світі не схожий, є унікальним і самобутнім. Така неповторність індивіда виражається поняттям «індивідуальність». За рахунок нескінченного розмаїття індивідуальностей тільки і можлива зацікавлена комунікація між людьми як свого роду обмін цими індивідуальними відмінностями. Найскладнішим є поняття особистості, що означає систему соціально значущих рис, що характеризують людину як продукт та суб'єкт соціальних процесів. Мається на увазі,

що людина засвоїла культуру певного суспільства і на цій основі виявляє соціальну активність у рамках конкретних соціальних груп і спільнот.

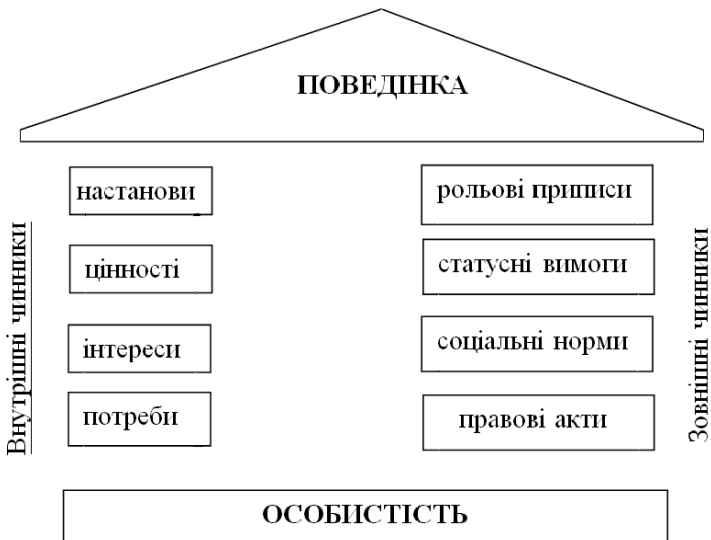
Виявляється, що репертуар цих особистісних проявів є обмеженим – у кожному суспільстві є певний стійкий набір особистісних якостей. Тому в соціології застосовується типологія особистостей як метод пізнання узагальнених характеристик, притаманних тим чи іншим категоріям людей. Соціальний тип особистості визначається як сукупність типових соціальних рис представників певної соціальної групи або спільноти, що є продуктом взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людей. У соціальних типологіях особистості застосовуються різні критерії типологізації, але найчастіше розрізняють ідеальний, базисний і модальний типи. Ідеальний тип – такий, що сприймається як суспільний ідеал, зафіксований в ідеології або релігійному віровченні. Люди хотіли б бачити риси такої особистості в своїх сучасниках, але за конкретних історичних умов це залишається нездійсненою мрією. Базисний (або нормативний) – тип особистості, що найбільш відповідає потребам суспільства, і є об'єктивно необхідним для суспільного розвитку. При цьому фактично існуючі в суспільстві типи особистості можуть бути зовсім іншими, і це відбивається в понятті модального типу особистості – це реально існуючий, кількісно переважаючий в суспільстві на цьому етапі його розвитку тип особистості (мода – статистичний термін, який означає найчастіше повторювану величину). Він виявляється через конкретно-емпіричні дослідження.

9.2. Соціальна регуляція поведінки особистості

Причинна зумовленість поведінки людини в суспільстві має складну структуру. З одного боку, є певні внутрішні «мотори», відносно стійкі мотиваційно-сміслові конструкції, створені попереднім життєвим досвідом, – потреби, інтереси, цінності, настанови. З іншого боку, зовнішнє середовище завжди пред'являє діючому індивіду набір імперативних обмежень, які вписують поведінкову активність у належний соціальний порядок, – соціальні ролі і статуси, соціальні норми та правові акти.

Первинним поштовхом людини до дії є *потреби* – усвідомлена і пережита людиною необхідність у тому, що відповідає вимогам її життєдіяльності і розвитку. Найвідомішою є структурна модель потреб особистості, розроблена американським психологом Абрахамом Маслоу, яка включає в себе п'ять рівнів. Перший рівень складають най-

простіші фізіологічні потреби. Це первинні, вроджені потреби виживання організму як біологічної системи. До них належить і другий рівень – вітальні потреби в безпеці, стабільності існування і впевненості у завтрашньому дні. Третій рівень утворюється соціальними потребами – спілкування, дружба, колективізм. Четвертий рівень – потреби в повазі, визнанні, престижі. І п'ятий, найвищий рівень – духовні потреби самовираження через творчість. На думку А. Маслоу, потреби більш високого порядку стають актуальними лише після того, як задовольняються потреби більш низького порядку. Іншими словами, поки людина голодна, їй не турбують складнощі соціалізації, підвищення престижу і т. п. Коли вона, нарешті, отримує свій шматок хліба, то починає замислюватися над тим, як його собі гарантувати і надалі. Якщо така впевненість з'явилася, то актуалізується потреба в спілкуванні. Потім приходить спрага поваги, а вже наостанок настає черга піднесених духовних потреб. Насправді ця схема ніколи не знаходила досить ґрунтового емпіричного підтвердження. Потреби людини організовані більш складним чином: вона здатна в принципі нехтувати турботами про хліб насущний заради потреб більш високого рівня. Тим не менш, модель А. Маслоу набула величезної популярності оскільки пропонує логічно просту і універсальну схему пояснення послідовності людських дій.

Рис. 9.2. Соціальна регуляція поведінки особистості

Якщо потреби спрямовані безпосередньо на предмет задоволення, на ті блага, в яких відчувається необхідність, то замислення над соціально припустимими способами отримання цих благ вже вказує на *інтереси* – мотиваційні утворення, спрямовані на соціальні інститути, що забезпечують можливість задоволення потреб. Пошук інституційних шляхів реалізації актуалізованої потреби спонукає особистість до визначення переважаючої, найбільш значущої для неї сфери життя та вибору тієї чи іншої соціальної ролі. Інтерес є однією з найважливіших рушійних сил будь-якого соціального суб'єкта взагалі – особистості, нації, класу, суспільства в цілому.

Найбільш глибинними, стійкими, інерційними чинниками соціальної поведінки є цінності – те, що людина вважає важливим для себе, до чого вона прагне. Постійно з безлічі варіантів поведінки, дій, інтересів, ми реалізуємо тільки ті, яким ми надаємо перевагу, вважаємо значущими, які представляють для нас цінність. Такий вибір спирається на особистісну систему цінностей як на масштаб, лінійку, якою ми вимірюємо – що залишити, а що відкинути або усунути на другий план. Можна багато про себе думати і розповідати, принижуючи або звеличуючи, але дійсна особистість мимоволі виявляється через те, що ми цінуємо більш за все, що ми вибираємо для себе в житті.

Так само нібито автоматично розкривають особистість такі мотиваційні утворення, як *практичні настанови* – націленість, психологічна готовність людини до певних дій, вчинків. Загалом, без цього компоненту особистість залишається достатньо абстрактним поняттям, оскільки особистість – це діяч. Те, що ми робимо, наші вчинки, що в нас реально виходить в практичному повсякденному житті, виявляють в результаті наш внутрішній світ, наше справжнє Я.

9.3. Соціальні статуси і ролі. Рольовий конфлікт

Ззовні соціальну поведінку індивіда найсильніше визначають соціальні норми та правові акти, про дію яких йшлося в темі «Соціальні норми як регулятори соціальної взаємодії», а також соціальні статуси і ролі.

Соціальний статус – положення в суспільстві, в якому відбивається: обсяг прав, обов'язків і життєвих можливостей, зафіксований законодавчо і пов'язаний, перш за все, з громадянством; міра прояву певної соціальної ознаки – рівень доходу, рівень освіти, стать, етнічне походження, місце в структурі влади тощо; визнання з боку інших індивідів, тобто престиж. Престижні та непрестижні статусні позиції – це також ранги, але вони визначаються не за об'єктивними ознаками.

Повага, авторитет, визнання є суб'єктивними оцінками з боку інших людей, взагалі – громадської думки.

Існує багато видів соціальних статусів особистості. Аскриптивний (приписуваний) статус зумовлений соціальним походженням – стать, вік, родинні відносини, раса, каста і т. д. Досяжний статус є результатом власних зусиль – набуття знань, кваліфікації, розвитку здібностей і так далі. Розрізняють також формальний статус, який визначається офіційною посадою і виникає в рамках формальних інститутів і груп, і неформальний – заснований на особистому авторитеті. У дослідженнях соціальної структури найчастіше досліджується соціально-економічний статус – визначається за сукупністю економічних чинників (доходи, власність, професійна діяльність) і пов'язаних з ними соціальних чинників (місце проживання, стиль життя, владні повноваження, престиж і так далі). Кожна людина завжди має декілька статусів, які утворюються за різними критеріями, і це фіксується поняттям *статусний набір* – сукупність соціальних позицій, зумовлених участю в діяльності декількох соціальних груп та інститутів (наприклад, батько, чоловік, службовець, власник нерухомості, акціонер, ветеран праці, офіцер запасу, громадянин України і так далі). В ієрархії соціальних статусів виділяється так званий домінуючий (або інтегральний) статус – основний серед інших, який справляє найбільший вплив на суспільне положення людини. Найчастіше домінує професійно-посадовий статус. Але буває так, що професія часто змінюється або взагалі відсутня. Тоді головною стає якась інша характеристика – національність, шлюбний стан, джерело і рівень доходів, стиль життя. Протилежний статус, що знаходиться на периферії статусного набору, – маргінальний статус, пов'язаний з неосновною діяльністю.

Кожен статус вимагає виконання тих чи інших функцій. Тому від поняття статусу невід'ємне поняття соціальної ролі. *Соціальна роль* визначається як соціальна функція і модель поведінки, що об'єктивно задана положенням індивіда в системі суспільних відносин і міжособистісних стосунків. Розрізняють інституціалізовані ролі, зумовлені соціальною структурою, і конвенційні, що виникають довільно в процесі групових взаємодій.

Нормативна структура соціальної ролі включає в себе чотири елементи:

- 1) модель поведінки, що відповідає заданій ролі, – свого роду еталон, зразок, ідеальний тип. Звичайно ж є чиста модель, і є безліч реальних втілень цієї моделі. Різні люди виконують одні й ті ж ролі дуже по-різному. В термінах театру – у кожного є своє бачення своєї ролі. Але, і це важливий момент, сама роль вже написана драматургом, спе-

ктакль поставлений режисером, композитор, художник, інші актори зробили свій внесок, і всі очікують від актора тієї гри, яка відповідає їх уявленням. Так само і в житті: суспільство, культура, соціальна група приписують кожній людині певні ролі і вимагають їх належного виконання. З цим пов'язаний другий елемент:

2) ролі очікування (експектації) – вимоги до індивіда у зв'язку з виконанням конкретної соціальної ролі: від матері очікують, щоб вона турбувалась про свою дитину, роль батька передбачає, що він має забезпечувати сім'ю; соціальна роль студента означає, що він повинний вчитись і готувати себе до майбутньої професії. Такі усталені очікування фактично є соціальними нормами.

3) оцінка виконання ролі – чи виправдовуються сподівання і очікування. Якщо виправдовуються, то соціальне життя йде своїм ходом, зберігаючи передбачуваність подій. Але якщо водій маршрутки, замість того, щоб їхати маршрутом, починає нас возити містом і проводити екскурсію, – це буде несподіванкою. Якщо продавець, замість того, щоб торгувати, обговорює вголос, як ми одягнуті, – ми виявляємось обманутими в своїх очікуваннях, оскільки ролі виконуються неналежним чином, сподівання не виправдовуються. Зворотність ролевих дій забезпечує наступний елемент:

4) санкція – соціальні наслідки виконання соціальної ролі, які можуть бути неформальними – схвалення чи засудження з боку оточуючих, або формальними – тоді ми відчуваємо на собі дію конкретних соціальних інститутів – економічних, юридичних, політичних і так далі.

Хоча ролі приписи передбачають тиск, санкції, очікування, це не означає, що соціальна роль є цілком зовнішньою відносно особистості, що її можна надягати і знімати як маску. Залучення до певної ролі, навіть ситуативної, тимчасової, залишає слід – принаймні у вигляді життєвого досвіду. Якщо ж певна соціальна роль близька людині, добре узгоджується з її життєвими принципами та світоглядними орієнтирами, то відбувається так звана інтерналізація – процес внутрішнього сприйняття особистістю певної ролі, засвоєння її правил і вимог. Зміст ролі перетворюється у внутрішній світ особистості, зменшується або взагалі зникає дистанція між виконанням і переживанням ролі.

Розмаїття соціального життя породжує множинність ролей, що їх виконує кожен індивід. За аналогією зі статусним це називається ролевий набір. Навіть протягом дня ми виконуємо кілька ролей – на роботі, в сім'ї, в магазині, в транспорті, в колі друзів, із сусідами, знайомими, незнайомими від нас вимагають відповідних реакцій на різні життєві ситуації. Наше соціальне життя проходить більш-менш організовано, тому що різні ролі більш-менш впорядковані між собою і розо-

середжені в просторі і часі. Якщо вони раптом зійдуться в одні точки простору, то ми просто, як кажуть, впадемо в ступор, оскільки зіткнуться дуже різноманітні, навіть іноді взаємовиключні очікування. Але іноді подібні ситуації трапляються, одні ролі стикаються з іншими і спричиняють *рольовий конфлікт* – складнощі виконання рольових обов'язків внаслідок множинності соціальних ролей. Загалом їх зводять до двох типів.

Міжособистісний рольовий конфлікт виникає в результаті розбіжності очікувань щодо змісту однієї соціальної ролі. Якщо у формальних організаціях посадові інструкції однозначно прописують межі та повноваження щодо виконуваних функцій, зводючи до мінімуму можливість розбіжності їхніх тлумачень, то культурні традиції, особливості виховання та способу життя, які містять «неписані» правила життя, створюють протилежну ситуацію. Кожна людина вихована в певних традиціях і вважає їх правильними, або належить до певної соціальної групи і приймає її норми поведінки та способи життя прийнятними для себе. Ситуація спілкування з людиною іншої культури або з іншої соціальної групи може призвести до непорозумінь відносно належного виконання однієї і тієї самої соціальної ролі. Класичним прикладом тут є конфлікти молодят. Звичайно, кожен виховувався в своїй сім'ї і має свої уявлення про соціальні ролі дружини і чоловіка. В ході сумісного життя такі уявлення можуть виявитись занадто різними, і тоді конфлікт майже невідворотний. Результатом цього конфлікту стають або зміна очікувань, або зміна партнера на більш відповідного до очікувань.

Внутрішньоособистісний конфлікт виникає через суперечність різних ролей однієї людини між собою. На думку керівника, працівник повинен бути готовим працювати понаднормово, якщо виникає термінове завдання, але водночас діти цього працівника вдома потребують часу та уваги для себе. У цій ситуації внутрішньоособистісний конфлікт викликаний стиканням виробничих вимог і батьківських обов'язків.

Вважається, що найбільш розповсюдженими є три способи розв'язання рольового конфлікту: 1) раціоналізація ролей – посилення позитивної емоції відносно однієї ролі і негативної емоції до іншої, внаслідок чого ці ролі ранжуються за привабливістю; 2) розподіл ролей – тимчасове витіснення із свідомості обов'язків однієї з ролей (найчастіше – дім і робота); 3) регулювання ролей – формальна процедура відмови від соціальної відповідальності за одну з ролей, коли індивід виправдовує виконання соціально несхвалюваної ролі залежністю від офіційних організаційних структур (нечесний працівник торгівлі не відчуває вини, оскільки вважає, що його змушує так діяти система торгівлі).

9.4. Поняття і види соціалізації

Відомо, що людина не народжується соціальною істотою. Існує лише здатність до соціальності, яку необхідно поступово розвивати й формувати протягом тривалого часу зусиллями багатьох оточуючих людей та численних соціальних інституцій. Якщо цього не відбувається в дитинстві, така здатність вгасає, і людська істота так і залишається істотою, твариною, про що свідчить печально відомий «феномен Мауглі». Увійти в соціум, стати повноправним членом суспільства, здатним повноцінно жити серед інших людей, можливо лише в результаті надзвичайно важливого і складного процесу – *соціалізації*, що являє собою засвоєння індивідом певної системи знань, норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі особистісні риси. За своєю структурою соціалізація також має складний характер. Вона включає в себе дві фази: початкову – соціальну адаптацію, тобто пристосування до соціальних умов, рольових функцій, до соціальних груп і організацій, і подальшу – інтеріоризацію, тобто включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини. Встановлено, що норми і цінності спочатку застосовуються людьми для сумісної діяльності та спілкування, і лише потім за певних умов перетворюються в ефективні способи внутрішньоособистісної психічної діяльності.

Процес соціалізації поділяють на етапи, що якісно різняться між собою. Перший – первинна соціалізація, тобто входження в соціум, відбувається в дитинстві. Її агентами є сім'я, школа, однолітки. Другий етап – вторинна соціалізація (або ресоціалізація) розуміється як засвоєння нових культурних норм і соціальних ролей вже у період зрілості. Агентами виступають трудовий колектив, професійна спільнота, коло друзів, соціальні інститути (армія, церква, держава, засоби масової інформації і так далі). Протягом життя ми просуваємось віковими щаблями, кар'єрними, змінюємо місце проживання, коло спілкування, місце роботи, сімейний стан. Внаслідок цього постійно доводиться засвоювати нові ролі і нормативні вимоги, і це з необхідністю впливає на наші попередні життєві погляди, звички та переконання.

Значної популярності останнім часом набула концепція соціалізації як подолання вікових криз, яку розробив американський психолог Ерік Еріксон. Дослідник поділив життя людини на вісім стадій, кожна з яких потребує вирішення відповідних вікових конфліктів. Якщо результат на відповідному етапі буде негативним, то ця проблема переходить в інший етап життєвого циклу. Ситуація не є незворотною, вчитись ніколи не пізно, але вона ускладнюється тим, що час, відведений на вирішення заданої проблеми, упущений. Нові вікові кризи висувують на перший план нові завдання, а на попередні часто вже не вистачає ані сил, ані часу, ані бажання. Так і тягнуться вони у вигляді

негативного досвіду поразок. У таких випадках говорять, що за людиною тягнеться «хвіст проблем».

Для кожного з етапів характерний специфічний конфлікт, що породжує відповідну проблему, сприятливе розв'язання якої автор називає чеснотою (*virtue*). Перший етап – немовля (до року). Головна проблема на цьому етапі – формування несвідомої «базової довіри» до навколишнього світу (конфлікт між довірою і недовірою). Набута чеснота – надія. Другий етап – раннє дитинство, в якому головним стає прагнення до автономії (конфлікт між автономією та сумнівом) і закладається така майбутня особистісна якість, як воля. Третій етап – вік гри (4–7 років), коли має розвинутиись ініціатива (конфлікт між творчістю і комплексом неповноцінності). Сформована чеснота – цілепокладання. Четвертий етап – шкільний вік, в якому закладається ставлення до праці (конфлікт між підприємливістю і неадекватністю) і набувається така чеснота, як впевненість. П'ятий етап – юність – висуває проблему становлення індивідуальності (конфлікт між відчуттям власної неповторності і рольовою невизначеністю). Набута в цей час чеснота – вірність. Шостий етап – молодість, що характеризується потребою в близьких міжособистісних відносинах (конфлікт між близькістю і самотністю). Сформована чеснота – любов. Сьомий етап – дорослість, для якої характерна творча активність (конфлікт продуктивності і застою). Чеснота, що розв'язує цю вікову кризу, – турбота. Восьма фаза – похилий вік, в якому виникає проблема задоволення прожитим життям (конфлікт цільності та безнадійності). Набутою в цьому періоді чеснотою стає мудрість [6, с. 154–163].

Концепція соціалізації Е. Еріксона підтверджує думку переважної більшості сучасних науковців і соціальних філософів про довічний характер процесу соціалізації. Проживаючи своє життя, ми весь час вчимося бути людиною.

Резюме

1. Категорія особистості є однією з центральних у соціальних науках і означає систему соціально значущих рис, що характеризують людину як продукт та суб'єкт соціальних процесів. Соціальний тип особистості визначається як сукупність типових соціальних рис представників певної соціальної групи або спільноти, що є продуктом взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людей.

2. Причинна зумовленість поведінки людини в суспільстві має складну структуру. З одного боку, є певні внутрішні «мотори», відносно стійкі мотиваційно-сміслові конструкції, створені попереднім життєвим досвідом, – потреби, інтереси, цінності, настанови. З іншого боку, зов-

нішне середовище завжди пред'являє діючому індивіду набір імперативних обмежень, які вписують поведінкову активність у належний соціальний порядок, – соціальні ролі і статуси, соціальні норми та правові акти.

3. Соціальний статус – положення в суспільстві, в якому відбивається: обсяг прав, обов'язків і життєвих можливостей, зафіксований законодавчо і пов'язаний, перш за все, з громадянством; міра прояву певної соціальної ознаки – рівень доходу, рівень освіти, стать, етнічне походження, місце в структурі влади тощо; визнання з боку інших індивідів, тобто престиж. Від поняття статусу невід'ємне поняття соціальної ролі. Соціальна роль визначається як соціальна функція і модель поведінки, що обов'язково задана положенням індивіда в системі суспільних відносин і міжособистісних стосунків.

4. Стати повноправним членом суспільства, здатним повноцінно жити серед інших людей, можливо лише в результаті соціалізації, що являє собою засвоєння індивідом певної системи знань, норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі особистісні риси. Вона включає в себе дві фази: початкову – соціальну адаптацію, тобто пристосування до соціальних умов, рольових функцій, до соціальних груп і організацій, і подальшу – інтеріоризацію, тобто включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини. Процес соціалізації поділяють на етапи, що якісно різняться між собою. Перший – первинна соціалізація, тобто входження в соціум, відбувається в дитинстві. Її агентами є сім'я, школа, однолітки. Другий етап – вторинна соціалізація (або ресоціалізація) розуміється як засвоєння нових культурних норм і соціальних ролей вже у період зрілості.

Література:

1. Життєва компетентність особистості : наук.-метод. посіб. / За ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
2. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Злобіна – К. : ІС НАНУ, 2004. – 400 с.
3. Кон М. Соціальна структура і особистість в процесі радикальних соціальних змін: аналіз України в період трансформацій / М. Кон, В. Хмелько, В. Паніотто, Х. Хунг // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3 – С. 24–64.
4. Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / За ред. О. Злобіної. – К. : ІС НАНУ, 2013. – 319 с.
5. Соціальний ареал життя особистості. – К. : ІС НАНУ, 2005. – 400 с.
6. Хьелл Л. Теорії личности (Основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2003. – 608 с.
7. Burkitt I. Social Selves: Theories of Self and Society / I. Burkitt. – Los Angeles : Sage Publications Ltd, 2008. – 216 p.

Розділ 3.

Характеристика основних соціальних інститутів

Тема 10.

ЕКОНОМІКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Економічні інститути являють собою суспільні структури, що забезпечують сталість господарської діяльності, впорядковують економічні відносини, пов'язані з виробництвом, обміном, розподілом і споживанням товарів і послуг, забезпечують дієвість економічних механізмів господарської взаємодії в рамках стійких інституціональних мереж. У цьому розділі розкриті сутність основних економічних інститутів, особливості їх функціонування, розглянуті інституційні комплекси ринкової та розподільної економічних систем.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 10.1. Поняття економічної системи.
- 10.2. Економічні інститути та їх функції.
- 10.3. Інституціональні моделі економічних систем.

10.1. Поняття економічної системи

Економічна система являє собою сукупність великої кількості різних підсистем, завдяки яким здійснюється господарська життєдіяльність суспільства, а індивіди й соціальні групи мають можливість користуватися різними благами і ресурсами для задоволення своїх потреб. Сумісний характер господарської життєдіяльності в суспільстві з необхідністю призводить до формування певних економічних інститутів, які закріплюють способи взаємодії господарюючих суб'єктів і форми їх об'єднання, інтеграції в рамках заданого суспільства.

У своєму розвитку економіка як господарська система пройшла тривалу історію. В архаїчних суспільствах економіка і суспільство складалі єдине ціле, господарські й суспільні функції не відділялись одна від одної. Економічна діяльність одночасно була вираженням суспільних зв'язків і зобов'язань, що впливають з них. Економічний надлишок, тобто розбіжність між тим, що суспільство виробляє, і тим, що воно споживає, розподілявся серед членів спільноти на основі соціального принципу взаємної допомоги. Таким чином, він оцінювався з

погляду його соціальної значущості як засіб досягнення головної мети – виживання суспільства.

Власне економічні відносини виникають тоді, коли ускладнюється структура суспільних відносин, на зміну примітивному архаїчному ладу приходять нові форми соціальної організації, пов'язані з переходом від привласнюючого господарства (полювання і збирання) до виробничого, заснованого на землеробстві, скотарстві й ремеслі. По мірі розвитку господарства обцинна форма спільного володіння поступово витісняється приватною власністю. Зміни в соціальних відносинах призводять до відокремлення економіки в самостійну сферу соціального життя, що формує власні цілі, норми і принципи та виробляє специфічні функції, що знаходять застосування тільки в економічній сфері і не можуть бути застосовані в інших сферах суспільства.

Сходження на більш високий ступінь розвитку виробництва, зростання продуктивності праці посилювали внутрішню спеціалізацію господарської діяльності, з'являлись нові галузі, що виробляли свою продукцію вже як предмет обміну на інші продукти. Необхідність розвитку механізмів обміну призвела до появи ринків як основної форми розподілу зростаючого економічного надлишку. Розвивається торгівля, з'являються гроші як інструмент обміну. Таким чином, починається процес інституціалізації основних сфер економічного життя, складаються й поступово ускладнюються певні економічні інституційні комплекси. Зрозуміло, в різних суспільствах вони суттєво різняться й «набір» їх найчастіше не збігається: економічні інститути, що функціонували в давніх цивілізаціях, відрізняються від таких в середньовічній Європі або сучасних країнах азійського регіону, але існує певний універсальний інституційний набір, властивий кожній економічній системі.

10.2. Економічні інститути та їх функції

Найважливішими інституційними елементами економіки, що забезпечують її існування, є виробництво, обмін, розподіл і споживання.

Рис. 10.1. Основні економічні інститути

Виробництво – процес створення благ і послуг, необхідних для задоволення потреб і нормальної життєдіяльності людей у суспільстві. Виробництво включає в себе: *працю* – доцільну діяльність, спрямовану на перетворення природних або соціальних об'єктів; *предмети праці* – те, на що спрямована діяльність; *засоби праці*, за допомогою яких здійснюється діяльність. Предмети праці і засоби праці в сукупності утворюють засоби виробництва. Характер виробництва обумовлюється рядом факторів, з яких найважливішими є рівень його технічної розвиненості та форми власності на засоби виробництва, що переважають в певному суспільстві (общинна, приватна, державна, корпоративна тощо).

Обмін – перехід продуктів праці з власності одних суб'єктів у власність інших, що компенсується зустрічним рухом матеріальних благ або грошей. Обмін певними продуктами і послугами існував завжди, навіть у найпростіших суспільних системах, наприклад, у формі дарування, але такий обмін носив випадковий, поодинокий характер. Для існування обміну як стійкої інституційної форми економічних відносин необхідні такі умови: суспільний поділ праці, що спонукає виробників різних продуктів обмінюватися результатами своєї праці; розвиток товарного виробництва, тобто виробництва продуктів, спеціально призначених для обміну; існування грошей як загального еквівалента обміну.

Розподіл – впорядкований спосіб закріплення певного обсягу благ і ресурсів за різними статусними групами, що виконують різні функції в суспільному поділі праці. Цей спосіб виражається в характері власності на засоби виробництва і в узаконених формах розподілу виробленого суспільного продукту між суб'єктами економічної діяльності. Наприклад, у первісному суспільстві існував зрівняльний розподіл, коли кожен член спільноти мав право на частку виробленого продукту на підставі приналежності до колективу. У більш складних соціальних системах з розвинутою економікою розподіл пов'язаний з розробкою критеріїв оцінки трудового внеску відповідно до оцінки суспільної значущості праці. Універсальні критерії такої оцінки формуються в системі ринку, де обсяг винагороди визначається співвідношенням попиту і пропозиції на той чи інший товар (продукти, послуги, робоча сила тощо).

Споживання – традиційно розглядається як спосіб задоволення людських потреб з метою життєзабезпечення. Але водночас споживання виступає як своєрідне виробництво – «виробництво символів», за визначенням французького дослідника Ж. Бодрійяра. Купуючи певний одяг, прикраси тощо, ми в такий спосіб передаємо оточуючим пе-

вну статусну інформацію про себе: про своє економічне положення, спосіб життя, претензії на певний статус, тобто виробляємо себе як певний соціальний об'єкт. Очевидно, що вживання в їжу чорної ікри, омарів, устриць і т. п. не має чисто утилітарного характеру (бажання вгамувати голод), швидше, споживання цих продуктів пов'язане з прагненням певним чином себе позиціонувати в суспільстві [1, с. 69–79]. У зв'язку з цим американський соціолог Т. Веблен увів поняття демонстративного споживання – «це застосування споживання для доказу володіння багатством, споживання як засіб підтримки репутації» [2, с. 108].

Виробництво, розподіл, обмін і споживання не є лише окремими елементами економічного життя, адже кожен з них в сучасних умовах утворює складний інституційний комплекс, що включає велику кількість підсистем. Сьогодні, в умовах сучасного суспільства, для того, щоб продукт дійшов до споживача, необхідне існування логістичної мережі, оптових складів, системи роздрібної торгівлі, реклами тощо. Отже, функціонування інституту споживання передбачає наявність розгалуженої інфраструктури, і споживання як процес безпосередньо включене в цю інфраструктуру.

Необхідною умовою існування і розвитку вказаних інституційних комплексів є *суспільний поділ праці*, під яким розуміється виділення в суспільстві різних функцій, видів діяльності, виконуваних різними спеціалізованими групами людей. Суспільний поділ праці призводить до конституювання різних сфер економічної діяльності – промисловості, сільського господарства, торгівлі тощо – і зумовлює виникнення відносин обміну між ними. Поділ праці справляє істотний вплив на соціальну диференціацію, призводить до виокремлення різних соціальних груп, які, залежно від значущості виконуваних функцій, займають різне місце в соціальній ієрархії, і, відповідно, отримують різний обсяг соціальних ресурсів.

Суспільний поділ праці опосередковано пов'язаний з технічним поділом праці, тобто поділом певного виду праці на окремі операції, що виконуються різними людьми в рамках одного виробничого процесу. Спеціалізація тих, хто працює на конкретних операціях, призводить до зростання продуктивності праці, ефективності трудового процесу, чи то йдеться про виготовлення автомобіля, або роботу супермаркету з великим штатом працівників, або освітній процес у вищому навчальному закладі.

Розвиток економіки, утворення господарських зв'язків у масштабах країни формують територіальний поділ праці між різними регіонами, що спеціалізуються на різних видах господарської діяльності: в одних домінуючою стає видобувна промисловість, в інших – машинобуду-

вання, в третій – сільське господарство. По мірі розширення масштабів виробництва, зростання його спеціалізації складається міжнародний поділ праці, в рамках якого здійснюється закріплення за певними країнами різних функцій, пов'язаних з тим чи іншим видом господарської діяльності.

10.3. Інституціональні моделі економічних систем

Основні інституційні елементи, що розглянуті вище, притаманні будь-якій економічній системі. Але реально в історії людства існували й існують безліч економічних систем, що істотно різняться між собою. Їх можна типологізувати за різними підставами: за домінуючими видами господарської діяльності (аграрні та індустріальні економіки), за панівними формами власності (приватна – суспільна), за рівнем технічної та технологічної розвиненості тощо. Останнім часом у соціально-економічних науках набула поширення пояснювальна модель, запропонована відомим істориком економіки і антропологом Карлом Полянським. Дослідник вважає, що в історії розвитку економіки можна виділити паралельне існування, функціонування і розвиток двох інституційних комплексів: *ринкові економіки*, в яких домінують відносини обміну, і *редистрибутивні економіки* – роздавальні, розподільні системи, засновані на централізації, «стягуванні» всіх ресурсів до центру управління і подальшому їх розподілі між різними суб'єктами економічної діяльності. Ці типи економічних систем не обов'язково послідовно змінюють один одного, вони цілком можуть співіснувати в часі і просторі. Якщо в конкретному суспільстві домінує одна з цих форм, то друга виступає як додаткова. Так, соціалістична економіка являла собою типову редистрибутивну, роздавальну модель, і в той же час на її периферії існували інститути приватного підприємництва та ринкової торгівлі. У такому випадку ринкові відносини виступали додатковим механізмом перерозподілу, що забезпечував ті потреби людей, які централізована економіка була не в змозі задовольнити [4, с. 56–64].

Розглянемо докладніше ці інституційні моделі.

Основним інститутом ринкової системи виступає *приватна власність*, яка передбачає, що суб'єкт, який володіє власністю, має всю повноту прав щодо її використання та розпорядження нею. Право власності охороняється законом. Приватна власність визначає і специфічну організацію виробничої діяльності: виробництво являє собою взаємодію приватних власників.

Ця взаємодія регулюється інститутом *конкуренції*, яка передбачає суперництво в отриманні виробничих ресурсів (сировинних, технічних, фінансових, робочої сили) і в продажі на ринку результатів своєї

діяльності. Конкуренція, що призводить до витіснення з ринкового простору слабких товаровиробників, забезпечує ефективність виробництва і ринкового господарства в цілому, тобто здатність задовольнити потреби індивідів і суспільства в цілому з найменшими витратами.

Найважливішим критерієм ефективності виступає прибуток, тобто розширене відтворення капіталу, перевищення отриманих доходів над витратами. Отриманий прибуток реінвестується у виробництво, сприяє розширенню його масштабів, технічному і технологічному переоснащенню. Таким чином, інститути прибутку і конкуренції виступають механізмами саморегуляції та відтворення ринкової економіки. Також відтворення ринкових відносин з необхідністю передбачає наявність відносин обміну (купівлі – продажу) вироблених продуктів – товарів. Інститут обміну регулює взаємовідносини між приватними власниками, виробниками та споживачами товарів.

У ринковій економіці приватна власність поширюється не тільки на засоби виробництва, але й на робочу силу. На цій основі створюється *інститут найму праці*, який регулює залучення трудових ресурсів (людей з їх вміннями та навичками) до процесу виробництва. Трудові відносини також мають характер обміну, в якому робоча сила виступає як товар.

Таким чином, системоутворюючою основою економічної системи цього типу виступає ринок, заснований на вільній конкуренції. До основних видів ринків відносять наступні: *ринок товарів і послуг*, де продаються і купуються засоби виробництва, споживчі товари, побутові та інші послуги; *ринок праці*, товаром на якому виступають послуги робочої сили на певний час, продавцями – наймані працівники, а покупцями – підприємці; *фінансовий ринок*, призначення якого полягає в переміщенні грошових коштів з галузей, де вони на цей момент вільні, в ті галузі, де вони потрібні.

Для класичного капіталізму XIX ст. був характерним принцип невтручання держави у справи економіки. Ринок розглядався як саморегульована система, але поступово, по мірі ускладнення виробництва і низки значних економічних криз, держава починає займати більш активну позицію, перешкоджаючи формуванню монополій, підтримуючи конкуренцію, і здійснюючи перерозподіл фінансових потоків для підтримки значущих галузей господарства (у більшості країн Європи уряди дотують сільське господарство). Крім того, через оподаткування держава здійснює перерозподіл доходів на соціальний захист населення, особливо тих груп, які не можуть самостійно, через включення в ринкові відносини задовольнити свої потреби. Отже, ринкова модель у сучасних умовах доповнюється редистрибутивною.

Корінна відмінність редистрибутивних систем від ринкових полягає в тому, що основним економічним інститутом виступає *суспільна або суспільно-державна власність*, що покликана служити інтересам всього суспільства. До економічних систем такого типу можна віднести держави Стародавнього Сходу, середньовічний Китай, соціалістичні держави ХХ століття. Номінально в деяких випадках, як, наприклад, при соціалізмі, суб'єктом власності визнається суспільство в цілому, але реально в кожній конкретно-історичній ситуації таким суб'єктом виступають конкретні особи або органи державної влади, наділені узаконеними повноваженнями: вожді, імператори, урядовці.

Наступним найважливішим інститутом є *інститут централізованого розподілу повноважень з розпорядження власністю*. Ці повноваження повинні застосовуватися на благо суспільства, держави, або суб'єктів, що персоніфікують останню – королів, імператорів тощо. Якщо отримана в розпорядження власність застосовується неефективно, з порушенням встановлених правил, право розпорядження вилучається і передається іншому суб'єкту.

Централізований розподіл повноважень і прав з розпорядження власністю передбачає те, що господарюючий суб'єкт передає вироблений на основі цієї власності продукт або значну його частину в централізовані фонди, звідки ресурси розподіляються між групами споживачів відповідно до затверджених правил і пропорцій. Як правило, основою такого розподілу є оцінка суспільної значимості тих функцій, які виконує ця група. Класичним прикладом тут виступає карткова система, що існувала в деякі роки радянської влади: на «робочу картку» видавали більше продуктів, ніж на «утриманську».

Єдина власність і централізований розподіл ресурсів не можуть бути засновані на механізмах саморегуляції, як в ринковій системі. Тому виникає необхідність в появі *інститутів централізованого управління і планування*. Ці інститути покликані регулювати відносини виробництва, розподілу та споживання в масштабах всієї економічної системи. Відповідно до цього визначаються структура галузей, характер взаємозв'язків між ними і номенклатура товарів і послуг. Але оскільки всі запити і потреби населення врахувати неможливо, виникає, з одного боку, перевиробництво товарів, які не користуються попитом, з іншого – дефіцит популярних, затребуваних продуктів і послуг.

У рамках єдиної власності виникає *інститут службової праці*. Якщо робоча сила не виступає як товар, то працівник не може використовувати її у своїх інтересах, не вступає у відносини конкуренції на ринку праці. Всі зайняті в народному господарстві є службовцями держави. Відповідно, трудову діяльність регулюють позаекономічні,

адміністративні важелі. Обсяг винагороди у вигляді оплати праці або прибутку часто не залежить від особистих зусиль індивіда, його таланту, підприємливості – держава в централізованому порядку визначає обсяг ресурсів, що припадають на частку різних професійних і соціальних груп, внаслідок чого зникають стимули до економічної активності. Відповідно, це призводить до зростання позаекономічного примусу до праці, посилення контролю, що, у свою чергу, потребує додаткових витрат.

Звичайно, розглянуті моделі економічних систем не існують у «чистому» вигляді, скоріше це, висловлюючись в термінах М. Вебера, певні ідеальні типи, але вони слугують потужними методологічними інструментами соціологічного аналізу закономірностей формування, функціонування і розвитку конкретних економічних інститутів в конкретних соціально-економічних умовах.

Резюме

1. Економічна система являє собою сукупність великої кількості різних підсистем, завдяки яким здійснюється господарська життєдіяльність суспільства, а індивіди й соціальні групи мають можливість користуватися різними благами і ресурсами для задоволення своїх потреб. Сумісний характер господарської життєдіяльності в суспільстві з необхідністю призводить до формування певних економічних інститутів, які закріплюють способи взаємодії господарюючих суб'єктів і форми їх об'єднання, інтеграції в рамках даного суспільства.

2. Найважливішими інституційними елементами економіки, що забезпечують її існування, є: виробництво – процес створення благ і послуг, необхідних для задоволення потреб і нормальної життєдіяльності людей у суспільстві; обмін – перехід продуктів праці з власності одних суб'єктів у власність інших, що компенсується зустрічним рухом матеріальних благ або грошей; розподіл – впорядкований спосіб закріплення певного обсягу благ і ресурсів за різними статусними групами, що виконують різні функції в суспільному поділі праці; споживання – традиційно розглядається як спосіб задоволення людських потреб з метою життєзабезпечення. Необхідною умовою існування і розвитку вказаних інституційних комплексів є суспільний поділ праці, під яким розуміється виділення в суспільстві різних функцій, видів діяльності, виконуваних різними спеціалізованими групами людей.

3. В історії розвитку економіки можна виділити паралельне існування, функціонування і розвиток двох інституційних комплексів: ринкові економіки, в яких домінують відносини обміну, і редистрибутивні економіки – роздавальні, розподільні системи, засновані на центра-

лізації, «стягуванні» всіх ресурсів до центру управління і подальшому їх розподілі між різними суб'єктами економічної діяльності. Ці типи економічних систем не обов'язково послідовно змінюють один одного, вони цілком можуть співіснувати в часі і просторі.

Література:

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр. – М. : Республика, 2006. – 269 с.
2. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен ; пер. с англ. – М. : Либроком, 2011. – 366 с.
3. Лукашевич М. П. Соціологія економіки : підручник / М. П. Лукашевич. – К. : Каравела, 2005. – 288 с.
4. Поланьї К. Экономика как институционально оформленный процесс / К. Поланьї // Избранные работы / М. : Территория будущего, 2010. – С. 47–81.
5. Резнік В. С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / В. С. Резнік. – К. : ІС НАНУ, 2010. – 512 с.
6. Роузфілд С. Порівнюємо економічні системи: культура, багатство та влада в ХХІ столітті / С. Роузфілд. – К. : К.І.С., 2005. – 370 с.
7. Социальный потенциал инновационного развития экономики: украинские реалии / Под ред. В. М. Вороны, Т. О. Петрушиной. – К. : ІС НАНУ, 2014. – 353 с.
8. Social Costs Today: Institutional Analyses of the Present Crises / Ed. by W. Elsner, P. Frigato, P. Ramazzotti. – London : Routledge, 2012. – 320 p.

Тема 11. ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Сфера політики є найважливішим структурним елементом суспільного життя, що привертає увагу та інтерес як людей, які беруть участь у цій діяльності, так і дослідників, які вивчають проблеми цієї сфери. У соціології значущість політики в структурі власних знань виявилась створенням окремої галузі – політичної соціології. Саме в ній поставлені питання визначення місця політичних інститутів у соціумі та впливу на них суспільства.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 11.1. Політика як інституційний комплекс.
- 11.2. Поняття влади.
- 11.3. Держава як основа політичної системи.
- 11.4. Типи політичної державної влади.

11.1. Політика як інституційний комплекс

Політичні інститути утворюють розгалужений інституційний комплекс, політичну систему. Остання включає в себе наступні організовані структури, що здійснюють реалізацію владних функцій.

Держава, представлена, насамперед, адміністративним апаратом та організаційними структурами, тобто системою публічної влади.

Політичні партії як структури, що представляють певні політичні сили і соціальні верстви. Існує багато видів партій і партійних систем, що класифікуються за різними підставами. Можна виділити два типи партійної організації, засновані на різних принципах: партії інтеграції, засновані на єдиній ідеології, принципи якої їх члени втілюють у своїй діяльності та в соціальній практиці, і партії представництва, що не пов'язані якоюсь ідеологічною замкнутістю, прагнуть насамперед отримати голоси виборців на виборах і позиціонують себе як представники цих виборців.

Партійні системи, пов'язані з організацією політичної влади, поділяють на три види: однопартійні, характерні в основному для тоталітарних політичних систем, двопартійні, представлені США і частково Великобританією, і багатопартійні, що існують в таких європейських країнах, як Франція, ФРН тощо.

Політичні рухи відрізняються від партій більш низьким рівнем інституціоналізації, відсутністю чіткої організаційної структури, формального членства і постійного керівництва та набагато більшою масовіс-

тю. Їх можна розглядати як вид суспільних рухів, які англійським соціологом Е. Гіденсом визначаються як «колективна спроба здійснити спільні інтереси або добитися спільної мети за допомогою колективної дії поза рамками встановлених інститутів» [4, с. 587]. Політичні рухи можна розглядати як масову реакцію на будь-які значні соціальні процеси, явища, події, що виражається у формі протесту, заперечення або, навпаки, підтримки цих процесів і явищ або сил (груп, особистостей), що їх уособлюють. По мірі інституціалізації таких рухів може відбуватися їх структурування, організаційне оформлення і, як наслідок, виникнення на їх базі політичних партій.

«Групи впливу», під якими розуміються інституційно неформальні асоціації людей, що організовуються з метою впливу на політику і владні структури через тиск громадської думки. Ці групи можуть переслідувати економічні та інші інтереси шляхом встановлення відносин з урядом, іншими політичними інститутами, лобювати прийняття вигідних їм владних рішень. В якості таких можуть виступати, наприклад, об'єднання промисловців, науковців, інші неформальні об'єднання.

Легітимізовані форми участі в політичному житті широких верств населення, до яких належить виборча система, включаючи процедуру голосування, система представництва в державних органах, легально організовані страйки, мітинги, демонстрації.

Неінституціалізовані (нелегітимні) політичні дії, що виникають у ситуації, коли окремі групи людей вважають, що їхні цілі та ідеали не можуть бути реалізовані в рамках сучасної політичної системи. Ці політичні заходи можуть бути представлені стихійними рухами протесту груп і прошарків, незадоволених своїм становищем, або ситуаціями, що складаються в тих чи інших сферах суспільного життя. Найдраматичнішим варіантом нелегітимних політичних дій є революція – насильницьке повалення існуючого політичного порядку.

11.2. Поняття влади

Поряд із з конкретними інститутами влади в політиці існує всеосяжний для неї інститут влади. Без наявності влади жоден політичний інститут діяти не може. На нерозривність політики і влади вказував німецький соціолог М. Вебер: «... політика, судячи з усього, означає прагнення до участі у владі або до надання впливу на розподіл влади, чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей. <...> Хто займається політикою, той прагне влади: або до влади як засобу, що підкорений іншим цілям (ідеальним чи егоїстичним), або до

влади «заради неї самої», щоб насолоджуватися почуттям престижу, який вона дає» [2, с. 644].

У широкому сенсі під владою розуміється можливість одних індивідів або соціальних груп нав'язувати свою волю іншим індивідам або групам з метою спрямувати їх дії в бажаному для пануючих напрямку. Виходячи з цього, як владні можуть розглядатися відносини в різних системах взаємодії: між батьками і дітьми в сім'ї, керівником і підлеглим у трудовому колективі, вчителем і учнем в школі. Але таке визначення робить акцент на суб'єктивному характері владної взаємодії, пов'язаному з індивідуальними або груповими особливостями.

Політична влада має свою специфіку. Вона виступає як структурне відношення, що існує значною мірою незалежно від волі індивідів і регулює взаємодії між соціальними групами з приводу розподілу соціальних ресурсів (багатство, престиж, привілеї) і легітимізації (узаконенням) механізмів такого розподілу. Суб'єктами політичної влади виступають не стільки окремі особистості, що керуються своєю волею і бажаннями (хоча вони персоніфікують цю владу), скільки спеціалізовані інститути та організації, наділені спеціальними легітимізованими повноваженнями. Так, можна говорити про інститути президентства, представницької, законодавчої, виконавчої влади тощо.

Реалізація владних повноважень припускає застосування сили. Під силою в такому випадку не обов'язково розуміється прями́й примус, пов'язаний з фізичним або іншим насильством. На думку американського науковця Л. Крісберга, термін «сила» належить до індивідуального або групового застосування (дійсного або погрозового) негативних або позитивних санкцій для спонукання інших діяти так, як цього бажать володарі сили [5, с. 146]. Таким чином, сила – це наявність у розпорядженні соціального суб'єкта (індивіда або соціальної спільноти) потенціалу дії або погрози дією відповідно до іншого суб'єкта для досягнення власних цілей в заданій ситуації. Сила передбачає можливість реального чи потенційного заподіяння збитків через застосування будь-яких санкцій або можливість винагороджувати іншу сторону за співпрацю і лояльність.

У політичному вимірі сила як можливість впливу на суспільство пов'язана із поняттям панування. Найбільш поширеною є теорія панування Макса Вебера. На його думку, «панування означає можливість зустрічати покору певних груп людей специфічним (або всім) наказам» [3, с. 140]. При цьому готовність до покори пов'язана з певною мотивацією. Вебер виділяє три основних мотиви поведінки, яким відповідають три типи панування. Перший тип панування він назвав «легальним», коли в основі підкорення лежить раціональна дія, і люди

підкорюються не особистості, а закону, який об'єктивно відображає і захищає її інтереси. Чистим типом легального панування виступає бюрократія, в якій апарат управління складається зі спеціально навчених чиновників, які діють за раціональними формальними правилами (законами) і служать не особі, а державі як раціонально організованій знеособленій структурі.

Другий тип панування Вебер називає «традиційним». Він заснований на традиціях, звичаях, звичці до певної поведінки, вірі в священність існуючого порядку, системи влади й особистості правителя. Пануванням такого типу є патріархальна монархічна держава: правитель виступає як господар, адміністративний апарат – слуги, а народ – піддані. Відносини між господарем і слугами побудовані на особистій відданості, служінні не закону, а особистості.

Третій тип за М. Вебером – це харизматичне панування (від грецького харизма – божественний дар). Під харизмою розуміється певна надприродна здатність, дарована людині: пророцькі здібності, полководницький або державний талант, художній геній, здатність творити дива. В такому випадку неважливо, чи володіє людина цією здатністю насправді, чи може вона творити дива. Важливим є те, що оточуючі в це вірять, і саме на такій вірі заснована влада носія харизми. Відданість харизматичному лідерові пов'язана не з традицією або законом, а з емоційним ставленням до нього, що поєднує в собі любов, страх і віру. Прикладом таких лідерів виступають засновники світових релігій – Будда, Ісус, Магомет, великі завойовники – Олександр Македонський, Наполеон.

Слід враховувати, що типи панування, сконструйовані Вебером як ідеальні типи, не можна розглядати як безпосередні моделі влади конкретних держав або політичних режимів, скоріше, вони виступають як методологічний інструмент, що пояснює внутрішні механізми легітимації влади.

11.3. Держава як основа політичної системи

Держава виникає на певній стадії суспільства як політична організація, як інститут влади й управління суспільством, вона є головним з політичних інститутів, своєрідним центром усієї політичної системи. У соціології виділяють два протилежних підходи, що пояснюють механізми становлення держави як політичного інституту. Відповідно до першого підходу, держава виникає під час природного розвитку суспільства та укладення суспільного договору між громадянами і правителями. Вона покликана примиряти протиріччя між людьми, координуючи життя суспільства і використовуючи при цьому, в тому числі, й

механізми легітимного примусу. У сучасній соціологічній традиції цей підхід представлений поглядами американського соціолога Т. Парсонса, який стверджує, що політична діяльність держави являє собою скоріш процес координації, ніж боротьбу між класами за розподіл ресурсів і контроль над ними. Т. Парсонс вважає, що держава виражає і відстоює базові цінності всього суспільства [8]. Згідно з другим підходом, держава виникає внаслідок підкорення (завоювання) порівняно невеликою групою войовничих і організованих людей (плем'я, раса) значно більшої за чисельністю, але меншої за організованістю групи населення (Д. Юм, Ф. Ніцше). За Н. Макіавеллі, «... держави здобуваються або своєю, або чужою зброєю, або милістю долі, або доблестю» [7, с. 62]. В історії людства мали місце як перший, так і другий способи виникнення держав.

Як будь-який соціальний інститут держава протягом історичного розвитку зазнавала істотних змін, але, незважаючи на все розмаїття видів і форм державних утворень, що виникали раніше й існують дотепер, можна виділити певні базові ознаки, які тією чи іншою мірою характерні для кожної держави. До найважливіших з них належать наступні.

Державний апарат, представлений урядом і державними службовцями, чиновниками. У традиційному суспільстві це монархи, їхній двір, оточення. Адміністративний апарат, державні службовці виступають як слуги монарха, тому посідання ними тієї чи іншої державної посади зумовлено не кваліфікацією і професійною компетентністю, а прихильністю монарха. У сучасних політичних системах вища виконавча влада (президент, прем'єр-міністр) і законодавча влада носять виборний характер, а функції державного управління здійснюють професійно підготовлені чиновники.

Державна територія, з поняттям якої тісно пов'язане поняття суверенітету. Це означає, що уряд управляє конкретною територією з визначеними кордонами, в межах якої він є верховною владою. Для більшості сучасних держав характерним є внутрішній територіально-адміністративний поділ на області, округи, штати і т. п., керовані структурами, які підпорядковані верховній владі. Характер відносин між місцевою та верховною владами і розмежування повноважень між ними залежить від типу державного устрою: унітарний або федеративний.

Наявність правової системи, тобто законів, які поширюються на всю територію держави і на всіх громадян. Саме завдяки існуванню такої системи держава реалізує, за словами М. Вебера, «монополію легітимного фізичного насильства в межах своєї території» [2, с. 644].

Дія правової системи забезпечується спеціальною системою правоохоронних організацій: поліція, прокуратура, суди тощо.

Збройні сили виступають необхідним елементом усіх держав, виконуючи оборонні функції та захищаючи країну від зовнішнього ворога.

Усі функції держави можна розділити на два основні види: внутрішні й зовнішні. При виконанні внутрішніх функцій діяльність держави як основного соціально-політичного інституту суспільства спрямована на господарську, стабілізаційну, координаційну, соціальну діяльність тощо. Здійснюючи зовнішні функції, держава виступає як суб'єкт міжнародних відносин, що представляє певний народ, територію і суверенну владу.

11.4. Типи політичної державної влади

Специфіка державного устрою, характер реалізації основних функцій держави визначаються типом політичної влади, політичним режимом – демократичним або недемократичним.

Переважна більшість розвинених країн світу є *демократичними* державами. Рухаючись шляхами розвитку, перетворень й вдосконалень сучасна демократія визначила принципи створення правової держави – держави, у якій першочерговою є особистість. Держава існує заради особистості, а не особистість існує заради держави. У державах сучасної демократії права людини є найважливішим пріоритетом і гарантовані конституцією. Політиці демократії притаманні: наявність політичної конкуренції та політичної опозиції, багатопартійної або двопартійної систем, при яких партії конкурують у боротьбі за голоси виборців і владу; вільна діяльність різноманітних партій, об'єднань, рухів, що функціонують згідно з конституцією; ідеологічний плюралізм, тобто наявність у суспільстві різних ідеологічних течій, концепцій та відсутність панівної ідеології. У демократичних країнах обрані представники народу здійснюють владні функції протягом визначеного законом періоду. Обранці підлягають переобранню після закінчення цього періоду, і таким чином забезпечується представницький характер правління.

Наявність багатоманітних прав та свобод потребує відповідних обов'язків, тому демократія вимагає рівності всіх перед законом, якому підпорядковуються всі гілки влади і всі громадяни, незалежно від соціального стану.

До недемократичних політичних режимів належать авторитаризм й тоталітаризм, які, незважаючи на певну подібність методів управління суспільством, мають не лише різні цілі та механізми їх досягнення, але й різні шляхи приходу до влади.

Рис. 11.1. Основні типи державної влади

Авторитаризм як політичний режим тісно пов'язаний з традиційною формою панування. Він заснований на особистій владі монарха або диктатора, часто підтримуваній примусово, силою зброї. Авторитарний режим контролює насамперед політичні відносини, пригнічує політичних ворогів, при цьому ідеологія не має самодостатнього значення. Внаслідок цього влада несуттєвим чином втручається в позаполітичні сфери суспільного життя: господарську систему, мистецтво, релігію тощо. Зберігається «простір автономії» особистості, соціальних груп від держави.

Тоталітарна держава характеризується прагненням до повного контролю всіх сфер життєдіяльності суспільства і відсутністю будь-якої політичної конкуренції. Будь-яка опозиція знищується з використанням методів масового терору, що спрямовується не тільки проти конкретних політичних ворогів, а й проти населення за умови навіть мінімальних проявів невдоволення.

Для тоталітарної держави характерно панування єдиної ідеології, домінування її над усіма сферами духовного життя. Відхилення, навіть най-менше, від ідеологічних догм розглядається як політичний злочин і жорстко карається державою. «Одержавленню» підлягають економіка, політика, ідеологія, культура й приватне життя громадян. Тоталітарна ідеологія претендує на статус абсолютної, самодостатньої істини і не потребує будь-якої наукової та філософської рефлексії або критики. Однією з найважливіших функцій ідеології є формування «образу ворога».

В авторитарних і тоталітарних суспільствах політичні інститути створені для відображення і репрезентації інтересів людей, які входять до них. Політичні партії підкорені правлячій еліті та бюрократичному апарату, внаслідок чого виконання первісно притаманних ним функцій унеможливується.

Жорсткість методів управління в недемократичних режимах іноді виправдана кризовими ситуаціями в суспільстві, коли виникає потреба

якогомога повнішої та скорішої мобілізації суспільних ресурсів для подолання кризи та відновлення суспільної стабільності. Перехід від авторитаризму до демократії можливий через формування інститутів громадянського суспільства, реалізацію економічних інтересів господарських суб'єктів, на основі яких відбуватиметься усвідомлення політичних інтересів. Подібна трансформація політичного режиму має спиратися не лише на політичні, але й на комплексні економічні реформи, розв'язання макроекономічних та соціальних питань.

Резюме

1. Політика як інституційний комплекс включає в себе наступні організовані структури, що здійснюють реалізацію владних функцій: держава як центральний соціально-політичний інститут суспільства; політичні партії як структури, що представляють певні політичні сили і соціальні верстви; політичні рухи як масова реакція на будь-які значні соціальні процеси, явища, події; «групи впливу», під якими розуміються інституційно неоформлені асоціації людей, що організуються з метою впливу на політику і владні структури через тиск громадської думки, легітимізовані форми участі в політичному житті широких верств населення, до яких належить виборча система, процедури представництва в державних органах тощо; неінституціалізовані (нелегітимні) політичні дії.

2. Політична влада виступає як структурне відношення, що існує значною мірою незалежно від волі індивідів і регулює взаємодії між соціальними групами з приводу розподілу соціальних ресурсів і легітимізації механізмів такого розподілу. Суб'єктами політичної влади виступають спеціалізовані інститути та організації, наділені спеціальними легітимізованими повноваженнями. Реалізація владних повноважень припускає застосування сили. У політичному вимірі сила як можливість впливу на суспільство пов'язана із поняттям панування. Найбільш поширеною є типологія панування Макса Вебера, яка включає легальний, традиційний та харизматичний типи панування.

3. Держава є головним з політичних інститутів, своєрідним центром всієї політичної системи. До найважливіших ознак держави належать: державний апарат, представлений урядом і державними службовцями; державна територія, з поняттям якої тісно пов'язане поняття суверенітету; наявність правової системи, тобто законів, які поширюються на всю територію держави і на всіх громадян; збройні сили, що виконують оборонні функції.

4. Специфіка державного устрою, характер реалізації основних функцій держави визначаються типом політичної влади – демократичним або недемократичним. Переважна більшість розвинених країн світу є

демократичними державами. Політиці демократії притаманні: наявність політичної конкуренції та політичної опозиції, багатопартійної або двопартійної систем, при яких партії конкурують у боротьбі за голоси виборців і владу; вільна діяльність різноманітних партій, об'єднань, рухів, що функціонують згідно з конституцією; ідеологічний плюралізм, тобто наявність у суспільстві різних ідеологічних течій, концепцій та відсутність панівної ідеології. До недемократичних політичних режимів належать авторитаризм й тоталітаризм. Авторитаризм як політичний режим тісно пов'язаний з традиційною формою панування. Авторитарний режим контролює насамперед політичні відносини, пригнічує політичних ворогів, при цьому ідеологія не має самодостатнього значення. Тоталітарна держава характеризується прагненням до повного контролю всіх сфер життєдіяльності суспільства і відсутністю будь-якої політичної конкуренції. Перехід від авторитаризму до демократії можливий через формування інститутів громадянського суспільства, реалізацію економічних інтересів господарських суб'єктів, на основі яких відбуватиметься усвідомлення політичних інтересів.

Література:

1. Бурдьє П. Соціологія політики / П. Бурдьє ; пер. с фр. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные сочинения. – М. : Эксмо, 1990. – С. 643–706.
3. Вебер М. Типы господства / М. Вебер // СОЦИС. – 1988. – № 5. – С. 139–147.
4. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 640 с.
5. Зайцев А. К. Социальный конфликт / А. К. Зайцев. – М. : Асадеміа, 2001. – 464 с.
6. Зоткин А. А. «Львы» и «лисы» украинской политики / А. А. Зоткин. – К. : ИС НАНУ, 2010. – 341 с.
7. Макьявелли Н. Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные. Письма / Н. Макьявелли ; пер. с итал. – М. : НФ «Пушкинская библиотека», Издательство АСТ, 2004. – 819 с.
8. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.
9. Пилипенко В. Є. Політичний простір України: становлення і діяльність владних еліт / В. Є. Пилипенко // Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер : монографія. – Л. : ЗУКЦ, 2012. – С. 64–132.
10. The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies, and Globalization / ed. by T. Janoski, R. Alford, A. Hicks, and M. A. Schwartz. – New York : Cambridge University Press, 2005. – 838 p.

Тема 12. РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Релігія є одним з найдавніших соціальних інститутів людства і займає важливе місце в духовному житті сучасних суспільств. Будучи спрямованою до вічних, неминущих смислових засад людського буття, вона допомагає людям долати скороминущість і короткочасність життєвих подій і надає ідеалам і нормам суспільного життя абсолютної цінності.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 12.1. Поняття і структурні характеристики релігії.
- 12.2. Релігійні організації.
- 12.3. Функції релігії.

12.1. Поняття і структурні характеристики релігії

Складність визначення релігії зумовлена складністю самого об'єкта, його багатоплановістю та різноманітністю. Англійський релігієвед Джеймс Фрезер відзначав, що «немає такого поняття, через яке б думки так розходились, як через поняття релігії. Неможливо надати визначення релігії, яке б задовольнило усіх» [10, с. 63]. Релігія як особлива форма усвідомлення світу, зумовлена вірою в щось надприродне, в нерациональні знання, підказані людині серцем, почуттям, інтуїцією, вірою не тільки в існування вищих сил, але й у можливість налагодження з ними особливих відносин за допомогою священних збірок релігійних постулатів.

У соціології існують два основних підходи, що по-різному тлумачать сутність такого надзвичайно складного об'єкта як релігія. Один з них представлений ідеями Е. Дюркгейма, який визначав релігію з погляду її соціальних функцій. За Е. Дюркгеймом, релігія – це система переконань і ритуалів, співвідносних з областю сакрального, що об'єднують людей у соціальні групи (релігійні громади, секти, церкви) [4, с. 83]. Інакше визначає релігію М. Вебер, який акцентує на екзистенціальну, сенсоутворюючу функцію релігії. Релігія, на його думку, є реакцією людей на проблеми буття: старість, хвороби, смерть. Релігійна свідомість структурує світ, робить його більш зрозумілим і емоційно близьким, надає почуття свободи і захищеності [1, с. 11]. Отже, обидва підходи не суперечать один одному, скоріше, вони доповнюють один одного.

Як підсистему духовного життя людини і суспільства, релігію можна розглядати у декількох аспектах. По-перше, релігія включає в себе емоційно-чуттєву компоненту, пов'язану з певними переживаннями, настроями, почуттями, що зв'язують людину зі світом надприродного, божественного. В релігії відкривається прекрасний, незрівняний світ, більш привабливий, ніж той, у якому людина фактично існує, чудовий світ, де живуть за абсолютно іншими законами, ніж у звичайному житті, світ, нескінченно ясний, повний радісних почуттів, щастя, випробувань, перемог, а головніше – світ з могутнім проявленням сили й допомоги Божої. В основі релігійних почуттів – стан віри, надії, любові, страху, сподівань, пов'язаних із ставленням до вищої істоти, до Бога (або богів).

По-друге, релігія – це певна когнітивна система (система знань), що пояснює світоустрій. В її основі закладене уявлення про поділ реальності на сакральну (священну) і земну, чуттєву. На відміну від такої когнітивної системи, як наукове знання, що вимагає дотримання логічних принципів і певних процедур доведення, релігія заснована на вірі, на божественному прозрінні, на ірраціональному прийнятті релігійних постулатів.

По-третє, релігії притаманний поведінковий аспект, що передбачає реалізацію певних дій, ритуалів, покликаних встановити містичний зв'язок між сакральним і земним світами та забезпечити організовану взаємодію між адептами релігії.

Розглядаючи релігію як інституційну систему, можна визначити певний ряд структурних елементів, які утворюють цю систему. Найважливішим є *віра в існування надприродного, священного світу*, який не підкорюється земним законам. Іноді цей світ виявляє себе в земному світі у вигляді дива – явища або події, що не піддається раціональному поясненню (наприклад, воскресіння Ісусом Лазаря). Своєрідною квінтесенцією цього надприродного світу виступає ідея Бога – вищого створіння, який є над усе. Слід зазначити, що для деяких релігій характерний політеїзм – багатобожжя. Характерною рисою більшості релігій є ідея креаціонізму – створення цього світу вищими силами.

Будь-яка релігія передбачає впорядковану *систему вірувань*, що *пояснюють природу людини, Бога, навколишнього світу*. Ця система втілюється в символах віри – релігійних постулатах, що складають основу світосприйняття. Як правило, ці постулати представлені в канонічних священних текстах (Біблія, Тора, Коран).

Релігійна поведінка представлена певними *обрядами і ритуалами*. За визначенням американського соціолога Н. Смелзера, «ритуали – зразки поведінки по відношенню до священних і надприродних сил...

Самі ритуали не містять у собі релігійного вмісту. Однак, вони набувають релігійного значення, коли люди застосовують їх у певних ситуаціях для вираження свого зв'язку зі священними силами» [9, с. 463]. Наприклад, обряд причастя в християнстві, пов'язаний із куштуванням хліба й вина, символізує зв'язок віруючого з Христом – «причащення тіла і крові Христової».

Прийняття тих або інших релігійних переконань передбачає те, що віруючий зобов'язується дотримуватися певних *моральних норм і правил поведінки* в різних життєвих ситуаціях. Ці норми закріплені в релігійних заповідях, які є важливою складовою символу віри (наприклад, християнські десять заповідей).

12.2. Релігійні організації

Необхідною умовою існування релігії як соціального утворення є *наявність спільноти віруючих з певною організацією та ієрархією*. Такі спільноти можуть бути представлені церквами (православна, католицька тощо), сектами (наприклад, хлисти, друзи, духоборці) або деномінаціями (наприклад, Об'єднана церква християн віри євангельської, Союз євангельських християн-баптистів).

Церква (від грецьк. *kyriake* – божий дім) – це широке релігійне об'єднання, основоположними елементами якого є спільне віросповідання (символ віри), релігійна діяльність (культова й позакультова) та церковні інституції (ієрархічна система управління). Сповідування певної віри є духовним стрижнем людини. Як базова довіра до Бога, світу, життя, воно взагалі не залежить від раціонально-логічних обґрунтувань.

Культ як центральний елемент релігійної діяльності об'єднує певну релігійну групу через психологічні механізми групової динаміки. До культової практики відносять ритуальні дії, богослужіння, обряди, проповіді, молитви, релігійні свята, паломництва. У процесі культового дійства звучать молитви, священні тексти, співи. Важливе значення надається вшануванню священних місць та об'єктів. До позакультової діяльності належать теологічна розробка та систематизація релігійного вчення, викладання богословських дисциплін, участь у роботі релігійних структур, адміністративна діяльність, місіонерство і пропаганда релігійних поглядів.

Структура церковних інституцій визначається нормами церковного права і статутом. Належність до церкви визначається як вільним вибором індивідуума, так і традицією, приєднатися до церкви може кожна людина. Для багатьох церков притаманний поділ віруючих на священнослужителів та рядових членів – мирян.

Секта (від лат. *sekta* – образ мислення) виникає як опозиційна течія щодо усталеного релігійного напрямку. Секті притаманні претензії на виключність своєї ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей та установлень, тенденція до ізоляціонізму. На відміну від церкви, секти проголошують рівність віруючих і нерідко навіть заперечують інститут священства. Лідерство в секті вважається харизматичним: право на нього закріплюється за особою, яка нібито має надзвичайні здібності керівника.

Деномінація (від лат. *denomination* – призначення спеціального імені) – об'єднання, що перебуває в процесі становлення, організаційного оформлення. Деномінація об'єднує риси попередніх типів релігійних організацій – секти та церкви. Для деномінації характерна ідея «обратності» її членів, але водночас діє і принцип рівноправ'я членів релігійних груп, що дає можливість відчути духовне «спасіння» усім віруючим.

У сучасному релігієзнавстві досить розповсюджене поняття «конфесія» (від лат. *confessio* – визнання, сповідання), синонімом до якого може виступати віросповідання – приналежність до будь-якої релігії. В більш широкому значенні конфесія виступає як самостійне релігійне об'єднання, в основі якого лежать віросповідання, культ та організація. Термін «конфесія» використовується також до релігійних напрямів, які мають більш розвинену богословську школу (православ'я, католицизм, протестантизм в християнстві тощо).

В Україні дані офіційної статистики й репрезентативні соціологічні опитування свідчать про поступове збільшення мережі релігійних організацій, причому в усіх складових – від кількості релігійних громад і священнослужителів до зростання числа духовних навчальних закладів і недільних шкіл. Невпинне зростання організаційної структури супроводжується масштабним залученням до релігійного життя громадян нашої держави. Сьогодні показники поширення релігійної ідентифікації й самооцінок ступеня релігійності в Україні ледь не одні з найвищих в Європі [6, с. 13–21]. Переважна більшість релігійних організацій в Україні належить до чотирьох церков – Української православної Московського патріархату (УПЦ МП), Української православної Київського патріархату (УПЦ КП), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ). За даними дослідників, у 2008 р. релігійні організації цих чотирьох церков склали 61 % від їхньої загальної кількості. Помітно представлені в нашій країні релігійні організації протестантських напрямів християнства. Загалом їх близько 30 % всіх релігійних організацій, формально їх навіть більше, ніж, наприклад, громад УПЦ КП (12 %) та УГКЦ (11 %). Але треба мати на увазі відмінності в середньому розмі-

рі протестантських громад від громад православних і греко-католицьких церков, – перші є невеликими за кількістю віруючих [6, с. 9].

12.3. Функції релігії

З прадавніх часів людського буття релігійні уявлення та вірування, створюючись віками, входили до свідомості людини думками про краще життя, про справедливість повсюдно і повсякчасно, про рівність, повагу, взаємну любов, зумовлюючи химерні ілюзії, фантастичні міфи, дива або чарівні явища. Релігія являє собою складне багатоаспектне бачення, яке всебічно охоплює людське існування. Настільки ж різноманітними і своєрідними є і її функції. Слід зазначити, що в різних релігіях, відповідно до їх специфіки, культових, соціально-організаційних та інших особливостей на перший план виходять різні функції. Але з рештою як серед найбільш важливих можна зазначити наступні функції.

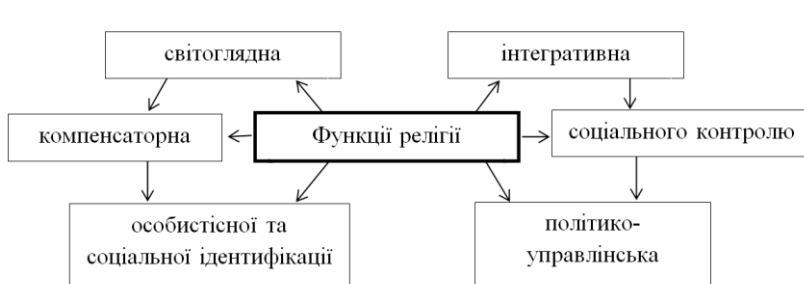

Рис. 12.1. Функції релігії

Світоглядна функція являє собою створення впорядкованої сукупності поглядів на світ, сенс людського існування з позицій певного віровчення. Релігія наділяє сенсом різні ситуації людського існування, насамперед ті, які не піддаються раціональному контролю та можливості впливу збоку людини і суспільства – соціальні та природні катаклізми, нещастя, хвороби, смерть. Ситуації пов’язуються з дією певних вищих сил, «божественним промислом», і таким чином життя окремої людини включається в контекст світобудови, функціонуючої за божественними законами. Крім того, релігійні постулати являють собою пояснювальні моделі, що дозволяють тлумачити в певному, відповідному цій релігійній системі, аспекти різні події природної та соціальної дійсності, закономірності розвитку і функціонування світу.

Компенсаторна функція. У повсякденному житті люди стикаються з неминучими і психологічно болісними проблемами: хвороби, втрата близьких людей, бідність, нерівність, експлуатація, переживають стан безпорадності, страху і страждання. Тому вони прагнуть знайти захист від бід у всемогутнього бога, як у християнстві, або, як прихильники буддизму, сподіваються на переродження в наступному житті. Релігія дарує надію, обіцяє своєрідну компенсацію страждань у цьому житті набуттям блаженства в потойбічному, небесному житті. Як сказав К. Маркс, «релігія – це серце безсердечного світу, притулок від жорстокої повсякденної реальності» [3, с. 26].

Функція особистісної та соціальної ідентифікації. Прихильники того чи іншого віровчення, які поділяють його принципи і правила, співвідносять себе із системою релігійних цінностей (я – християнин, іудей, буддист), що багато в чому визначає їх свідомість, цінності, мотиваційну структуру. Така ідентифікація поширюється і на конкретну спільноту, членство в якій пов'язане з конфесійною приналежністю (ми – християни, іудеї, буддисти). Конфесійна ідентичність підтверджується різними символічними і життєво-стильовими характеристиками: зовнішній вигляд, знаки приналежності до даної релігії (наприклад, носіння хреста у християн), дотримання певних обрядів і поведінкових правил, взаємовідносини з представниками інших конфесій.

Інтегративна функція. Спільна система вірувань і колективна ідентифікація ведуть до формування релігійних спільнот, які об'єднують людей в організаційно впорядкованих формах: релігійна громада, секта, церква. Людей об'єднує віра, створюючи атмосферу своєрідної близькості. Усвідомлення спільності поглядів, ціннісних орієнтацій веде до посилення значущості контактів між членами заданої групи. Така інтеграція не обов'язково передбачає територіальну, просторову близькість, так, наприклад, католики всього світу зв'язані узами спільності, належать до однієї церкви.

Функція соціального контролю. Як зазначалося вище, будь-яка релігійна система задає моделі, зразки поведінки, обов'язкові для віруючих, а значить, передбачає дотримання певних норм. Релігійні норми визначають поведінку віруючих у різних ситуаціях, як пов'язаних з відправленням релігійного культу, так і тих, що належать до мирського життя. Вони регламентують взаємодію між «своїми» – людьми, що належать до даного сповідання, формують ставлення до «чужих» – іновірців, вибудовують відносини між паствою і кліром – священнослужителями. Релігійні цінності і норми виступають своєрідним сакральним фундаментом моралі, задаючи онтологічні уявлення про добро і зло. Інституціональний вимір релігії передбачає наявність «вбудо-

ваних механізмів» соціального контролю – процесу, що забезпечує дотримання віруючими релігійних норм і перешкоджає виникненню відхилень від них. Релігійний соціальний контроль виражається в різних формах: внутрішній контроль, заснований на дії інтеріоризованих у процесі релігійної соціалізації цінностей, завдяки яким людина сама регулює свою поведінку; груповий контроль, пов'язаний з очікуваннями одновірців, груповими стандартами сприйняття та оцінки релігійної поведінки; інституціалізований контроль, здійснюваний відповідно до основних вимог певної релігії релігійними організаціями (церквою) і повноважними їх представниками і підкріплюваний дією певних санкцій (покаяння, відлучення від церкви і т. п.).

Політико-управлінська функція. Система релігійних вірувань, вкорінюючись в пам'яті поколінь, стає складовою культурного коду суспільства і створює духовні передумови легітимізації певних державних інституцій, суспільного порядку, політичних і правових відносин.

Резюме

1. Як підсистему духовного життя людини і суспільства, релігію можна розглядати у декількох аспектах. По-перше, релігія включає в себе емоційно-чуттєву компоненту, пов'язану з певними переживаннями, настроями, почуттями, що зв'язують людину зі світом надприродного, божественного. По-друге, релігія – це певна когнітивна система, що пояснює світоустрій. По-третє, релігії притаманний поведінковий аспект, що передбачає реалізацію певних дій, ритуалів. Релігію як інституційну систему утворюють такі структурні елементи: віра в існування надприродного, священного світу; система вірувань, що пояснюють природу людини, Бога, навколишнього світу; обряди і ритуали; моральні норми і правила поведінки.

2. Необхідною умовою існування релігії як соціального утворення є наявність спільноти віруючих з певною організацією та ієрархією. Такі спільноти можуть бути представлені церквами, сектами або деномінаціями. Церква – широке релігійне об'єднання, основоположними елементами якого є спільне віросповідання, релігійна діяльність та церковні інституції з ієрархічною системою управління. Секта виникає як опозиційна течія по відношенню до усталеного релігійного напрямку. Секті притаманні претензії на виключність своєї ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей та установлень, тенденція до ізоляціонізму. Деномінація – об'єднання, що перебуває в процесі становлення, організаційного оформлення. Деномінація об'єднує риси попередніх типів релігійних організацій – секти та церкви.

3. Найбільш важливими функціями релігії є такі: світоглядна, що являє собою створення впорядкованої сукупності поглядів на світ, сенс людського існування з позицій певного віровчення; компенсаторна – психологічна підтримка у тяжких життєвих ситуаціях; функція особистісної та соціальної ідентифікації – формування належності до певної релігійної спільноти; інтегративна – підтримання згуртованості спільноти; функція соціального контролю – забезпечує дотримання віруючими релігійних норм; політико-управлінська функція – створює духовні передумови легітимізації певних державних інституцій, суспільного порядку, політичних і правових відносин.

Література:

1. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.
2. Козловський О. Р. Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України як предмет соціально-філософського аналізу / О. Р. Козловський – К. : ВД «Стилос», 2007. – 192 с.
3. Маркс К. К критике гегелевской теории права. Введение / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. – Соч. 2-е изд. – Т. 19. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1970. – С. 26–30.
4. Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения : антология / Сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. – М. : Канон+, 1998.– 432 с.
5. Мосс М. Социальные функции священного / М. Мосс ; пер. с фр., под общ. ред. И. В. Утехина. – СПб. : ЕВРАЗИЯ, 2000. – 448 с.
6. Паращевін М. А. Релігія та релігійність в Україні / М. А. Паращевін ; за ред. С. Макеєва. – К. : ІП, ІС НАНУ, 2009. – 68 с.
7. Паращевін М. Релігія як соціальний інститут: реальність чи метафора? / М. Паращевін // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. – В. 5 (16). – К. : ІС НАНУ, 2013. – С. 588–602.
8. Рязанова Л. Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст / Л. Рязанова. – К. : ІС НАНУ, 2004. – 252 с.
9. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. – М. : Феникс, 1998. – 688 с.
10. Фрэзер Дж. Золотая ветвь / Дж. Фрэзер ; пер. с англ. М. К. Рыклина. – М. : Политиздат, 1980. – 831 с.
11. Davie G. The Sociology of Religion / G. Davie. – Los Angeles : Sage Publications, 2007. – 148 p.

Тема 13. ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Освіта як соціальний інститут забезпечує відтворення і накопичення не тільки професійних і наукових знань, але й духовних норм і культурних цінностей. У цій унікальній сфері суспільної життєдіяльності здійснюється підготовка фахівців і формується рівень розвитку суспільної свідомості. Створені в освіті культурні установки і цінності неминуче перетворюються в реальні справи. Провідна роль освіти в розвитку суспільства і держави зумовлює пріоритетність освітньої сфери в розвинених країнах світу.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 13.1. Поняття освіти.
- 13.2. Еволюція освітніх систем.
- 13.3. Функції освіти.
- 13.4. Освіта як чинник соціальної стратифікації.

13.1. Поняття освіти

Освіта займає особливе місце в системі форм і видів людської діяльності. Вона, з одного боку, на відміну від багатьох видів життєдіяльності, має всеосяжний характер, оскільки в освітні процеси та відносини так чи інакше включена кожна людина. З іншого боку, освіта являє собою такий вид життєдіяльності, за допомогою якого відтворюються всі інші види діяльності, а по суті – соціальне буття як таке у всіх його аспектах. З цієї точки зору освіта являє собою специфічну сферу життєдіяльності суспільства.

Поняття освіти можна розглядати в трьох аспектах: гносеологічному, структурно-організаційному та комунікативному.

У гносеологічному аспекті освіта розглядається як «система знань, умінь і навичок, набутих індивідом самостійно або в процесі навчання в спеціальних навчальних закладах відповідно до освітньої програми певного рівня і спрямованості» [2, с. 9]. Отже, функціонування освіти передбачає відбір з широкого масиву інформації тих знань, які вважаються в даний час соціально необхідними, їх систематизацію відповідно до певних стандартів і цілей, вироблення технологій закріплення цих знань у певній формі, розробку відповідних конвенціональних символічних систем (мови), що роблять знання універсальним, дозволяють розуміти й транслювати його.

У структурно-організаційному аспекті освіта – сукупність стійких форм організації, регулювання та контролю процесу трансляції, сприйняття та засвоєння соціально значущої інформації. Будь-яка освітня система, незалежно від історичного контексту її існування та рівня освіти, включає в себе наступні необхідні елементи:

- освітні програми, що відповідають певним цілям, навчальні посібники, стандарти оцінки знань учнів і якості освіти;
- система організацій, що здійснюють освітню діяльність, та фахівців у галузі освіти, які діють в рамках цієї системи або поза нею;
- структури, що здійснюють контроль за процесом навчання, його змістовним наповненням, якістю освіти, її ідеологічною спрямованістю і практичною значущістю.

У комунікативному аспекті освіта розглядається як упорядкована модель відносин між учнями і вчителями та їх взаємодії з різними соціальними спільнотами й інститутами. Така комунікація передбачає спрямований вплив на поведінку індивідів відповідно до встановлених суспільством цілей і цінностей, тобто їхнє виховання. Так, у законі України «Про освіту» як мета освіти вказується «... виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору» [1].

Німецький соціолог Карл Мангейм звертав увагу на те, що освіта являє собою засіб формування особистості саме для даного суспільства і водночас – засіб соціального контролю за поведінкою особистості. Оскільки освіта здійснюється в груповому порядку, індивід освоює основні правила соціально-рольової поведінки, комунікації з іншими членами групи. Нарешті, цілі освіти, її змістовні та організаційні особливості зумовлені конкретно-історичними умовами та специфікою соціального устрою, в яких вона формується [5, с. 478–479].

13.2. Еволюція освітніх систем

Освіта як навчання чомусь, як трансляція знань, умінь, навичок, норм і цінностей від покоління до покоління має таку ж тривалу історію, як і історія людства. Але протягом багатьох тисячоліть ці процеси здійснювалися в рамках іншого, найдавнішого соціального інституту – сім'ї. Інституціоналізація освіти починається за часів перших цивілізацій, виникнення держави, суспільного поділу праці, власності, системи права. Реалізація державного управління, правового регулювання відносин, розвиток економіки вимагали великої кількості підготовлених фахівців. Тому вже в перших відомих державних системах (Межиріччя, Стародавній Єгипет) можна побачити початок виникнення інститутів освіти. Звичайно, ці освітні системи дуже віддалено схожі на су-

часні. Освіта була закритою системою, мала сакральний, езотеричний, тобто таємний, зрозумілий лише обраним і призначений для присвячених, характер. Освітні функції здійснювали, як правило, священнослужителі, жерці. Зміст освіти визначався як потребами практики (вимір площ, облік урожаю тощо), так і, в першу чергу, ідеологічними та сакральними уявленнями (життеописи фараонів, астрономічні обчислення для визначення часу релігійних свят тощо). Навчання здійснювалося при храмах.

Вперше світська і відносно масова освіта виникла в Давній Греції, і ця традиція була продовжена в Римі. Розвиток освіти в цих цивілізаціях був зумовлений особливостями суспільного устрою – кожен вільний громадянин повинен був брати участь в управлінні державою. Були організовані світські школи, що знаходились під патронажем держави, через навчання в них повинен був пройти кожен хлопчик, юнак. Зміст освіти був спрямований не тільки на забезпечення технологічних і сакральних практик, але й на розвиток особистості, формування в ній соціально необхідних фізичних і духовних якостей. Саме в цих умовах освіта органічно поєднується з вихованням (громадянина, воїна). Звичайно, що це стосувалося тільки вільних громадян.

В епоху християнської цивілізації, особливо на ранніх стадіях її розвитку, освіта знову набуває яскраво вираженого сакралізованого характеру. В умовах європейського середньовіччя священники і монахи часто були єдиними носіями грамотності. Освіта розглядалась як функція церкви, і навчання здійснювалося при монастирях. Але водночас у цей період з'являються і закріплюються певні організаційні моделі освіти, насамперед вищої, що існують і досі – університети з їх традиційною структурою.

Історія сучасної освіти починається в епоху Нового часу. Вирішальну роль у її становленні відіграли такі процеси.

Промислова революція, що відбувалася в європейських країнах у XVII–XIX століттях. У доіндустріальний період, в умовах примітивних технологій та низької кваліфікації робочої сили, велика кількість освічених людей була непотрібна. Але ускладнення технології, розвиток машинного виробництва потребували масового розширення системи освіти й підготовки кваліфікованих кадрів, що можуть виконувати більш складні функції: інженерів, техніків, економістів. Розвиток промисловості і ринкової конкуренції став потужним стимулом розвитку системи освіти, започаткував процеси її стандартизації та універсалізації.

Антифеодальні демократичні революції, що відбувалися під гаслами свободи і рівності. Рівні права всіх людей передбачають рівні можливості їх реалізації, а така рівність, у свою чергу, може бути гаранто-

вана масовою освітою. Освіта починає сприйматися як один із найважливіших каналів висхідної вертикальної мобільності. Поширюється загальна і безкоштовна початкова освіта, потім принцип всезагальності поширюється і на середню освіту. Освіта поступово стає предметом особливої турботи суспільства і держави і перетворюється в один з найбільш значущих соціальних інститутів.

Внутрішня логіка процесів інституціоналізації освіти. Як зазначає Н. Смельзер, чинником, що сприяє розширенню системи освіти, став розвиток самого інституту освіти. Процеси інституціоналізації призводять до того, що до сфери дії інституту залучається все більша кількість людей, які об'єднуються спільними інституційними інтересами і цілями і починають здійснювати активні дії для реалізації цих цілей. Таким чином, формується своєрідне «лобі», що впливає на уряди, суспільство, громадську думку.

Сучасна інституційна система освіти є досить складною і диференційованою (Рис. 13.1.).

Рис. 13.1. Система сучасної освіти

Також існують національні моделі освіти: американська, європейська, китайська та ін., але в теперішній час відмінності між ними поступово зменшуються.

13.3. Функції освіти

Основною функцією будь-якого соціального інституту є задоволення значущих соціальних потреб. Стосовно інституту освіти можна говорити про наступні функції.

Трансляція культурних цінностей від покоління до покоління і закріплення цих цінностей – цю функцію ще Еміль Дюркгейм відзначав як найголовнішу. Молоді люди виховуються, соціалізуються відповідно до цих цінностей. Але, оскільки в будь-якому суспільстві завжди співіснують різні субкультури з різними ціннісними орієнтаціями і

нормативними приписами, зміст і пріоритети освіти також різняться. Так, згадувана вище промислова революція призвела до виходу на перший план технічної, інженерної освіти.

Функція підготовки фахівців для різних галузей народного господарства, державного управління, культури тощо набуває все більшого значення по мірі розвитку суспільства, економіки, політичного життя, науково-технічних досліджень. У сучасній освіті все більш виразно виявляється тенденція до професіоналізації та спеціалізації. Для того, щоб стимулювати суспільний і науково-технічний прогрес, інститут освіти повинен не тільки відповідати потребам часу, а й мати здатність до випереджаючого розвитку.

Закріплення і відтворення системи суспільних відносин також є однією з важливих функцій освіти. Будь-яка система освіти і виховання передбачає формування конформності й толерантності стосовно устоїв суспільства, панівної системи цінностей, базових норм і правил. Знання, особливо гуманітарне, виконує функцію обґрунтування раціональності, доцільності, справедливості цих відносин, і освіта виступає найважливішим каналом трансляції та закріплення такого знання.

Функція соціального контролю притаманна освіті як одному з основних інститутів соціалізації індивідів. Реалізація цієї функції забезпечує стабільність соціальної системи. Середня освіта є обов'язковою в більшості країн світу, і ця обов'язковість стосується не тільки відвідування шкільних занять. Учні навчаються за планами та програмами, розробленими за єдиними стандартами, успішність засвоєння матеріалу перевіряється за допомогою регулярних контрольних процедур, перебування в школі під постійним наглядом педагогів забезпечує регламентацію поведінки. Певною мірою це поширюється і на вищу освіту. Але поряд з явними, прямими контролюючими функціями, освіта передбачає існування непрямого контролю. Зіставлення власних успіхів у навчанні з успіхами інших може стимулювати індивіда до більш інтенсивного, напруженого навчання. Хоча в заданому випадку це пов'язане з прагненням не до знання як цінності, а до підвищення власного престижу і статусної позиції в групі.

Комунікативна функція освіти пов'язана, по-перше, з формуванням і закріпленням певних моделей взаємодії в рамках інституціональних зв'язків та відносин між різними суб'єктами й групами, залученими в освітні процеси (викладачі, учні, адміністрація). По-друге, ця функція передбачає поширення інформації, що вироблена в цьому інституті, у зовнішньому соціальному середовищі. Інститут освіти, так само як наука і засоби масової інформації, спеціально призначений для реалізації цього завдання.

Функція соціального відбору та фільтрації. Реалізація тих чи інших соціальних і професійних функцій передбачає наявність у людини відповідних здібностей, знань, умінь і навичок. Система освіти забезпечує відбір і розподіл індивідів за тими чи іншими професійними позиціями відповідно до їх здібностей, спрямованості інтересів і кваліфікаційних характеристик. Зрозуміло, такий відбір не завжди є ефективним, часто людина, яка отримала відповідну професійну освіту, працює зовсім в іншій сфері, але в цілому така система виправдовує себе, і селекція, яку здійснює освіта, є необхідною передумовою діяльності інших соціальних інститутів. Крім того, освітній ценз виступає як своєрідний соціальний фільтр, що відкриває доступ до певних досить високих професійних і статусних позицій людям, які мають необхідну освіту, і закриває його тим, у кого така освіта відсутня. Скажімо, для того, щоб працювати лікарем, необхідно пройти курс навчання в медичному ВНЗ і мати диплом, який підтверджує професійну кваліфікацію.

13.4. Освіта як чинник соціальної стратифікації

В умовах сучасного суспільства освіта стає одним із значимих чинників соціальної стратифікації. Рівень освіти (початкова, середня, вища), її характер (технічна, економічна, юридична), місце отримання (елітний столичний ВНЗ або маловідомий провінційний університет) є маркерами соціального стану індивіда, статусної приналежності, місця, яке він займає в соціальній ієрархії. Іншими словами, освіта являє собою один з рангових показників соціальної нерівності. Тому освіта, поряд із практичним, має і символічне значення. З одного боку, людина, отримуючи освіту, прагне опанувати певні знання і навички, які вона зможе застосувати в подальшій професійній практиці. Але з іншого боку, диплом є символом соціального статусу, престижу, і його отримання дозволяє людині ідентифікувати себе з привілейованими статусними групами. Тому розвиток тих чи інших освітніх спеціальностей зумовлений не тільки потребами суспільства у кваліфікованих професіоналах, але і, значною мірою, прагненням індивідів символічно позначити себе як носія високого статусу. Освіта задовольняє суб'єктивну потребу людей у підвищенні власного престижу.

В Україні, за даними досліджень, освіта відтворює соціальну стратифікацію навіть на рівні загальноосвітніх навчальних закладів, формально спрямованих на надання усім дітям можливості здобуття обов'язкової повної загальної освіти. На думку соціолога С. Оксамитної, сучасна диференціація шкіл на звичайні й «елітні», приховані за такими типами навчальних закладів, як ліцеї, колегіуми й гімназії, освітня нерівність затверджується на користь привілейованих класів.

«... Якщо в інших розвинутих країнах, насамперед Скандинавських, але не тільки, школа реформується у напрямку «єдиної середньої школи», тобто єдиної для країни системи переважно державних середніх шкіл, куди діти зараховуються без відбіркових перевірок здібностей і знань, незалежно від соціального походження та навчаються у соціально змішаних класах, то Україна рухається у напрямку поглиблення стратифікації середньої освіти» [7, с. 215].

Отже, освіта в сучасному суспільстві є одним із найважливіших каналів висхідної вертикальної мобільності. «Відкритість» або «закритість» цього каналу для більшої, або, принаймні, значної частини населення є одним з найважливіших показників рівня соціальної диференціації та соціальної нерівності в суспільстві. Залежно від налаштованості інституційних механізмів, соціальна нерівність, представлена нерівністю освітніх можливостей, стабільно відтворюється, поглиблюється або слабшає.

Резюме

1. У гносеологічному аспекті освіта розглядається як система знань, умінь і навичок, набутих індивідом самостійно або в процесі навчання в спеціальних навчальних закладах відповідно до освітньої програми певного рівня і спрямованості. У структурно-організаційному аспекті освіта – сукупність стійких форм організації, регулювання та контролю процесу трансляції, сприйняття та засвоєння соціально значущої інформації. У комунікативному аспекті освіта розглядається як упорядкована модель відносин між учнями і вчителями та їх взаємодії з різними соціальними спільнотами й інститутами.

2. Інституціоналізація освіти починається за часів перших цивілізацій, виникнення держави, суспільного поділу праці, власності, системи права. Історія сучасної освіти починається в епоху Нового часу. Вирішальну роль у її становленні відіграли промислова революція, антифеодалні демократичні революції, внутрішня логіка процесів інституціоналізації освіти.

3. Інститут освіти виконує наступні суспільно значущі функції: трансляція культурних цінностей від покоління до покоління; функція підготовки фахівців для різних галузей народного господарства, державного управління, культури тощо; закріплення і відтворення системи суспільних відносин; функція соціального контролю; комунікативна; функція соціального відбору та фільтрації.

4. В умовах сучасного суспільства освіта стає одним із значимих чинників соціальної стратифікації. Рівень освіти, її характер, місце отримання є маркерами соціального стану індивіда, статусної прина-

лежності, місця, яке він займає в соціальній ієрархії. Освіта в сучасному суспільстві є одним з найважливіших каналів висхідної вертикальної мобільності. «Відкритість» або «закритість» цього каналу для населення є одним з найважливіших показників рівня соціальної нерівності в суспільстві.

Література:

1. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/main/1060-12>.
2. Журавлева И. А. Институциональная трансформация современного образования / И. А. Журавлева. – Иркутск : ИГУ, 2013. – 147 с.
3. Лукашевич Н. П., Социология образования : конспект лекцій / Н. П. Лукашевич, В. Т. Солодков. – К. : МАУП, 1997. – 224 с.
4. Лукашук О. Соціокультурний статус вищої освіти: соціологічний аналіз / О. Лукашук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 131–139.
5. Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм ; пер. с нем. – М. : Юрис, 1994. – 538 с.
6. Образование, общество, культура : монография / Нар. Укр. акад. ; под общ. ред. В. Ф. Сухиной. – Х. : НУА, 2006. – 251 с.
7. Оксамитна С. М. Міжгенераційна класова та освітня мобільність / С. М. Оксамитна – Київ : НаУКМА, 2011. – 287 с.
8. Пилипенко В. Є. Вітчизняна освіта: історія, сучасність, перспективи / В. Є. Пилипенко // Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер : монографія. – Л. : ЗУКЦ, 2012. – С. 208–242.
9. Ридингс Б. Университет в руинах / Б. Ридингс ; пер. с англ. А. М. Корбута ; под общ. ред. М. А. Гусаковского. – Минск : БГУ, 2009. – 248 с.
10. Stiglitz J., Greenwald B. Creating a Learning Society: A New Approach to Growth, Development, and Social Progress / J. Stiglitz, B. Greenwald. – New York : Columbia University Press. 2014. – 680 p.

Тема 14.

СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Сім'я виступає необхідним компонентом соціальної структури кожного суспільства, виконує множинні соціальні функції її, таким чином, відіграє важливу роль у суспільному розвитку. Сутність сім'ї як соціального інституту розкривається через такі поняття, як функція сім'ї, її структура, рольова поведінка її членів.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 14.1. Інститут сім'ї та інститут шлюбу.
- 14.2. Типи сімейної структури.
- 14.3. Функції сім'ї як соціального інституту.
- 14.4. Сучасні тенденції розвитку форм сімейних відносин.

14.1. Інститут сім'ї та інститут шлюбу

У суспільстві сім'я є одним з історично перших і найстійкіших соціальних інститутів, який відносять до культурних універсалій. З точки зору змісту, структури і форми сім'я є історично змінюваною первинною соціальною групою, універсальними ознаками якої є гетеросексуальний зв'язок, система родинних відносин, забезпечення та розвиток соціальних та індивідуальних якостей особистості. Відмінність між цими двома соціальними явищами полягає у наступному. Сім'я як соціальна група складається з конкретних людей, що виконують певні обов'язки та безпосередньо пов'язані особистісними відносинами. Інститут сім'ї не належить до конкретних людей, а пов'язаний зі звичаями, законами, зразками і правилами поведінки, які закріплюють відносини спорідненості між людьми, регулюють відносини у подружжі і взаємодію сім'ї з іншими інститутами суспільства.

З інститутом сім'ї тісно пов'язаний інший соціальний інститут – інститут шлюбу – це історично зумовлена, санкціонована суспільством, соціально та особистісно доцільна, стійка форма відносин між чоловіком і жінкою. Шлюб являє собою сукупність формальних приписів, що визначають взаємні права та обов'язки чоловіка та дружини, а їх обох – щодо своїх дітей, родичів і суспільства в цілому. Іншими словами, шлюб являє собою контракт, який складають три сторони – чоловік, жінка та держава [1, с. 25].

14.2. Типи сімейної структури

У соціологічному аналізі прийнято розрізняти типи сімейної структури за різними логічними підставами. За формою розрізняють нукле-

арні (від латинського nucleus – ядро) – подружжя з дітьми, і розширені, які включають в себе нуклеарну сім'ю та родичів з декількох поколінь. У минулому з економічних міркувань переважали розширені сім'ї. Сьогодні вже можна вижити й прокормитись і малим складом, але виявився суттєвий недолік – нуклеарні сім'ї набагато менш стійкі в часі. Для того, щоб розпалась розширена сім'я, в якій широке коло родичів залучене до ведення єдиного господарства, потрібні значні потрясіння, якісь надзвичайні події. Нуклеарна сім'я тримається єдино на відносинах між чоловіком і жінкою, і такий союз може легко розпастися навіть з причини зникнення інтересу партнерів один до одного.

За структурою влади і лідерства бувають патріархальні (чоловік на чолі сім'ї), матріархальні (жінка на чолі) та егалітарні (рівність прав і обов'язків подружжя) сім'ї. В сучасних сім'ях відбувається поступова заміна традиційної структури відносин, побудованих за вертикальним принципом розподілу, яка представлена першими двома типами, на відносини партнерства та рівноправ'я, що характеризують горизонтальний (егалітарний) характер відносин. При цьому неможлива оцінка правильності чи неправильності цих структур, оскільки ці типи визначаються культурними традиціями або міжособистісними домовленостями.

За формою шлюбу виділяють моногамні (шлюб одного чоловіка з однією жінкою) та полігамні (шлюб між одним і декількома індивідами) сім'ї. Моногамія являє собою головний вид цивілізованої форми шлюбу в сучасних західних суспільствах. У 60-ті роки ХХ століття дослідники припускали можливість двох варіантів розвитку шлюбно-сімейної структури – моногамного і полігамного. Проте поширення СНІДу змусило при теоретичних аналізах і прогнозах виключити полігамний варіант. У суспільній думці на зміну пропаганді сексуальної революції та свободи інтимних відносин намітилася тенденція повернення до пуританства у відносинах між чоловіком і жінкою, затвердження культу моногамної сім'ї та подружньої вірності. При переважанні моногамного шлюбу в сучасному світі значно поширені позашлюбні й альтернативні форми сім'ї. До перших відносять материнську і неповну, тобто сім'ї, що не спираються на шлюбний союз. Материнська сім'я – це матері-одиначки за вітчизняною термінологією. Більшість жінок, особливо зрілого віку, йдуть шляхом материнства свідомо, через бажання мати власну дитину і не бути самотньою. Інші стають матерями в силу обставин, не маючи вираженої потреби в дітях.

Залежно від способу вибору шлюбного партнера розрізняють – екзогамні та ендогамні шлюби. Екзогамія (від грецьк. *exo* – назовні і *gamos* – шлюб) – заборона шлюбних відносин між членами спорідненої чи локальної групи і дозвіл на вибір шлюбного партнера з чужої

групи. Так, для уникнення кровозмісного зв'язку моральні та правові норми забороняють брати за жінку рідних і двоюрідних сестер. Ендогамія (від грецьк. *endon* – всередині і *gamos* – шлюб) – норма, що приписує укладання шлюбу в межах певної соціальної або етнічної групи. Наприклад, станова ендогамія забороняє або не схвалює шлюбний союз із партнером з нижчих прошарків суспільства [1, с. 30].

Особливий вид шлюбних союзів визначається фахівцями як альтернативні. До них відносять «молодіжні» юридично неформальні відносини, що виникають у період залицяння і заручин, та зв'язок одруженого чоловіка с незаміжною жінкою, яка має від нього дітей, – так званий «конкубінат». Альтернативною формою шлюбу визнається і так званий «Годвін-шлюб», названий за іменем англійського письменника ХІХ століття У. Годвіна, який вперше описав такі подружні взаємини. Це шлюбний союз, в якому відсутнє спільне майно, оскільки чоловік і жінка проживають і ведуть господарство окремо.

Поширеність альтернативних шлюбів пояснюється різними причинами. Це і прихована форма двошлюбництва, і прояв взаємної довіри, що не потребує юридичного оформлення прав та обов'язків подружжя, і пошук матеріальної вигоди, і, врешті-решт, горезвісне прагнення до різноманітності.

14.3. Функції сім'ї як соціального інституту

Як соціальний інститут сім'я покликана виконувати наступні суспільно значущі функції.

Репродуктивна функція – дітонародження, що забезпечує відтворення населення і, відповідно, існування суспільства. Реалізація цієї функції знаходиться на перетині індивідуальних внутрішньосімейних рішень і суспільної та державної політики регулювання народжуваності.

Функція соціалізації (утримання, виховання й освіти дітей) забезпечується діяльністю з підготовки та залучення нового покоління до життя в суспільстві. Сім'я завжди була і залишається основним джерелом культурних зразків, що засвоює індивід в процесі формування як особистості. Сімейна соціалізація створює найзагальніші світоглядні орієнтири людини, основні знання про правила життя в суспільстві, норми моралі, поняття добра, справедливості, честі. Переважна більшість подібних уявлень засвоюється несвідомо, через наслідування дітьми моделей поведінки дорослих членів сім'ї. Функція соціалізації може виконуватись різними типами сім'ї, але за однієї необхідної умови – вони повинні бути благополучними.

Жодна структура суспільства не може замінити батьківську любов і турботу. Нормальна первинна соціалізація можлива тільки в сім'ї. На-

віть якщо всі інші функції відійдуть до держави, функція соціалізації дітей залишиться на сім'ї. Тому ця функція, як і репродуктивна, залишається незмінною при всіх соціальних перетвореннях, хоча при цьому історичний характер зв'язку між сім'єю та суспільством може змінюватися. Саме ці функції дають можливість суспільству «продовжуватися», наповнюють його новими поколіннями і дозволяють відокремити сім'ю від інших соціальних інститутів.

Функція первинного соціального контролю відображає важливі властивості сім'ї як малої соціальної групи, до якої кожен індивід належить самим фактом свого народження. Сімейне оточення утворює мікросередовище, в якому підтримуються певні неписані вимоги внутрішнього розпорядку та здійснюється безперервний «нагляд» сім'ї за кожним своїм членом, регламентується їх поведінка в різних сферах життєдіяльності.

Соціально-статусна функція означає надання членам сім'ї певного соціального статусу в суспільстві, внаслідок чого стає можливим стійке відтворення соціальної структури суспільства. Належність сім'ї до певного соціального прошарку надає людині можливість зайняти відповідне положення і суттєвим чином визначає його подальшу долю. На рівні соціальних контактів статус сім'ї діє як реальна потужна сила, але формально, юридично в більшості країн заборонено зважати на сімейне походження громадян.

Економічна (або господарсько-побутова) функція полягає у здійсненні діяльності з матеріального забезпечення сім'ї, її добробуту. В традиційних суспільствах домогосподарства являли собою спільне місце проживання і роботи. Процеси індустріалізації розділили діяльність із заробляння засобів для життя і господарський побут, внаслідок чого економічна функція сім'ї значно послабшала – в сім'ї ми тільки витрачаємо, а заробляємо на життя поза сім'єю.

Функція соціального забезпечення, яка полягає в турботі про слабких (малих, хворих або літніх) членів сім'ї, також поступово втрачає свою традиційну імперативність, і в сучасних індустріально розвинутих країнах цю функцію значною мірою перебирає на себе держава через організацію та утримання відповідних установ – дитсадків, лікарень, хосписів, будинків для літніх людей тощо.

Функція емоційно-психологічної підтримки починає займати домінуючу позицію в суспільному житті відносно всіх інших соціальних функцій сім'ї. Духовне спілкування, співпереживання та співчуття являють собою життєво необхідні потреби людини, які не купиш за гроші та не вимагатимеш у державних органів опіки. Турбота, любов і підтримка близьких, довірчі емоційні контакти в родині слугують важ-

ливою опорою людини в життєвих випробуваннях і запобігають емоційно-психологічній дезінтеграції особистості.

Таблиця 14.1

Зміна нормативного змісту соціальних функцій сім'ї

Функції сім'ї	Норми традиційної сім'ї	Норми сучасної сім'ї
репродуктивна	Сім'я має бути багатодітною.	Народжуваність визначається економічним станом сім'ї й уявленнями подружжя.
економічна	Годувальником є чоловік, жінка веде домашнє господарство.	Добробут сім'ї забезпечують чоловік і жінка відповідно до професійної підготовки.
соціально-статусна	Шлюб укладається всередині соціально однорідного кола. Прагнення до підвищення соціального статусу через шлюб.	Соціальна неоднорідність шлюбів. Значимими є не статусні, а особистісні характеристики подружньої пари.
первинного соціального контролю	Жорсткий контроль за поведінкою жінки, високий ступінь свободи поведінки чоловіка	Сім'я рівною мірою здійснює контроль за поведінкою чоловіка і жінки.
соціалізації	Сувора дисципліна, виховання визначає батько.	Врахування думок дітей, вибір методів виховання.
емоційно-психологічної підтримки	Спілкування між чоловіком і жінкою зумовлене переважно сімейними проблемами, господарством, відносинами з родичами.	Спілкування має товариський характер, охоплює всі сфери життя і захопленя подружньої пари.

14.4. Сучасні тенденції розвитку форм сімейних відносин

Сучасні трансформаційні процеси торкаються всіх без виключення соціальних структур та інститутів, у тому числі такого традиційного інституту, як сім'я. В оцінці сучасних тенденцій розвитку форм сімейних відносин серед дослідників наявні принципи розходження. Концепція прогресивних змін сімейних відносин описує історичний перехід від традиційної до індустріальної розширеної сім'ї, до нуклеарної мобільної, егоцентристської сім'ї та стверджує зміцнення сучасної сім'ї по мірі підвищення рівня життя. При цьому вказується на встановлення юридичної рівності прав і обов'язків партнерів у шлюбі під

впливом урбанізації, масового входження жінок на ринок праці та отримання ними економічної самостійності. Державна політика соціальної підтримки, фонди соціальної допомоги, система пенсійного забезпечення та інші заходи створюють і підтримують економічну незалежність між поколіннями, що, на думку прихильників цієї концепції, усуває монополію сім'ї на регулювання способу життя індивідів і, таким чином, сприяє розкриттю та реалізації соціально-творчого потенціалу особистості. Нарешті, позитивним вважається перехід від сім'ї як чинника виробництва до виконання переважно функцій споживання і дозвілля, що сприяє збагаченню дозвіллевих інтересів членів сім'ї.

Проте така концепція себе вичерпала, оскільки не пояснює зростання розлучень і шлюбів, які не реєструються, масову однотіність сімей та девіантність нових поколінь. Концепція прогресивних змін сім'ї не досліджує розуміння шлюборозлучної, соціалізаційної та репродуктивної поведінки учасниками подій і тому змушена ототожнювати стереотипні інтерпретації зі справжніми мотивами дій. Будучи розробленою для опису переходу від «традиційної» сім'ї до «сучасної», вона виконала своє призначення і не може нічого сказати про перспективи сьогоденної сім'ї. У цьому зв'язку аналіз змін зміщується у бік критики в рамках концепції кризи сімейних відносин. До ознак заданої кризи, які інтерпретуються як соціальні проблеми, відносять такі:

1. Зниження народжуваності. На зміну розширеній багатодітній сім'ї все частіше приходять не тільки нуклеарна, але й малодітна сім'я. Найпопулярнішою моделлю сім'ї на сьогодні є однотітна сім'я, і спостерігається подальша тенденція до свідомої бездітності сімейних пар. Відмирання багатодітності як норми сімейного життя є глобальним процесом, що відображає фундаментальні зміни економічних, соціальних та демографічних умов суспільного життя. До того ж зрушення у системі ціннісних координат індустріального суспільства призвели до того, що діти як сенс життєдіяльності сім'ї стали конкурувати з цінностями соціального статусу, вільного вибору способу життя, професійної та особистісної самоідентифікації.

2. Збільшення розлучень. Свобода шлюбу логічно доповнюється антитезою – свободою розлучення. Громадська думка і юридичні норми поступово стають все більш терпимими до розлучень. Сутність розлучення еволюціонує від його розуміння як закінчення сімейних відносин до визнання складовою сімейного життя, що потребує від батьків і дітей емоційної та практичної адаптації. Все частіше ініціаторами розлучення виступають жінки, що напряму пов'язується із зростанням їх освітнього рівня, економічної незалежності, і, відповідно, вимог до

шлюбно-сімейних відносин. Для населення нашої країни також характерний високий рівень розлучуваності, що є одним з найбільш несприятливих явищ у шлюбно-сімейній сфері нинішньої України [4, с. 35].

3. Зростання кількості неповних сімей і позашлюбних дітей. Таку ситуацію дослідники оцінюють неоднозначно навіть в економічно благополучних розвинутих країнах, адже межі сім'ї в таких ситуаціях стають розпливчастими, а характер родинних зв'язків – невизначеним і заплутаним.

Виховна функція сім'ї в цьому випадку деформується, і діти, які зростають в них, більш схильні до асоціальної поведінки, важче засвоюють рольові моделі сімейної поведінки, і внаслідок цього у майбутньому відчують складнощі в орієнтації у гендерних відносинах соціуму і створенні повної життєздатної сім'ї [4, с. 36].

4. Подвійна завантаженість жінок. Традиційний розподіл сімейних ролей в ранньоіндустріальному суспільстві зобов'язував чоловіків заробляти гроші за межами дому, а жінок – виконувати домашню неоплачувану роботу. З середини ХХ століття жінки масово залучились до позасімейної виробничої діяльності, що, втім, не зменшило їх сімейної зайнятості. Рольовий конфлікт, який виникає через намагання жінки повноцінно виконувати ролі домогосподарки та кваліфікованого працівника, є найтипівішим серед сучасних жінок.

Інституціональні дослідження сім'ї як особливого соціокультурного феномену залишаються в центрі уваги науковців, оскільки сім'я, попри всі кризові явища, визнається одним з фундаментальних інститутів суспільства, що надає йому стабільність, і має першорядне значення у відтворенні та формуванні особистості.

Резюме

1. Інститут сім'ї пов'язаний зі звичаями, законами, зразками і правилами поведінки, які закріплюють відносини спорідненості між людьми, регулюють відносини у подружжі і взаємодію сім'ї з іншими інститутами суспільства. З інститутом сім'ї тісно пов'язаний інший соціальний інститут – інститут шлюбу – це історично зумовлена, санкціонована суспільством, соціально та особистісно доцільна, стійка форма відносин між чоловіком і жінкою. Шлюб являє собою сукупність формальних приписів, що визначають взаємні права та обов'язки чоловіка та дружини, а їх обох – щодо своїх дітей, родичів і суспільства в цілому.

2. За формою розрізняють нуклеарні (від лат. nucleus – ядро) – подружжя з дітьми, і розширені, які включають в себе нуклеарну сім'ю та родичів з декількох поколінь. За структурою влади і лідерства бувають

патріархальні (чоловік на чолі сім'ї), матріархальні (жінка на чолі) та егалітарні (рівність прав і обов'язків подружжя) сім'ї. За формою шлюбу виділяють моногамні (шлюб одного чоловіка з однією жінкою) та полігамні (шлюб між одним і декількома індивідами) сім'ї. Залежно від способу вибору шлюбного партнера розрізняють – екзогамні та ендогамні шлюби. Екзогамія (від грецьк. ехо – назовні і gamos – шлюб) – заборона шлюбних відносин між членами спорідненої чи локальної групи і дозвіл на вибір шлюбного партнера з чужої групи. Ендогамія (від грецьк. endon – всередині і gamos – шлюб) – норма, що приписує укладання шлюбу в межах певної соціальної або етнічної групи.

3. До соціальних функцій сім'ї належать репродуктивна, економічна, соціально-статусна, функції соціалізації, первинного соціального контролю, соціального забезпечення, емоційно-психологічної підтримки.

4. Ознаки сучасної кризи сімейних відносин: зниження народжуваності; збільшення розлучень; зростання кількості неповних сімей і позашлюбних дітей; подвійна завантаженість жінок.

Література:

1. Бим-Бад Б. М. Модернизация института семьи: социологический, экономический и антрополого-педагогический анализ : монография / Б. М. Бим-Бад, С. Н. Гавров. – М. : Интеллектуальная книга – Новый хронограф, 2010. – 352 с.
2. Рассел Б. Брак и мораль / Б. Рассел – М. : Крафт, 2004. – 262 с.
3. Резнік О. С. Економічні чинники шлюбу та співжиття в Європі: гендерні аспекти / О. С. Резнік // Український соціум. – 2013. – № 4. – С. 71–80.
4. Слюсар Л. І. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація? / Л. І. Слюсар // Демографія та соціальна економіка. – № 1. – 2007. – С. 28–38.
5. Сорокин П. А. Кризис современной семьи / П. А. Сорокин // Вестник Моск. ун-та. Сер.18. Социология и политология. – 1997. – № 3. – С. 65–79.
6. Giddens A. The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies / A. Giddens. – Cambridge : Polity Press. – 1992. – 216 p.

Тема 15.

НАУКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

На сучасному етапі свого розвитку наука постає як органічна єдність трьох аспектів її буття: по-перше, вона являє собою певну систему знань з особливими критеріями їх розвитку, процедурами перевірки тощо; по-друге, проявляється як специфічна пізнавальна діяльність зі своїми унікальними методами й засобами; по-третє, постає як соціальний інститут, причому один з найважливіших, що органічно взаємодіє з усіма основними інститутами сучасного суспільства. Саме останній, інституціональний аспект буття сучасної науки є предметом розгляду в цьому розділі.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 15.1. Підходи до визначення інституту науки.
- 15.2. Історичний розвиток інституціональних форм наукової діяльності.
- 15.3. Неформальні наукові структури.
- 15.4. Наука та освіта.

15.1. Підходи до визначення інституту науки

Розрізняють широке і вузьке розуміння науки як соціального інституту. У широкому розумінні наука як соціальний інститут відображає наявність в людському соціумі специфічної сфери життєдіяльності, поряд з іншими сферами, такими як економіка, право, культура тощо. Тому процес інституціоналізації науки при такому підході являє собою процес відокремлення заданої сфери соціальної життєдіяльності у відносно автономну підсистему соціальної системи зі специфічними, відмінними від інших структурних елементів соціальної системи функціями, ролями, властивостями. Вузький, більш конкретний підхід до розуміння науки як соціального інституту вказує на сукупність певних конкретних соціальних установ та організацій, їх діяльність і стійкі відтворювані відносини між ними. Така сукупність установ у соціально регламентованих формах і своїми специфічними засобами здійснює різноманітну діяльність з отримання, експертизи й трансляції наукового знання. Процес інституціоналізації науки при такому підході постає як процес виникнення, еволюції та затвердження сучасних організаційних форм наукової діяльності, становлення особливої системи установ та організацій. Ця діяльність на певному етапі свого розвитку призводить до появи людей, для яких вона стає основним родом занять, професі-

єю. Перетворення науки в один з найважливіших соціальних інститутів означає і якісну зміну сутнісних характеристик заданої професійної групи, наприклад, ця група стає масовою, наукова професія набуває престижність тощо.

Слід відзначити, що головною функцією науки як соціального інституту є виробництво необхідного суспільству знання. При всій історичній мінливості критеріїв того, що визнається як необхідні суспільству наукові знання, існують його певні загальнозначущі характерні риси: раціональність, об'єктивність, загальність тощо. Ці риси визнаються і в ситуації, коли початок власне наукового пізнання співвідносять з епохою виникнення філософії як історичного типу світогляду, сутністю якого був перехід «від міфу до логосу», тобто від образно-синкретичного міфологічного світовідчуття до раціонального, понятійного світорозуміння, і в ситуації, коли виникнення науки жорстко пов'язують з епохою Ренесансу і Нового часу, з появою експериментального природознавства. У будь-якому випадку суспільство утримує, зміцнює та розвиває цей соціальний інститут з метою реалізації нагальної потреби у виробництві, експертизі й трансляції необхідних фундаментальних і прикладних знань.

Процес інституціалізації науки – це процес розвитку необхідних для отримання знань спеціальних організаційних форм, закріплення та відтворення необхідних для цього соціальних відносин і структур. Незважаючи на те, що з моменту своєї інституціалізації наука виступає як досить специфічний соціальний інститут зі своїми унікальними формами організації діяльності, своєрідними відносинами в рамках наукової спільноти, особливими критеріями ефективності роботи й оцінки здобутків, сфера науки нерозривно пов'язана з іншими сферами соціальної життєдіяльності, інтегрована з основними елементами інших соціальних інститутів. У першу чергу йдеться про економіку, освіту, політику, право. Наука як соціальний інститут завжди є невід'ємною частиною соціуму, країни, держави, нарешті, культурно-цивілізаційного ареалу, і тому виявляється безпосередньо причетною до всіх проблем, історичних колізій, які в той чи інший момент відбуваються.

Поступовий історичний розвиток організаційних форм наукової діяльності являє собою складний процес їх селекції, залежно від ефективності й адекватності специфічним для наукової сфери цілям і завданням. Причому критерії ефективності й адекватності самі мають історично змінюваний характер. Поряд зі змінюваністю, трансформацією та перетворенням, інституціонально-організаційні форми наукової діяльності демонструють наявність наступності, сталості, неминущого характеру ряду форм організації наукової роботи. Так, наприклад, з пев-

ного історичного періоду можна говорити про нерозривний взаємозв'язок науки й освіти, про органічне включення науки в організаційні структури освітніх установ. Крім того, історичний розвиток організаційних форм наукової діяльності являє собою складну взаємодію внутрішньої логіки накопичення й розвитку наукового знання із зовнішнім закріпленням і трансформацією певних інституційних форм та установ для здійснення роботи у науковій сфері. Процес інституціоналізації науки нерозривно пов'язаний також з появою групи людей, що спеціалізуються на діяльності з виробництва знань. Ця група людей, що отримала назву наукова спільнота, постійно зростала по мірі розвитку науки як соціального інституту і на певному етапі цього історичного процесу склала одну з масових професій.

Основною одиницею розподілу сукупності наукового знання відповідно до предметних галузей досліджень, організаційної структури наукової діяльності й інтеграції та кооперації роботи груп наукової спільноти виступає наукова дисципліна. Формування наукової дисципліни ніколи не відбувається одночасно, а являє собою досить тривалий процес, оскільки зумовлене складною сукупністю внутрішніх і зовнішніх факторів. Внутрішня логіка формування окремої наукової дисципліни пов'язана з поглибленням у предмет вивчення, виявленням глибинних змістовних зв'язків і закономірностей тієї чи іншої предметної області наукового дослідження. По мірі накопичення наукового матеріалу зростає чисельність наукової спільноти, що займається дослідженням даної предметної області. Між представниками цієї групи встановлюються все більш різноманітні зв'язки. Сама наукова спільнота починає визнавати й ідентифікувати їх як окрему групу, пов'язану спільністю предмета вивчення, спрямованістю наукових інтересів, застосуванням певного арсеналу дослідницьких засобів тощо. При нормальному ході формування наукової дисципліни підгрупа наукової спільноти починає проводити різного роду заходи, наприклад, наукові конференції, симпозіуми. З'являються спеціалізовані наукові видання. При цьому особлива роль у процесі становлення тієї чи іншої наукової дисципліни належить спеціалізованому науковому журналу. На певному етапі цього процесу починають діяти зовнішні чинники. До числа найважливіших з них належать адміністративне закріплення відокремленого напрямку досліджень і розробок, створення різного роду пов'язаних з ним адміністративно-управлінських структур, спеціалізованих установ тощо.

Поряд із науковою дисципліною як основні організаційно-інституціональні одиниці виділяють також наукову галузь і наукову

спеціальність. При цьому розрізняють кілька стадій процесу формування даних елементів інституціональної структури наукової роботи:

- стадія нормальної науки, для якої характерна відсутність формальної організації та адміністративного координування роботи вчених над певним колом проблем або в певній предметній області. Основними є індивідуальна дослідницька діяльність, несистематичні контакти між дослідниками тощо;

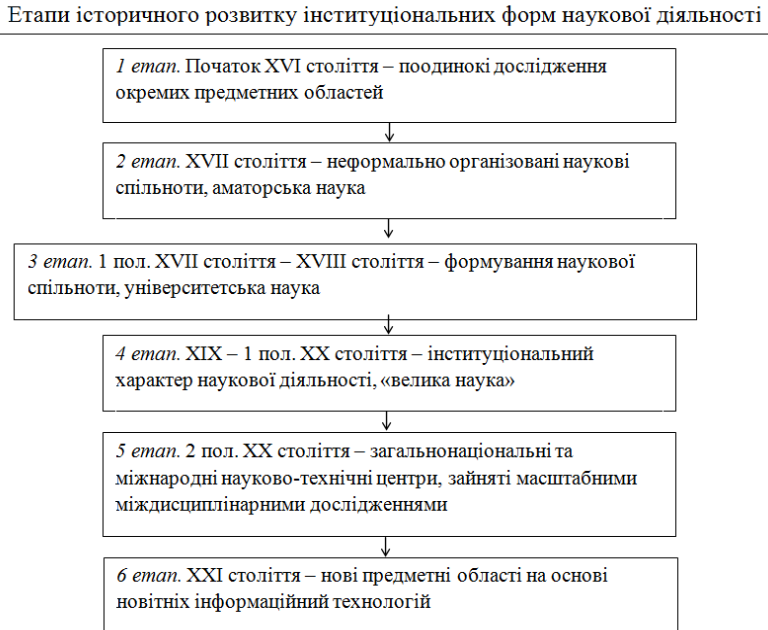
- стадія мережі, коли виникають стійкі взаємозв'язки між дослідниками. Складається визначена, хоча ще й недостатньо організована спільність вчених, які починають кооперувати й координувати свою діяльність з вивчення певної проблематики, спільного опрацювання окремих гіпотез, апробування деяких методів дослідження тощо;

- стадія згуртованої групи, що характеризується остаточним формуванням стійкої підгрупи наукової спільноти, яка сконцентрувала свої зусилля в певній предметній області, визначила коло проблематики для інтенсивного вивчення, обрала певний арсенал теоретико-методологічних засобів тощо. На цій стадії всередині групи здійснюється постійна і організована комунікація, а з боку всього наукового співтовариства визнаються право даної групи на певну автономію, можливість і правомірність ідентифікації та самоідентифікації з даною групою окремих дослідників [3]. Саме на цій стадії найчастіше внутрішня логіка формування наукової дисципліни або наукової спеціальності інтегрується із зовнішнім адміністративно-управлінським впливом: приймаються рішення про створення науково-дослідних установ, центрів, фінансування наукових проєктів, починається випуск спеціалізованих наукових видань тощо.

По завершенні процесу свого формування та науково-інституціонального закріплення та чи інша наукова дисципліна, область знання починає вступати в складні взаємодії з іншими дисциплінами, залучається до відповідних способів і форм інституціонального вираження і закріплення наукового знання. Виникають складні міждисциплінарні та трансдисциплінарні відносини, які вимагають адекватних інституціональних форм організації наукової роботи.

15.2. Історичний розвиток інституціональних форм наукової діяльності

Історичний розвиток інституціональних форм наукової діяльності поділяють на п'ять етапів в контексті сполучення внутрішньої логіки розвитку процесу пізнання певної предметної області та зовнішніх форм її організаційно-інституціонального закріплення.

Рис. 15.1. Етапи історичного розвитку інституціональних форм наукової діяльності

Перший етап – поява окремих дослідників, які обрали для себе в якості дозвілля, і дуже рідко на професійній основі, вивчення певної предметної області, накопичення знань і обмін отриманими результатами з іншими такими ж дослідниками. Якщо взяти епоху виникнення науки в Європі в Новий час, то прикладом може слугувати діяльність таких вчених-одинаків, як Микола Коперник, Галілео Галілей, Рене Декарт та ін.

Другий етап пов'язаний з появою неформально організованих наукових спільнот, заснованих переважно на особистісних стосунках окремих вчених, які на непрофесійному рівні обмінювались результатами своїх досліджень. У наукознавстві цей етап називають стадією аматорської науки. У Західній Європі це період життя і діяльності того ж Р. Декарта, І. Ньютона. У цю епоху виникає те, що в історико-науковій літературі назвали «незримим коледжем». Координація та кооперація дослідної роботи у такій організаційній структурі цілком побудована на взаємному визнанні, інтересі, потребі в спілкуванні. Ця спільнота є виключно неформальною, жодним чином не пов'язаною з

офіційними установами. «Незримий коледж» в Європі, що склався на рубежі XVI–XVII ст., не був пов'язаний навіть з університетськими освітніми структурами своєї епохи. В його існуванні величезну роль відігравала особиста ініціатива окремих індивідуумів, потреба в спілкуванні, психологічна сумісність науковців тощо.

Третій етап у Західній Європі починається у другій половині XVII ст. і пов'язаний з університетами та іншими освітніми установами. Для цього періоду характерно поєднання формальних і неформальних взаємозв'язків у науковій спільноті. Організаційні структури університетів, традиції, методи і способи адміністративно-управлінських рішень вже накладають свій відбиток на дослідницьку роботу. Разом з тим, на етапі «університетської науки» залишається значною роль неформальних відносин, міжособистісної комунікації, організації та кооперації в науковій діяльності залежно від взаємного визнання і сумісності самих науковців. Разом з тим, на цьому етапі поступово збільшується значення формальних організаційних структур наукової роботи, її адміністративно-управлінського регулювання та регламентування. Величезні успіхи науки, зростання її соціального визнання, поступове перетворення у важливий соціальний інститут, які одночасно були пов'язані зі значним збільшенням масштабів роботи, фінансових ресурсів, зростанням кількості зайнятих у цій сфері людей, спричиняли необхідність такої ж масштабної організаційно-адміністративної діяльності, інтеграції та кооперації досліджень в межах усієї освітньої сфери і навіть в межах держави. Поступово складаються передумови перетворення соціального інституту науки в найважливіший сектор діяльності держави. Проте повною мірою ці передумови реалізуються пізніше, вже в двадцятому столітті.

На четвертому етапі відбувається становлення інституційних форм наукової діяльності та перетворення науки в один з визначальних соціальних інститутів, а заняття наукою – в одну з важливих, престижних і масових професій. На рубежі XIX–XX ст. і в першій половині XX ст. з'являються спеціалізовані науково-дослідні установи: інститути, лабораторії, центри тощо, які стають гнучкою та ефективною інституційною структурою, що поєднує й інтегрує внутрішні форми самоорганізації діяльності наукової спільноти з зовнішніми, адміністративно-управлінськими впливами. Перетворення науки у визначальний фактор виробництва, економіки, розвитку техніки, необхідний компонент системи обороноздатності держави, у фактор вирішення соціальних та політичних проблем соціуму зумовлює перетворення наукових закладів та установ у державні, політичні, економічні та військові установи. Поступово з'являється важлива сфера державно-політичної

діяльності – сфера наукової політики. З'являється феномен так званої «великої науки».

П'ятий етап – це епоха другої світової війни, потім холодної війни і пов'язаної з нею безпрецедентної гонки озброєнь. На цьому етапі з'являються такі інституційно-організаційні форми наукової діяльності, як загальнонаціональні і міжнародні науково-технічні центри, зайняті масштабними міждисциплінарними дослідженнями, які синтезують фундаментальні і прикладні галузі науки. Діяльність цих центрів пов'язана або зі складністю наукових завдань (астрофізичні обсерваторії, прискорювачі тощо), що вимагають масштабних і скоординованих зусиль, або з реалізацією безпрецедентних за своїм обсягом державних, загальнонаціональних або міжнародних програм. До числа перших належать програми, пов'язані з обороною та безпекою. Без науки неможливе існування військово-промислових комплексів провідних світових держав і програм, пов'язаних з технічним переозброєнням промисловості, з медициною, освоєнням сировинних ресурсів тощо. Реалізація цих програм вимагає управління діяльністю величезної кількості людей, концентрації фінансових, технічних засобів, нестандартних політичних рішень, розробки особливої правової бази тощо. На цьому етапі в цілому з'являється і розвивається до своїх соціально-інституційних форм феномен корпоративної науки. Більшість провідних міжнародних промислових гігантів, корпорацій, транснаціональних, і національних виробників продукції не зможе існувати без наукових досліджень і розробок. Обсяг витрат на наукові дослідження більшості з цих фінансово-промислових груп є зрівняним з часткою бюджетного фінансування науки багатьох країн.

На початку ХХІ ст. виникають передумови якісно нового, шостого етапу розвитку інституційних форм організації наукової діяльності. Вирішальною умовою цього етапу організації наукової діяльності, кооперації та інтеграції зусиль наукової спільноти у вирішенні практично всіх пізнавальних завдань виступає кардинальна зміна можливостей комунікації, обміну результатами роботи, які створюють сучасні інформаційні технології, електронні засоби зв'язку. Як і в далекі часи виникають численні неформальні об'єднання вчених, нові «незримі коледжі». Нові інформаційні технології відкривають величезну кількість нових предметних областей і методів їх вивчення.

Сучасний інститут науки за складністю своєї організаційної структури й різноманіттю форм, видів і типів діяльності не тільки не поступається багатьом сучасним соціальним інститутам, а навіть перевершує більшість з них. Фактично немає таких форм організації діяльності та типів установ в інших сферах життєдіяльності суспільства – еко-

номічній, політико-правовій, військовій, відповідних аналогів яких не було б у сфері науки. Адміністративно створювані установи являють собою формально організовані й структуровані наукові колективи. Залежно від різноманітних типів цих установ та поставлених перед ними завдань, в цих колективах можуть бути об'єднані науковці як однієї спеціальності, так і декількох різних, такі, що займаються як фундаментальними дослідженнями, так і науково-прикладними розробками. Сучасні науково-дослідні центри, зайняті виконанням масштабних цільових програм, являють собою багатотисячні колективи людей, організовані й керувані так само, як і колективи великих промислових підприємств або адміністративних установ.

15.3. Неформальні наукові структури

Разом з тим, існують глибокі традиції неформального об'єднання наукової спільноти в різні структури. При цьому специфіка життєдіяльності наукової спільноти така, що ці неформальні структури відіграють дуже істотну роль. Визначальним фактором неформальної консолідації вчених виступає змістовно-предметна область дослідження, стійкий інтерес спільноти до певних актуальних проблем і тем. Предмет, область дослідження або проблематика може об'єднувати, а найчастіше і об'єднує, вчених із різних установ, організацій, різних держав, країн, географічних регіонів. За багаторічну історію життєдіяльності наукової спільноти сформувався ряд типів стійких неформальних об'єднань вчених. Найпоширенішими з них є неформальна дослідницька група, наукова традиція та наукова школа. Прагнення вчених до об'єднання, особливо до неформального, пов'язано з внутрішньою природою самої наукової праці, найважливішими особливостями якої є: необхідність постійної кооперації, колективність дій і високий рівень спільності отриманих результатів, об'єктивної оцінки результатів досліджень тощо.

Дослідницька група є свого роду вихідною клітинкою неформальних наукових структур. Для неї характерний найвищий ступінь консолідації та кооперації зусиль, інтенсивна комунікація, свої моделі поведінки. Саме представники «своєї» дослідницької групи виступають головними оцінювачами отриманих результатів, арбітрами у разі виникнення будь-яких колізій. Визнання і висока оцінка групи – один з визначальних стимулів у діяльності науковця. Неформальна дослідницька група може скластися всередині формального наукового колективу, але нерідко до неї належать члени наукової спільноти, безпосередньо не пов'язані формально-адміністративними відносинами.

Наукова традиція являє собою ще більш неформальне об'єднання науковців. Послідовники тієї чи іншої традиції можуть бути не пов'язані нічим, крім спільності фундаментальних методологічних установок, тотожності концептуально-теоретичних першооснов, дослідницьких моделей, критеріїв оцінки одержуваних в ході пізнавальної діяльності результатів. Наукові традиції як правило повинні існувати досить тривалий час, демонструвати свою ефективність, здатність до розвитку. Вирішальною умовою існування і розвитку наукової традиції є визнання за нею права на існування новими поколіннями дослідників, що вступають в науку. У протилежному випадку трансляція наукової традиції стає неможливою і може перерватися. У разі певних тимчасових невдач, відсутності успіхів, збереження традиції і залучення до неї нових поколінь дослідників стає можливим тільки в ситуації визнання науковою спільнотою значних творчих можливостей і потужного евристичного потенціалу використовуваних в її рамках методологічних підходів і теоретико-концептуальної бази.

Різновидом наукової традиції в неформальній структурі діяльності наукової спільноти є наукова школа. Найчастіше виникнення наукової школи пов'язане з творчістю якогось видатного вченого, ідеї якого розвиваються спочатку його безпосередніми учнями, потім учнями учнів і т. д. Виникнення наукової школи може бути обумовленим зовнішніми обставинами і пов'язаним з діяльністю певної наукової установи (навчальний заклад, лабораторія, науковий центр).

15.4. Наука та освіта

Найтісніше пов'язаною з наукою, а в ідеалі такою, що складає з нею єдине ціле, є сфера освіти. Динамічний і поступальний розвиток науково-технічної сфери неможливий за умов стагнації, неякісного рівня і некерованої ситуації в галузі освіти. Саме така політика проводилася в цілому державною владою в нашій країні в 90-ті рр. ХХ ст. З одного боку, була необхідна високорозвинена наука для реалізації планів модернізації соціально-економічної та науково-технічної сфери суспільства. З іншого боку, була повністю відсутня стратегія розвитку у сфері освіти, здійснювались тотальне скорочення бюджетного фінансування навчальних закладів, доведення ряду освітніх установ до катастрофічного стану [4, с. 259–263]. Звичайно, така ситуація самим негативним чином позначилася на ситуації в інституті науки [1, с. 150–158].

Найважливішими інституціями наукової та освітньої сфери, в яких відбувається зіткнення і органічний синтез високої науки та освіти, є класичні університети. Історія розвитку світової науки наочно свідчить, що саме завдяки університетам більшість видатних науковців

отримують можливість передати свої знання і досвід молодому поколінню дослідників. Саме з діяльністю університетів пов'язане виникнення багатьох знаменитих наукових шкіл. І навпаки, синтез високої науки і універсальної освіти дозволяє постійно формувати для сфери наукової роботи висококваліфікованих дослідників зі значним творчим потенціалом, відіграють головну роль у трансляції від покоління до покоління дослідницької культури, принципів кодексу поведінки вчених.

Резюме

1. Наука як соціальний інститут – особлива система наукових установ та організацій, їх діяльність з отримання, експертизи й трансляції наукового знання, а також стійкі відтворювані відносини між ними. Така сукупність установ у соціально регламентованих формах і своїми специфічними засобами здійснює різноманітну діяльність з отримання, експертизи й трансляції наукового знання. Головною функцією науки як соціального інституту є виробництво необхідного суспільству знання. Основні організаційно-інституціональні одиниці в науці: наукова дисципліна, наукова галузь і наукова спеціальність.

2. Етапи історичного розвитку інституціональних форм наукової діяльності: 1) поява окремих дослідників, які обрали для себе в якості дозвілля вивчення певної предметної області, накопичення знань і обмін результатами з іншими дослідниками; 2) поява неформально організованих наукових спільнот, заснованих переважно на особистісних стосунках окремих вчених; 3) поєднання формальних і неформальних взаємозв'язків у науковій спільноті; 4) становлення інституційних форм наукової діяльності та перетворення науки в один з визначальних соціальних інститутів; 5) поява загальнонаціональних і міжнародних науково-технічних центрів, зайнятих масштабними міждисциплінарними дослідженнями; 6) відкриття нових предметних областей на основі новітніх інформаційних технологій.

3. До неформальних наукових структур належать: *дослідницька група*, для якої характерний найвищий ступінь консолідації та кооперації зусиль, інтенсивна комунікація; *наукова традиція*, яка зберігає спільність фундаментальних методологічних установок, тотожність концептуально-теоретичних першооснов і дослідницьких моделей; *наукова школа*, пов'язана з творчістю якогось видатного вченого, ідеї якого розвиваються послідовниками.

4. Найважливішими інституціями наукової та освітньої сфери, в яких відбувається зіткнення і органічний синтез високої науки та освіти, є класичні університети. Історія розвитку світової науки наочно свідчить, що саме завдяки університетам більшість видатних науковців

отримують можливість передати свої знання і досвід молодому поколінню дослідників. Саме з діяльністю університетів пов'язане виникнення багатьох знаменитих наукових шкіл.

Література:

1. Габович О. Українська фундаментальна наука і європейські цінності / О. Габович, В. Кузнєцов, Н. Семенова. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – 208 с.
2. Гилберт Д. Открывая ящик Пандоры: социологический анализ высказываний ученых / Д. Гилберт, М. Малкей – М. : Прогресс, 1987. – 269 с.
3. Научная деятельность: структура и институты / Сб. пер. с англ. и нем. яз. ; под ред. Э. М. Мирского, Б. Г. Юдина. – М. : Прогресс, 1980. – 430 с.
4. Пилипенко В. Є. Українська наука у дзеркалі соціології / В. Є. Пилипенко // Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер: Монографія. – Л. : ЗУКЦ, 2012. – С. 243–264.
5. Порус В. Н. Является ли наука самоорганизующейся системой? / В. Н. Порус // Вопросы философии. – 2006. – № 1. – С. 95–108.
6. Хорган Дж. Конец науки. Взгляд на ограниченность знания на закате Века Науки / Дж. Хорган. – СПб. : Амфора, 2001. – 480 с.
7. Bucchi M. Science in Society. An Introduction to Social Studies of Science / M. Bucchi. – New York : Routledge, 2004. – 162 p.

Тема 16.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Громадська думка як соціальне явище формується активністю соціальних суб'єктів і обернено впливає на їх діяльність. Через масові публічні канали висловлення громадська думка виступає як соціальний інститут суспільства, що бере участь у здійсненні влади в суспільстві. У цьому розділі розглянуті інституціональні властивості й ознаки громадської думки, особливості процесу формування інституту громадської думки, окреслено умови становлення інституту громадської думки в українському суспільстві.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 16.1. Поняття інституту громадської думки.
- 16.2. Історичні передумови інституціоналізації громадської думки.
- 16.3. Властивості та ознаки інституту громадської думки.
- 16.4. Особливості становлення інституту громадської думки в Україні.

16.1. Поняття інституту громадської думки

Соціальний інститут передбачає систему відносин, які мають стійкий, гарантований від випадковостей, самовідновлюваний характер. Стосовно громадської думки йдеться про те, що в суспільстві склався і стабільно функціонує особливий механізм реагування на соціально значимі проблеми шляхом висловлювання по ним суджень зацікавленими групами населення. Така реакція громадян має не випадковий характер, а є постійно діючим фактором суспільного життя. Функціонування громадської думки як соціального інституту означає, що вона діє як свого роду «соціальна влада», тобто влада, здатна підкорювати собі поведінку суб'єктів соціальної взаємодії. Очевидно, що це можливо лише там, де, по-перше, існує громадянське суспільство, вільне від диктату політичної влади, і, по-друге, де влада зважає на позицію суспільства. У цьому сенсі говориться про громадську думку як про інститут громадянського суспільства.

Соціологічний підхід до вивчення громадської думки як соціального інституту спирається на категорію діяльності, оскільки, як відомо, соціальний інститут є формою організації певної сфери діяльності. Для громадської думки як соціального інституту з усього розмаїття видів людської діяльності ключовою є оцінна діяльність. Людина є оцінюва-

льною істотою, і цю її властивість не можна усунути. Є окремі оцінки чогось або когось, а є колективні оцінки – те, що називають репутація, престиж, ім'я. Кожен з нас рано чи пізно стикається з подібним судженням про себе, неважливо – позитивним, і тоді це додаткова преференція, або негативним, що стає додатковою перешкодою. В будь-якому випадку таке сумісне оцінне судження з боку оточуючих є неминучим, і наші реакції на нього – обурення чи задоволення – не мають суттєвого значення. Німецький філософ Георг Гегель точно висловив цю думку: «Публічну думку не можна ані поважати, ані зневажати, але її потрібно враховувати».

До того ж, будучи первісно духовно-психологічним утворенням, громадська думка пов'язує масову свідомість з масовою поведінкою, стає спонукальним чинником, штовхає людей на певні дії, кроки, практичні вчинки і, таким чином, на виході з духовного явища перетворюється в духовно-практичне. І вже в такій цілковито особливій якості – як певна віртуальна сила, яка примушує, нав'язує, спрямовує, – громадська думка і є соціальним інститутом. Здатність громадської думки впливати на практичну діяльність робить її могутнім інструментом впливу на політичні та економічні рішення влади. Під тиском громадської думки політики йдуть у відставку, парламенти приймають закони, уряди зупиняють реформи, роботодавці поступаються вимогам профспілок і так далі. Реальність інституту громадської думки як специфічної суспільної сили є беззаперечною.

За визначенням, інститут громадської думки – це сукупність ролей і статусів, що забезпечують включення масових зацікавлених оцінних суджень та зумовлених ними вольових проявів у процеси соціальної регуляції, а також спосіб закріплення специфічних видів діяльності, пов'язаних з виконанням цього завдання. Як соціальний інститут громадська думка: 1) забезпечує включення масової оцінно-практичної діяльності в процеси соціальної регуляції, зокрема в процеси здійснення влади в суспільстві; 2) завдяки публічному характеру відіграє особливу роль, образно кажучи, роль рупора у суспільній системі – багато дослідників вважають можливість публічного висловлення масових думок (через ЗМІ, збори, акції, маніфестації тощо) базовою властивістю громадянського суспільства; 3) здатна функціонувати в усіх сферах суспільства, тобто є універсальним соціальним інститутом.

Як соціальний інститут громадська думка виконує наступні функції.

Оцінна – висловлення позиції масового суб'єкта (населення) щодо діяльності влади, в якій відображений рівень довіри до влади. Люди схвалюють або засуджують дії політичних партій, їх лідерів, певні гучні політичні події тощо. Це відбувається завжди, незалежно від зов-

нішніх історичних або ситуативних умов і обставин – якщо вже сформувалась думка з якогось приводу, оцінну функцію вона обов'язково виконує, просто виходячи з того, що людина є оцінюючою істотою. Тому ця функція є найширшою за своїм значенням, явно або приховано присутня у всіх без виключення висловленнях громадськості й не потребує спеціальних умов.

Цілепокладаюча – участь громадян у визначенні цілей суспільного розвитку. У цій функції артикулюється основа, фундамент суспільної солідарності. Знайти сенс спільних дій, досягти взаємної згоди громадян жити спільними ідеалами, інтересами і цінностями – величезна вдача для кожного суспільства.

Регулятивна – відтворення нормативних вимог суспільного життя. Через обмеження небажаних видів поведінки індивідів в суспільстві громадська думка виробляє і запроваджує певні норм суспільних відносин. Це може бути регулювання діяльності різних інститутів, колективів, але головне – регулювання поведінки окремих осіб, їх взаємодій з колективом і між собою.

Контрольна – залученість суб'єкта громадської думки до діяльності влади або іншого соціального суб'єкта. Оцінюючи, громадська думка начебто підноситься над державою і виконує роль контролера, виправдовуючись тим, що зачіпаються інтереси громадськості. Таку функцію контролера громадська думка зберігає за собою завжди, навіть коли відсутній об'єктивний механізм, що забезпечує ефект подібної експресії. Держава завжди діє з оглядкою на громадську думку, хоча остання не має жодної сили, крім моральної.

Консультативна – продукування суб'єктами громадської думки конкретних рішень соціальних проблем через публічні дискусії, відкриті громадські слухання, обговорення, звернення громадян до державних інституцій тощо. Подібні процедури можливі лише в умовах демократичної системи, коли влада декларує принцип соціального партнерства з громадськістю. При цьому важливими є обидва боки розмови. З одного боку, пересічні громадяни повинні бути достатньою мірою компетентними, вміти аналізувати факти, явища і процеси соціального життя, передбачати наслідки тих рішень, які пропонують, враховувати не тільки свої інтереси, але і інших спільнот. З іншого боку, влада повинна бути готовою сприймати пропонувані рішення і впроваджувати їх.

Спонукальна – тиск на органи управління, коли громадськість у формі мітингів, демонстрацій, страйків спонукає органи управління до прийняття певних рішень. Застосовуються і більш сильні комунікативні технології у вигляді так званих «груп тиску» – громадських органі-

зацій, які вже безпосередньо діють у сфері політики від імені громадськості і впливають на прийняття владних рішень.

Директивна – результати виборів, референдумів та зборів трудових колективів, які мають імперативний характер, тобто обов’язкові для виконання. У цьому випадку громадськість не просто радить, пропонує чи консультує, а сама напряму приймає рішення, фактично диктує його владі. І таке рішення є обов’язковим для виконання. В політології це визначається як форма прямої демократії, за якої народ і влада взаємодіють безпосередньо. У деяких країнах діє так зване «народне veto», коли виборці голосують за відміну вже чинного закону.

Номенклатурна – участь у формуванні політичної та управлінської номенклатури. Громадська думка здійснює пошук, відбір конкретних персоналій, бере участь в їх розміщенні та супроводі в політичній та управлінській сферах, і також сприяє заміні їх персон та виході їх з політики, якщо вони перестають задовольняти запити громадськості.

Легітимуюча – надання законного статусу певним соціальним інститутам. Подібна легітимація можлива як формальним шляхом – через вибори або референдум, так і неформально – через публічне моральне схвалення і підтримку.

Рис. 16.1. Функції громадської думки

16.2. Історичні передумови інституціоналізації громадської думки

Інститут громадської думки виникає у ХХ столітті та є проявом дієвості громадської думки, її включення в управлінські практики. Стосовно попередньої історії можна говорити лише про сферу громадської думки як прояв суспільної свідомості. Історичні передумови інституціоналізації громадської думки по сферах суспільної діяльності:

– соціальні: а) наявність цілісних соціальних утворень, які мають спільні інтереси і здатні їх висловлювати, тобто масових суб’єктів громадської думки (групи, спільноти, класи); б) розвинута мережа міжперсональних і міжгрупових комунікативних каналів, що забезпечує інтенсивні взаємодії між суб’єктами;

– економічні: а) посилення розподілу праці та диференціації суспільства, в ході яких відокремились і спеціалізувались різні види діяльності, в тому числі політичної та управлінської; б) економічна свобода масового суб'єкта громадської думки;

– політичні: а) представницька демократія, тобто постійна перевиборність влади, під час якої політики змушені слухати громадську думку; б) політичний плюралізм, що забезпечує наявність альтернатив вибору; в) встановлення конституційних повноважень громадської думки – за законом в конституції повинні бути вказані правові рамки референдумів, всенародних обговорень і т. д.;

– культурні: а) зростання рівня грамотності та освіченості населення, на основі яких виникають потреба і здатність артикулювати свою позицію з предмету обговорення; б) зрілість політичної культури управлінських еліт – саме еліта приймає рішення про включення думки населення в управлінський процес; якщо свідомість еліти не припускає втручання масових оцінок у прийняття політичних рішень, то інститут громадської думки сформуватись не може.

– науково-технічні: а) виникнення соціології і, відповідно, формування системи масових опитувань; б) поява технічних засобів масової комунікації та інформації – саме можливість публічного висловлювання населення з проблем суспільного життя і вплив цієї публічно висловленої колективної позиції на рішення влади відображає сутність громадської думки як особливого соціального інституту.

Коли всі чинники синхронізуються в часі і просторі, тоді в сфері громадської думки, і, відповідно, в структурі суспільства формується інститут громадської думки. В більшості сучасних держав він сьогодні існує, але не всюди. Якщо більшість населення є неграмотною, система масових комунікацій не розвинута, якщо політичне правління має авторитарний характер і будь-яке інакодумство подавляється, якщо немає соціологів і не вивчається громадська думка, тоді слід визнати відсутність інституту громадської думки. Хоча при цьому сама громадська думка як стан суспільної свідомості існує.

Поряд з історичним процесом формування інституту громадської думки, в якому узагальненим масовим суб'єктом виступає західне суспільство, існує також конкретний, ситуативний вимір – так звана динамічна структура громадської думки, яка відображає циклічні процеси її інституціоналізації та деінституціоналізації на рівні конкретних проблем. Динамічна структура відображає етапи життєвого циклу громадської думки від зародження, формування через повноцінне функціонування до відмирання. Коли ще немає масовості, не з'ясовані

позиції сторін, незрозуміло, де більшість, де меншість, громадська думка ще не може бути самостійною силою.

Коли вже позиція більшості кристалізується, задіяний вольовий компонент, тобто готовність до дій, тоді громадська думка набуває інституціонального статусу. На наступному етапі цей статус втрачається разом із зниженням масовості, зацікавленості, одностайності думки, тобто відбувається деінституціоналізація, розпад. З появою нової проблеми, яка цікавить громадськість, починається наступний цикл – від зародження до щезнення. Така циклічність і є способом існування інституту громадської думки.

16.3 Властивості та ознаки інституту громадської думки

Інституту громадської думки притаманні властивості, традиційні для будь-якого соціального інституту.

1) Доцільність існування, що обґрунтовується задоволенням суспільно значущих потреб: Для інституту громадської думки такими є: а) потреба включення громадськості в процеси соціальної регуляції; б) потреба ефективної взаємодії громадськості та влади; в) потреба узгодження інтересів масового суб'єкта і суб'єкта управління.

2) Статусно-рольова визначеність, тобто наявність нормативних статусних вимог і рольових приписів щодо форм участі в громадській діяльності. Інституціонально регламентуються численні прояви громадської активності індивідів від найзагальнішого статусу суспільного діяча до безлічі конкретних рольових функцій – керівник партійної секції, голова первинного профспілкового комітету, активіст, методист, організатор заходів і т. п.

3) Ресурси, тобто засоби досягнення цілей, до яких відносять: а) моральний вплив на соціальних суб'єктів; б) організований характер дій суб'єктів громадської думки; в) легальні канали вираження громадської думки (вибори органів влади, референдуми, діяльність масмедіа гарантовані конституцією свободи слова, печаті, зборів і т. д.).

4) Наявність формальних організаційних структур – політичні партії, профспілки та громадські організації т. зв. третього сектору (недержавні і некомерційні організації). У таких організаційних структурах громадська активність спрямовується в жорсткий нормативний порядок і діють у повну силу всі бюрократичні атрибути організації – статут, внески, з'їзди, збори, посадові обов'язки і так далі. Як і в будь-якій організації, тут завжди існує проблема балансу змісту і форми.

У цьому зв'язку становить інтерес аналіз політичних партій як інструменту вираження, інституціонального оформлення і представництва громадської думки, який здійснив французький політолог Моріс

Дюверже у своїй відомій праці «Політичні партії». Автор вказав на такі особливості зв'язку політичних партій і громадської думки. По-перше, виразники інтересів (члени партії) складають зовнішнє коло щодо громадськості, тобто утворюють еліту суспільства. Вираз «виходець з народу» вказує водночас і на походження, і на відрив від своїх коренів. Відбувається така психологічна метаморфоза: тягар відповідальності змінює того, хто його несе; психологія керівників ніколи не буває ідентичною психології мас, навіть якщо вони родом з того ж соціального прошарку.

По-друге, ускладнення соціальних проблем зумовлює концентрацію громадської думки навколо двох протилежних позицій, що, у свою чергу, викликає перехід від багатопартійності до двопартійності. Дюверже називає це природним дуалізмом громадської думки. Завжди і всюди, як тільки виникають значні фундаментальні проблеми в суспільстві, громадська думка відкидає всілякі нюанси та другорядні відмінності, і у виборчій боротьбі протистоять одна одній партії порядку і розвитку, ліві й праві, білі й червоні, помірні й екстремісти, консерватори і ліберали, гвельфи і гібеліни, жирондисти і якобінці, католики і протестанти і так далі. Будь-які ідеологічні відтінки щезають, і, навпаки, спокійні часи ведуть до диференціації поглядів, думок і, відповідно, партій. Таким чином, багатопартійність можна вважати індикатором благополучного суспільства.

По-третє, однопартійний режим і, відповідно, одноставність громадської думки, на думку французького дослідника, є пристосуванням для нужд диктатури тієї технології влади, яка склалася в рамках демократії. Одна партія виступає посередником між владою і народом та виконує функції нагляду і пропаганди. У такий спосіб органи та представники партії контролюють маси і водночас впливають на їх свідомість, моделюють їх думки.

Існує ряд ознак, що вказують на інституціональний характер громадської думки. До них відносять:

- вкоріненість терміну «громадська думка» в повсякденній та теоретичній свідомості, що виявляється через контент-аналіз частоти і контексту застосування цього терміну політиками, чиновниками, журналістами, соціологами, політологами, лідерами суспільних рухів у ЗМІ, в політичному і науковому дискурсах та в повсякденній мові;
- множинність та формальна визначеність каналів вільного висловлення громадської думки; свідомість формалізації інституту громадської думки слугують поява недержавного телебачення, незалежних газет, розвинутість третього сектору, регулярне проведення рефе-

рендумів і обов'язково прийняття відповідних законів «Про ЗМІ», «Про референдум», «Про громадські організації», «Про політичні партії»;

- діяльність організацій, що вивчають громадську думку: скільки років існують, як часто проводять опитування, які теми піднімають – за цими ознаками можна судити про те, наскільки громадська думка склалася як соціальний інститут;

- система регуляції діяльності суб'єктів вивчення громадської думки, що реалізується через об'єднання полстерів у професійну спільноту, яка приймає і виконує спеціальні документи, які регулюють діяльність зі збирання, вивчення та формування громадської думки (в яких, наприклад, прописані вимоги до публікацій результатів опитувань населення);

- залученість громадської думки до управлінського процесу на різних рівнях (державний, регіональний, місцевий, на рівні підприємств, організацій і т. д.), що фіксується у кількості рішень, прийнятих представниками влади різного рівня на основі існуючої громадської думки, під тиском або всупереч їй, і кількості тем, за якими влада звертається до громадської думки; формальний бік цієї ознаки відображається у закріпленні механізму включення громадської думки в управлінський процес в нормативних документах (законах, постановах, інструкціях);

- соціальне замовлення на підготовку спеціалістів у сфері формування та вивчення громадської думки і затребуваність таких фахівців на ринку праці, показниками чого є наявність спеціальностей і спеціалізацій у вишах та інших навчальних закладах, що займаються підготовкою спеціалістів з формування та вивчення громадської думки, а також трудова діяльність випускників цих спеціальностей.

16.4. Особливості становлення інституту громадської думки в Україні

На початку 90-х років минулого століття в українській державі були створені формальні умови інституціоналізації громадської думки. Були прийняті нормативні документи, які закріплюють права масових оцінок громадян, створені соціологічні служби, які проводять опитування, організовані регіональні та загальнонаціональні опитувальні мережі. У цей період дослідники відмічали стихійний характер масових оцінок, коли громадська думка була нестійкою, швидко змінюваною, що помітно затруднило її включення в управлінські процеси на різних рівнях. З середини 90-х років спостерігається так званий ефект завищених очікувань, які, не здійснюючись, спричиняють настрої глибокого розчарування, що виражається у зниженні інтересу населення до всіх форм політичної участі та зростанні апатії. Люди пересвідчи-

лись, що мітинги, страйки, участь у політичних партіях, звернення у засоби масової інформації – нічого на владу не діє. Одночасно діяли стримуючі фактори з боку влади. Посилився тиск з боку влади на ЗМІ, які ставали все більш залежними від регіональної влади, стали жорсткішими закони, які регламентують можливості вираження громадської думки (наприклад, про порядок отримання дозволу на проведення мітингів, страйків). Низький рівень політичної культури демонстрували політичні еліти (невиконання політичними лідерами передвиборчих обіцянь, фальсифікація результатів виборів). Внаслідок цього вже протягом тривалого часу соціологічні дослідження фіксують зниження рівня довіри населення до базових соціальних інститутів, у першу чергу, до державної та місцевої влади, що є суттєвою перешкодою для повноцінного діалогу між владою та суспільством [6, с. 93–103]. Спостерігається відчуження населення від органів влади, зокрема місцевого самоврядування. Єдиним способом впливу громадян на прийняття місцевих рішень, що забезпечує втілення локальної громадської думки та перетворення місцевої громади в реального суб'єкта суспільного життя, фактично залишаються вибори мера або депутатів. Також виявлений специфічний феномен, який суттєво стримує процеси перетворення громадської думки в дієвий соціальний інститут. Результати опитувань свідчать, що мешканці багатьох громад не розуміють відмінності між органами державної влади і місцевим самоврядуванням. У громадській думці місцева влади сприймається скоріше як влада державна. Отже, потрібні серйозні зусилля нашому суспільству, нашим політикам, особливо нашому населенню для того, щоб громадська думка дійсно перетворилась у дієвий соціальний інститут, залучений до управління суспільства.

Резюме

1. Інститут громадської думки – це сукупність ролей і статусів, що забезпечують включення масових зацікавлених оцінних суджень та зумовлених ними вольових проявів у процеси соціальної регуляції, а також спосіб закріплення специфічних видів діяльності, пов'язаних з виконанням цього завдання. Як соціальний інститут громадська думка виконує наступні функції: *оцінна* – висловлення позиції масового суб'єкта щодо діяльності влади; *цілепокладаюча* – участь громадян у визначенні цілей суспільного розвитку; *регулятивна* – відтворення нормативних вимог суспільного життя; *контрольна* – залученість суб'єкта громадської думки до діяльності влади або іншого соціального суб'єкта; *консультативна* – продукування суб'єктами громадської думки конкретних рішень соціальних проблем через публічні дискусії,

обговорення тощо; *спонукальна* – тиск на органи управління; *директивна* – результати виборів, референдумів та зборів, які мають імперативний характер; *номенклатурна* – участь у формуванні політичної та управлінської номенклатури; *легітимуюча* – надання законного статусу певним соціальним інститутам.

2. Історичні передумови інституціоналізації громадської думки: соціальні (наявність масових суб'єктів громадської думки, розвинута мережа комунікативних каналів); економічні (посилення розподілу праці та диференціації суспільства, економічна свобода масового суб'єкта громадської думки); політичні (представницька демократія, політичний плюралізм, встановлення конституційних повноважень громадської думки); культурні (зростання рівня грамотності та освіченості населення, зрілість політичної культури управлінських еліт); науково-технічні (виникнення соціології, технічних засобів масової комунікації та інформації).

3. Інституту громадської думки притаманні властивості: доцільність існування, що обґрунтовується задоволенням суспільно значущих потреб; статусно-рольова визначеність, тобто наявність нормативних статусних вимог і рольових приписів щодо форм участі в громадській діяльності; ресурси, тобто засоби досягнення цілей; наявність формальних організаційних структур.

4. На початку 90-х років минулого століття в українській державі були створені формальні умови інституціоналізації громадської думки. Були прийняті нормативні документи, які закріплюють права масових оцінок громадян, створені соціологічні служби, які проводять опитування. Низький рівень політичної культури демонстрували політичні еліти. Внаслідок цього вже протягом тривалого часу соціологічні дослідження фіксують зниження рівня довіри населення до базових соціальних інститутів. Також результати опитувань свідчать, що мешканці багатьох громад не розуміють відмінності між органами державної влади і місцевим самоврядуванням. Цей специфічний феномен суттєво стримує процеси перетворення громадської думки в дієвий соціальний інститут.

Література:

1. Бурлачук В. Громадська думка і розмова / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 4. – С. 87–101.
2. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже – М. : Акад. проект. – 2005. – 544 с.

3. Нельга О. В. Соціологія громадської думки : курс лекцій / О. В. Нельга. – Київ ; Харків : Вид-во Шейніної О. В., 2008. – 186 с.
4. Оссовський В. Л. Соціологія громадської думки / В. Л. Оссовський – К. : Фоліант; Стилос, 2005. – 186 с.
5. Полторац В. А. Социология общественного мнения : учеб. пособ. / В. А. Полторац. – К. ; Днепропетровск : Арт-Пресс, 2000. – 264 с.
6. Мартинюк І. Соціологія довіри в українських реаліях / І. Мартинюк, Н. Соболева // Соціальні виміри суспільства: збірник наукових праць. – В. 4 (15). – К. : ІС НАНУ, 2012. – С. 78–112.
7. Facing the Challenge of Democracy: Explorations in the Analysis of Public Opinion and Political Participation / ed. by P. M. Sniderman, V. Highton. – Princeton University Press, 2011. – 416 p.

Розділ 4.

Основні напрями загальної соціологічної теорії

Тема 17.

СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ

У цьому розділі розглядаються характерні риси, особливості формування та головні ідеї представників функціоналістської парадигми в соціології. Зосереджується увага на аналізі найбільш обґрунтованих варіантів функціоналістської теорії суспільства, створених американськими соціологами Толкоттом Парсонсом та Робертом Мертоном.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача формування навичок аналізу функціональних зв'язків у процесах людської діяльності, насамперед у ході здійснення соціальної взаємодії, чинниками якої виступають мотиви, цілі, засоби діяльності.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 17.1. Структурний функціоналізм Т. Парсонса.
- 17.2. Структурний функціоналізм Р. Мертона.
- 17.3. Критика структурного функціоналізму.

17.1. Структурний функціоналізм Т. Парсонса

Вирази «*структурний функціоналізм*», «*системний функціоналізм*», «*функціоналістська соціологія*» відносять частіш за все до теоретичного доробку американських соціологів Толкотта Парсонса і Роберта Мертона та їх найближчих послідовників – Кінгслі Девіса, Маріона Леві, Едварда Шілза, Найла Смедзера, Каспара Негеле та ін. До попередників функціоналістської соціології відносять К. Маркса, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Вебера, соціологів-органіцистів, а також класиків соціальної (культурної) антропології А. Редкліфф-Брауна та Б. Малиновського.

А. Редкліфф-Браун зауважив колись, що «функціоналізм – це спроба осягнення суспільного життя як цілісності, як певної функціональної єдності». Одне з перших визначень функції як соціологічного поняття дав Еміль Дюркгейм. «Функція, – писав він, – означає або певну систему життєвих проявів, або ж відношення відповідності, яке існує між цими проявами і певними потребами організму... У цьому другому

значенні ми й вживаємо це слово. Питати, яка функція розподілу праці – це значить вивчати, якій потребі вона відповідає» [8, с. 127]. Справжня функція розподілу праці, доводив Е. Дюркгейм, полягає у тому, що вона створює і зміцнює почуття солідарності між людьми.

Відтак предметом аналізу соціологів стають функціональні зв'язки у процесах людської діяльності, насамперед у ході здійснення соціальної взаємодії – тобто функціональні зв'язки, чинниками яких виступають мотиви, цілі, засоби людської діяльності. Саме таку спрямованість надав функціоналістським ідеям **Толкотт Парсонс** (1902–1979), з ім'ям якого пов'язують розробку найбільш обґрунтованого варіанта функціоналістської теорії суспільства.

Коли Т. Парсонс виступив з обґрунтуванням функціоналізму як методу соціології – у 30-ті роки ХХ ст. – серед соціологів США домінувала радикально емпірична орієнтація. Йому довелося долати певного роду опір своїх колег, доводячи можливість розробки теорії, котра прямо й безпосередньо не спиралась на результати емпіричних досліджень і не пропонувала нових методів у цій сфері, хоча й претендувала на те, щоб дати нове, більш узагальнене розуміння деяких традиційних понять соціології. Парсонівська теорія претендує на те, аби бути «теорією на всі випадки», не замкненою на якусь певну історичну епоху і певне конкретне суспільство.

У 1937 р. Т. Парсонс публікує двотомне фундаментальне дослідження «Структура соціальної дії», котре іноді називають «Біблією функціоналізму». Характерною рисою його праці є гостра критична спрямованість проти «повзучого емпіризму» у соціологічній науці. Значення окремих фактів, як він переконаний, задається певним теоретичним підходом, попередніми установками дослідника. Соціолог мусить бути свідомим щодо своїх теоретичних засад, інакше здобуті ним факти не матимуть жодної наукової цінності. Свій власний теоретичний підхід Т. Парсонс часто називав не власне функціоналізмом, а аналітичним реалізмом або конструктивізмом. Соціологічні поняття – це не копії тих чи інших соціальних явищ, а узагальнення їх. Соціолог-теоретик мусить прагнути, аби якомога меншою кількістю понять пояснити чим більше феноменів соціального життя. Останні, на думку Т. Парсонса, завжди існують у вигляді певної системи, закони організації якої соціолог мусить виявити.

Основною теоретичною дилемою соціології є, на думку Т. Парсонса, дилема «людська дія – соціальний порядок». Це одне з основних питань соціології, над вирішенням якого вона працює ще з часів Гоббса та Монтеск'є. Як можливий соціальний порядок, коли реальними структурними елементами соціального світу є окремі індивіди, наділені розумом, волею та почуттями? Чи може людина вільно діяти в умо-

вах структурно організованого і впорядкованого суспільства, котре хоче підпорядкувати прагнення і наміри окремих людей певному загальному інтересу? Підхід до розв'язання цих проблем Т. Парсонс бачить на шляху інтеграції тих уявлень, які вже набули поширення у соціальних науках, однак розглядаються фахівцями як взаємовиключні, а не такі, що доповнюють одне одного. Це насамперед **утилітаризм** – концепція, згідно з якою суспільство складається з індивідів, кожен з яких прагне власної вигоди і раціонально діє з розрахунку на вигоду. На таких засадах вибудована модель так званої «економічної людини» у класичній економічній теорії. Концепції **позитивізму** звертають увагу насамперед на причинні зв'язки, завдяки яким детермінується людська діяльність, тобто на залежність дійової особи від ситуації, середовища, зовнішніх умов. Нарешті, **ідеалізм** розглядає людську діяльність з точки зору її ціннісно-нормативної регуляції, наголошуючи насамперед на певній цінності або нормі соціальної поведінки людей.

Ці три погляди на природу людської діяльності, як пише О. Погорілий, Т. Парсонс прагне інтегрувати в понятті «*волюнтарного порядку*», тобто порядку, котрий постає як наслідок взаємодії індивідів, наділених розумом, волею та емоціями. Власне праця Парсонса «Структура соціальної дії» була не чим іншим, як розгорнутою теорією «волюнтарного порядку» суспільного життя, тобто порядку, який складається внаслідок людської взаємодії [8, с. 130–131].

Соціолог прагне відшукати певну елементарну одиницю, клітинку, яка лежить в основі всіх інших форм взаємодії, тобто в основі суспільства, взятого як система взаємодії між людьми. Цю структуру він намагається зобразити так, як її можна побачити «зсередини», тобто з позиції самої дійової особи, більш детально зосереджується на аналізі особистісних та ситуативних аспектів дії.

Внутрішня структура індивідуальної дії складається, згідно з Т. Парсонсом, з таких елементів: **дійова особа** («*актор*», як її називає Т. Парсонс); **мета**, яку вона намагається реалізувати; **засоби**, котрими «актор» володіє для досягнення мети; **ситуаційні умови**, з якими «актор» стикається в процесі дії, наприклад, з різноманітними зовнішніми екологічними факторами або з власною біологічною природою і спадковістю; **нормативні принципи відбору**, котрими «актор» керується при виборі цілі й відборі засобів для її досягнення [11, с. 146].

З-поміж елементів наведеної структури індивідуальної дії мета і засоби так чи інакше контролюються дійовою особою, ситуаційні умови ж від неї не залежать. Щодо нормативних принципів відбору (ідей, цінностей, норм), то вони мають для дійової особи фундаментальне значення. Нормативний простір – це те саме, що просторова координата в механіці, без якої неможливо описати рух матеріальної точки. На

його думку, «не існує дії, окрім прагнення відповідати нормам». Взагалі, вважає Т. Парсонс, для соціальних наук на зламі XIX і XX ст. було великим відкриттям встановлення величезної ролі соціальних цінностей і норм у формуванні поведінки людей. В цілому вони утворюють нормативний порядок міжлюдських стосунків, який складається в процесі цих відносин і водночас закріплює їх.

Нормативний порядок і умови ситуації є тими чільними факторами, під тиском яких «актор» приймає суб'єктивні рішення щодо засобів досягнення мети. При цьому саме соціальні цінності та норми визначають, що вважати метою і які засоби необхідні для її досягнення.

Головне призначення парсонівської моделі індивідуальної дії полягає у забезпеченні підходу та інструментарію для аналізу того способу, яким окремі індивіди формують і підтримують соціальний порядок. Відповідь Т. Парсонса на питання, як можливий соціальний порядок полягає в тому, що індивіди свідомо приймають і в своїх діях реалізують цінності та норми свого суспільства й тим самим уникають війни усіх проти усіх. Волонтаристська теорія була орієнтована саме на з'ясування того, як це відбувається на рівні одиничної дії окремого індивіда [10, с. 147].

Вважаючи, що одиничні акти пов'язані один з одним і ці зв'язки можна виявляти концептуально, Т. Парсонс розробляє **системи дії**, котрі включають множинність одиничних актів множини «акторів». По суті, дії не бувають поодинокими й дискретними, вони організовані у системи. Тому їх завжди необхідно розглядати з точки зору більш широких систем дії. **Системи дії** – це свого роду координатні площини, у рамках яких дія аналізується під різними кутами зору, в різних вимірах, які взаємно доповнюють один одного.

Окрім власне **соціального** виміру, людська діяльність має два інші, не менш важливі системні виміри – **особистісний** (система особистості) і **культурний** (система культури). Кожна з цих систем обов'язково передбачає існування інших, але їх взаємний зв'язок і взаємне проникнення одна в одну не означають того, що їх можна зводити одна до одної. Інакше кажучи, соціальний вимір людської поведінки взаємопов'язаний з іншими її вимірами, однак між ними немає жорсткого каузального взаємозв'язку і жоден із них не можна вважати первинним, базисним щодо інших.

Так, **особистість як система** являє собою, на думку Т. Парсонса, певну систему норм поведінки в суспільстві, яку індивід засвоює в процесі навчання і виховання відповідно до своїх індивідуальних здібностей. Навчання і виховання завжди здійснюється в межах тієї чи іншої системи культурних цінностей і норм. Однак внаслідок неповторності кожного індивіда, відмінності людських психофізіологічних якостей, культура засвоюється і відтворюється кожним із нас по-

різному, відповідно до наших умов і можливостей. «Тому, – зауважує Т. Парсонс, – дуже важливо розглядати систему особистості як таку, що не зводиться ні до організму, ні до культури... Особистість утворює аналітично незалежну систему дій» [8, с. 133].

Культурна система – третій важливий складник загальної системи соціальної дії, оскільки людська діяльність є культурною насамперед у тому розумінні, що вона опосередкована мисленням і мовою. З погляду соціології культуру можна визначити як символізовану систему зразків поведінки. Культурні цінності, традиції та інновації здатні переходити від одного суспільства до іншого. Водночас жоден індивід не здатний сам по собі створити культурну систему, він може внести до неї лише незначні зміни, бо культура є чимось незрівнянно стійкішим і тривалішим, аніж одне людське життя. З цього погляду культурну систему можна розглядати як певний набір «стандартів стійкості», в якості яких виступають системи релігійних цінностей, наукові поняття, філософські ідеї, стилі мистецтва і досконалі художні витвори. Культурні цінності і норми, інтерналізуючись у процесі навчання, стають важливим чинником соціалізації особистості, формування її мотиваційної системи. Однак повної відповідності між стандартами культури і ціннісними орієнтаціями особистості та соціальними нормами досягти не можна насамперед тому, що кожна із згаданих систем підлягає власній логіці розвитку.

Ще одна система дії – **біологічна** (або система поведінкового організму) – розглядається Т. Парсонсом не як анатомічна будова окремої людини, а як сукупність біологічних характеристик, що визначають видову відмінність людини. Скажімо, фундаментальний біологічний розподіл людства на дві статі виступає тим фактором, який впливає на усю людську поведінку взагалі.

Розмежування поміж чотирма виокремленими системами чи підсистемами дії можна провести за характерними для них функціями.

Таблиця 17. 1

Системи соціальної дії та їх функції

Системи соціальної дії	Соціальні функції	Визначають фактори	Соціальні інститути
Соціальна	Інтегративна	Соціальні ролі	Правові
Біологічна	Адаптаційна	Матеріальні потреби	Економічні
Особистісна	Досягнення мети	Особистісні мотиви	Політичні
Культурна	Збереження взірця	Ціннісні орієнтації	Сімейні, освітні, моральні, релігійні

Щоб система дії могла існувати, вона повинна бути здатна до **адаптації, досягнення мети, інтеграції і збереження взірця**, тобто вона повинна задовольняти чотири функціональні вимоги.

Інтегративну функцію Т. Парсонс пов'язує, головним чином, із соціальною системою, котра організовує соціальні відношення поміж «акторами» і колективами. **Збереження взірця реалізується** насамперед системою культури, яка організовує комплекси символічних значень, здійснює їх структурування, використання, збереження й зміну. **Досягнення мети** пов'язується передусім з особистістю індивіда. Поведінковий організм він розуміє як **адаптивну систему**, зосередження важливих людських здібностей, котрі допомагають їй адаптуватись до вимог фізичного та біологічного оточення.

Перелічені вище функціональні імперативи утворюють певну ієрархічну піраміду. Забезпечення функціональних потреб вищого рівня можливе лише тоді, коли забезпечені потреби нижчого рівня. З цього погляду функція адаптації є нижчою, базовою щодо функції ціледосягання. У свою чергу функція ціледосягання базова щодо інтегративної, а інтегративна – щодо функції збереження структурного зразка. Крім того, кожна з нижчих функцій забезпечує вищій енергетичні ресурси, а кожна вища здійснює над нижчою інформаційний контроль. Таким чином, функціональні підсистеми постійно обмінюються інформацією і перебувають у взаємозалежних стосунках. За рахунок цього утворюється динамічна рівновага між різноманітними вимірами системи дії.

Т. Парсонс постійно намагався розробити систему соціологічних категорій, котрі були б досить універсальними, віддзеркалювали б властивості усіх систем дії. В цьому відношенні добре відома його концепція модельних змінних. Йдеться про те, що мотивації, ролі, сподівання і ціннісні орієнтації він розглядає як певні змінні величини – *модельні змінні*, зміст яких варіює між двома протилежними полюсами.

Таблиця 17.2

Таблиця типових або модельних змінних

Афективність	Афективна нейтральність
Орієнтація на себе	Орієнтація на групу
Універсальність	Партикуляризм
Припис	Досягнення
Специфічність	Дифузність

Іншими словами, будь-яка дія є такою, що більше тяжіє до однієї з перелічених вище пар, а взяті разом, вони відображують складну й суперечливу єдність особистого і суспільного. Кожна з альтернатив-

них пар, стверджує Т. Парсонс, розрахована на інтерпретацію в особистому, соціальному і культурному вимірах, тому їх застосування дає можливість аналізувати соціальну дію у багатьох вимірах – насамперед як з погляду інституалізації дії, так і з погляду соціалізації особистості. Т. Парсонс виступає прихильником тих поглядів, згідно з якими наслідком соціальної взаємодії виступає певна рівновага між соціальним і індивідуальним. Адже саме поняття соціальної системи у парсонівському розумінні означає наявність узгодженості і рівноваги в суспільстві.

Досить важливою для розуміння концепції соціальної системи Т. Парсонса є теза про ієрархію соціальних систем у масштабах того чи іншого суспільства. Соціальні системи, згідно з Т. Парсонсом, розміщуються на чотирьох рівнях організації суспільства: 1) **первинний** чи **технічний рівень**, де елементи взаємодіють один з одним безпосередньо; 2) **управлінський**, що регулює процес обміну на першому рівні; 3) **інституціональний** (наприклад, рада директорів, опікунська рада), де вирішуються питання більш загального порядку; 4) **соціетальний**, котрий концентрується у сучасному суспільстві в політичних сферах. Кожний вищий рівень виконує спостережувальні, контролюючі та регулюючі функції щодо рівня, який стоїть нижче. Суть цього регулювання в тому, щоб зберегти в усьому суспільстві та в кожній його частині стан рівноваги.

17.2. Структурний функціоналізм Р. Мертона

Обгрунтовуючи основні ідеї функціоналізму, Толкотт Парсонс неодноразово зазначав, що його концепція претендує на те, щоб пояснювати найбільш загальні механізми функціонування соціальної системи як цілого, так і її окремих підсистем, однак не претендує на пояснення того чи іншого конкретного суспільства з його специфікою, суперечностями, неповторними ознаками і т. ін. Він зосереджував увагу насамперед на вивченні умов нормального функціонування суспільного організму, а не на його «патології». У цьому контексті стає більш зрозумілим значення тих доповнень і коректив, які вніс у функціоналістську соціологію її другий класик, учень Т. Парсонса – **Роберт Кінг Мертон** (1910–2004). Але, як зазначає О. Погорілий, стосовно праць Р. Мертона правильно буде говорити не як про додаток до того, що було зроблено Т. Парсонсом, а як про оригінальну концепцію, котра надала ідеям функціоналізму принципово нового значення і виявилася спроможною переконливо пояснити ряд тих явищ соціального життя, котрі виявилися поза «межами дії» парсонівського функціоналізму, зокрема типових конфліктів між особистістю і соціальним середовищем [8, с. 140].

Найбільшу популярність ученому принесла його полеміка з Т. Парсонсом з приводу самого функціоналізму як методології аналізу соціальних явищ і процесів. Р. Мертон вважав, що установка Т. Парсона на розбудову «всеосяжної» теорії криє в собі небезпеку розчинити соціологію в соціальній філософії. Для Р. Мертона ж основна специфіка соціологічної науки криється насамперед в її локалізації між соціально-філософськими уявленнями про «суспільство взагалі» і робочими гіпотезами про те чи інше соціальне явище, які формулюються при підготовці та уточнюються в ході емпіричного дослідження. За своїми когнітивними функціями і структурою соціологія для Мертона виступає насамперед як певна множина **«теорій середнього рангу»**, які дозволяють завдяки функціоналізмові пояснити всі типи соціальної поведінки, соціальних організацій і соціальних змін, які можна спостерігати у суспільстві.

Функціональний аналіз у його розумінні ґрунтується на трьох основних постулатах. Це насамперед постулат **«функціональної єдності»**, котрий означає, що кожен соціальний факт слід розглядати як функціональний елемент певної цілісності, у цьому відношенні зміст його невичерпний, як невичерпною є множина функціональних зв'язків у суспільстві. Це, далі, постулат **«універсальності функціоналізму»**, згідно з яким функціональне пояснення можна дати будь-якому явищу культури. І це, нарешті, постулат **«примусовості»**, який означає, що будь-яка функція криє в собі елемент примусовості, що водночас не виключає можливості існування функціональних альтернатив, еквівалентів і заміників.

Р. Мертон визначає *функцію* як комплекс об'єктивних наслідків, котрі сприяють саморегуляції системи та пристосуванню її до середовища. Зміст функції може включати в себе як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники (мотивації, інтереси тощо). У тому разі, коли внутрішня смислова мотивація збігається з об'єктивними наслідками, ми маємо справу з функцією, котра *явно* виражена (**явна функція**). Навпаки, коли наслідки дій не передбачаються дійовими особами і не усвідомлюються ними, ми маємо справу з **прихованою, латентною функцією**. В разі ж, коли певні наслідки дій ведуть до послаблення саморегуляції системи і зниження її пристосованості до середовища, має місце **дисфункція**, функціональний розлад. Пояснюючи теорію функціоналізму, Р. Мертон звертає увагу і на те, що структура може бути дисфункціональною для системи у цілому, але продовжувати існувати. Наприклад, дискримінація жінок, чорношкірих та інших меншин є дисфункціональною для американського суспільства, але вона

все одно існує, оскільки є функціональною для деяких частин соціальної системи (наприклад, функціональна з позиції чоловіків).

Функція примусово ставить вимоги «від імені системи» всім, кого можна вважати за елемент цієї системи (ролі, процеси, структури тощо, а не окремі індивіди). Кожна функція має властиві лише їй механізми дії, однак це не виключає можливостей альтернативних способів реалізації функцій, функціональних заміників, еквівалентів. Водночас сфера її варіативності не безмежна. Саме взаємозв'язок структурних елементів суспільства, жорсткість соціальної структури кладе край можливостям функціональної заміни. Але це не суперечить можливості змін усередині системи. Ці зміни стимулюються наявністю **дисфункцій** – усякого роду напруженостей, струсів, конфліктів, завдяки яким один стан системи змінюється іншим.

Саме теорія дисфункцій – це один із найцікавіших моментів мертонівської теорії. На відміну від Т. Парсонса, котрий лише в загальних рисах окреслив можливі напрями і механізми функціональних розладів у суспільстві, Р. Мертон прагнув виявити глибинні причини цих розладів і дати якомога більш детальний опис їх найтипівіших проявів [8, с. 143].

Зміст мертонівської **теорії аномії** (суспільного розладу, дисфункцій) полягає в тому, що у соціальній структурі існують дві важливі множини елементів, завдяки яким підтримується її стабільність. Це, з одного боку, ті задані культурою цілі, наміри та інтереси людей, які вважаються законними з погляду усього суспільства окремих його верств. Такого роду цілі, наміри та інтереси завжди більш-менш жорстко пов'язані між собою, тобто утворюють певну ієрархічну систему. Так само ієрархізовані і відповідні їм цінності. Для членів суспільства такі цілі виступають чимось дуже важливим, таким, до чого слід прагнути.

Іншу множину елементів соціальної структури складають ті нормативні засоби **контролю**, якими суспільство регулює засоби досягнення життєво важливих цілей. Ці дві множини елементів не перебувають у незмінних стосунках одна з одною. Внаслідок цього в суспільстві набувають поширення такі зразки поведінки, які орієнтовані передусім на досягненні цілі, не завжди зважаючи на засоби її досягнення. Такі суспільства Р. Мертон називає суспільствами зі **слабо інтегрованою** культурою. Їм властива тенденція до постійних змін і новацій.

Протилежний випадок – суспільства з **жорстко інтегрованою культурою**, де надто сильна схильність до інституційно приписаної поведінки перетворюється на предмет ритуалу. Це, як правило, стабільні структури, котрі позначаються певною одноманітністю організації і поганим пристосуванням до нових умов. Людська поведінка тут позначається страхом перед новим – **неофобією**.

Між цими двома крайніми полюсами нормативної шкали розташована множина нормальних суспільств, де культурна інтегрованість і стабільність поєднуються з відкритістю до змін, а запропоновані культурою цілі людської поведінки та інституційно закріплені зразки засобів їх досягнення перебувають у певній рівновазі. Рівновага встановлюється тут, як вважає Р. Мертон, завдяки тому, що суспільна структура стимулює поведінку відповідно до «зразкових засобів». Однак суб'єкти дії, як правило, завжди схильні надавати більшої ваги *мети*, отож ця поведінка розгортається одночасно у двох різних системах координат, відповідно до двох різних програм, які можна умовно назвати **культурною** і **соціонормативною**. А це вже створює підставу для відхилення поведінки у бік тієї чи іншої програми. Надання переваги технічно найефективнішим засобам досягнення мети й ослаблення інституціонального регулювання поведінки має своїм наслідком соціальну нестабільність і призводить до розвитку того, що Р. Мертон вслід за Дюркгеймом називає **аномією** (безнормністю).

Аномія – це не просто факт відсутності правових чи моральних норм як таких, а ситуація, коли вони стають чимось формальним і масово порушуються. Новизна мертонівського погляду на цю проблему полягає насамперед у тому, що він зосереджує увагу на виявленні тих соціокультурних чинників, які породжують аномію. Джерела аномії Р. Мертон пов'язує передусім із завищеним тиском на індивіда певного роду соціальних фактів – прийнятих суспільством культурних цінностей, під впливом яких в індивіда мимовільно формуються певні завищені претензії. Тобто соціальна структура (одним з елементів якої є культурні цінності) формує певну систему таких вимог до індивідуальної поведінки, де вже запрограмовано можливість деінституалізації, нехтування нормативними рамками. Однак при цьому, як підкреслює Р. Мертон, важливе значення має та обставина, що індивіди реагують на такого роду тиск неоднозначно. Інакше кажучи, існує не один, а кілька типів адаптації особистості до вимог культурної системи, зумовлених відмінностями в самій особистості.

Таблиця 17.3

Типи адаптації особистості до вимог суспільства

Тип адаптації	Характеристика типу адаптації
конформність	(найбільш поширена форма пристосування), коли існує відповідність і культурним цілям, і інституалізованим засобам їх досягнення
інновація	як завищене культурне акцентування мети-успіху, що породжує деморалізацію, деінституалізацію засобів
ритуалізм	відмова від мети на користь виконання інституціональних норм

Загальна соціологічна теорія

Закінчення табл. 17.3

ретритизм	(найменш розповсюджена форма) полягає у відмові і від культурних цінностей, і від нормативних приписів, законів, моралі тощо
заколот	як вихід за межі існуючої соціальної структури й спроба побудувати нову структуру

Якщо говорити у найбільш загальному значенні, то системи індивідуальних реакцій на зовнішній тиск поділяються на системи **конформного і девіантного** типів. Конформізм і девіантність, як підкреслює Р. Мертон, – це не типи особистостей, а системи рольової поведінки особистості у тій чи іншій ситуації. Ситуація, коли культурні цінності як цілі людської діяльності збігаються з інституалізованими засобами, свідчить про стабільність суспільства, нормальне функціонування його систем. Невідповідність між цілями людської поведінки і вимогами соціальних інститутів свідчить про суспільну кризу, котра, у свою чергу, означає перехід до нової фази суспільного розвитку.

Таким чином, доповнення Р. Мертона до функціоналізму Т. Парсонса включає можливість розуміння того факту, що диференційовані соціальні структури можуть викликати соціальні конфлікти, які, в свою чергу, одночасно сприяють як змінам елементів структури, так і самої структури в цілому. Ці доповнення хоча і додали життєздатності структурно-функціональному способу теоретизування, однак не змогли водночас припинити критику прибічників функціоналізму з боку їх опонентів в ігноруванні проблеми соціальних конфліктів і способів їх вирішення.

17.3. Критика структурного функціоналізму

Структурно-функціональний аналіз тривалий час залишався в американській соціології академічним еталоном, найавторитетнішою соціологічною теорією. І в наш час він є центральною течією соціологічного теоретизування. Важко назвати напрям у соціології другої половини ХХ ст., який викликав би стільки критики, заперечень і постійно був притягальний для колег. Усі помітні напрями соціологічної думки останніх десятиліть починали своє утвердження в наукових колах з критики функціоналізму, ідей Толкотта Парсонса.

Одне з головних критичних зауважень функціоналізмові висувалось з приводу того, що він, за своєю суттю, має антиісторичний характер, особливо у своїй критиці еволюційної теорії. Також його критикують за нездатність ефективно досліджувати процеси соціальних змін, особливо під час аналізу сучасних соціальних трансформацій.

Але найчастіше критика пов'язана з недостатньою увагою до конфліктів у суспільстві, схильністю перебільшувати значення злагоди, стабільності та інтеграційних процесів.

Масові звинувачення структурного функціоналізму в нездатності розглядати історію, зміни і конфлікт привели до того, що почали говорити про його консервативне спрямування, про намагання підкреслювати економічні переваги життя і не звертати уваги на недоліки. На думку Рітцера, Т. Парсонсу не вистачає динамічного, творчого розуміння людини [9, с. 139]. Нормативна система розглядається як відображення всього суспільства, а насправді вона має розглядатись у вигляді ідеологічної системи, що декларується елітою суспільства для своїх громадян. Інший бік проблеми пов'язаний із достатньо вузькою точкою зору на всі суспільні процеси, що не дозволяє функціоналізмові звертатись до аналізу деяких важливих проблем та аспектів соціального світу.

Критики структурного функціоналізму звертають увагу також на деякі інші його слабкі сторони, наприклад, неоднозначність такого терміну як *суспільна рівновага*. Запозичений з біології, у якій ознаки браку рівноваги досить легко виміряти (наприклад, зміни температури тіла чи артеріального тиску), він є дуже неоднозначний щодо суспільства (та сама структура може бути функціональною для однієї частини суспільства і дисфункціональною для іншої, наприклад, різні релігійні конфесії в одному суспільстві). Ще однією критичною думкою щодо структурного функціоналізму є та, що ця теорія трактує стабільність як щось вище і визнає суспільні зміни деструктивними. Структурний функціоналізм підтримує існуючий суспільний лад, а його критики вважають, що зміни є необхідними для суспільного розвитку.

Різко критикують функціоналістську системну модель прихильники методологічного індивідуалізму та мікрофеноменалізму, представлену безліччю шкіл і рухів, що прийшли на зміну функціоналізмові в новітній соціології. Супротивниками системних посилок функціональних теорій виступають представники етнометодології Г. Гарфінкеля і ситуативної драматургії І. Гофмана, відродженого символічного інтракціонізму Д. Міда, різних версій соціальної феноменології і необієвіоризму Дж. Хоманса. Відкидаючи холистичні посилки функціоналізму, прихильники новітнього методологічного індивідуалізму вимагають виходити з розуміння людської поведінки в його індивідуально-смысловій конкретності. Вони стверджують, що коли всі соціальні явища, а також структурні елементи соціальної системи у функціоналістських теоріях – норми, цінності, ролі і т. д. – містять відсилання до значення, то і пояснювати їх слід, аналізуючи мінливі параметри сві-

домості, суб'єктивні тлумачення і визначення життєвої ситуації, індивідуальну символіку, психологію і поведінку. Так, одна з гілок соціальної феноменології пропонує доповнити функціоналістський аналіз соціального порядку аналізом його розвитку навкруги «випадковостей буденного життя суспільства».

Резюме

1. З появою функціоналізму предметом аналізу соціологів стають функціональні зв'язки у процесах людської діяльності, насамперед у ході здійснення соціальної взаємодії – тобто функціональні зв'язки, чинниками яких виступають мотиви, цілі, засоби людської діяльності. Саме таку спрямованість надав функціоналістським ідеям **Толкотт Парсонс**, з ім'ям якого пов'язують розробку найбільш обґрунтованого варіанта функціоналістської теорії суспільства.

2. Доповнення **Роберта Мертона** до функціоналізму Т. Парсонса включає можливість розуміння того факту, що диференційовані соціальні структури можуть викликати соціальні конфлікти, які, в свою чергу, одночасно сприяють як змінам елементів структури, так і самої структури у цілому. Ці доповнення хоча і додали життєздатності структурно-функціональному способу теоретизування, однак не змогли водночас припинити критику прибічників функціоналізму з боку їх опонентів в ігноруванні проблеми соціальних конфліктів і способів їх вирішення.

3. Одне з головних критичних зауважень функціоналізмові висувалось з приводу того, що він, за своєю суттю, має антиісторичний характер, особливо у своїй критиці еволюційної теорії. Також його критикують за нездатність ефективно досліджувати процеси соціальних змін, особливо під час аналізу сучасних соціальних трансформацій. Але найчастіше критика пов'язана з недостатньою увагою до конфліктів у суспільстві, схильністю перебільшувати значення злагоди, стабільності та інтеграційних процесів.

Література:

1. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М. : АСТ, 2006. – 873 с.
2. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М., 2000. – 564 с.
3. Парсонс Т. О теории и метатеории / Т. Парсонс // Теоретическая социология : антология : в 2 ч. – М., 2002. – Ч. 2.
4. Йоас Х. Креативность действия / Х Йоас. – СПб., 2005. – 265 с.

5. Копосов Н. Е. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук / Н. Е. Копосов. – М., 2005. – 324 с.
6. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М. : АСТ, 2006. – 873 с.
7. Парсонс Т. О теории и метатеории / Т. Парсонс // Теоретическая социология : антология : в 2 ч. – М., 2002. – Ч. 2.
8. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посібник. / О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.
9. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
10. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.
11. Судин Д. Феномен нації з перспективи функціонального підходу в соціології / Д. Судин // Український соціологічний журнал: ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 1–2. – С. 9–13.
12. Соціологія : навч. посібник / За редакцією С. О. Макеєва. – К. : Українська енциклопедія, 2008. – 378 с.
13. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер ; пер. с англ., под ред. Г. В. Осипова. – М. : Прогресс, 1985. – 472 с.
14. Черниш Н. Й. Соціологія : курс лекцій / Н. Й. Черниш. – Львів : Кальварія, 2004. – 543 с.
15. Messner S.F. The Present and Future of Institutional-Anomi Theory / S. F. Messner, R. Rosenfeld ; edited by F. T. Cullen, J. P. Blevins. // Taking Stock: the Status of Criminological Theory, Advances in Criminological Theory. – Vol. 15. – New Bruswik, NJ : Transaction, 2006. – P. 127–148.

Тема 18. ТЕОРІЯ КОНФЛІКТУ

У цьому розділі розглядаються особливості формування та основні ідеї конфліктологічної парадигми, що склалася в соціології в середині ХХ століття, представники якої намагалися подолати однобічність методологічних посилок функціоналістів та присвятили свої дослідження розробці теорії соціального конфлікту.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача формування навичок аналізу дилем соціологічного теоретизування взагалі, проблем соціальної зміни, диференціації, соціальної активності, ідейно-ціннісних детермінант суспільного розвитку зокрема; а також осмислення питань походження конфліктогенних чинників у різних сферах суспільного життя, параметрів оцінки й типологізації конфліктних ситуацій.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 18.1. Особливості формування конфліктологічного напрямку в соціології.
- 18.2. Теорія конфлікту Р. Дарендорфа.
- 18.3. Теорія конфлікту Л. Козера.
- 18.4. Теорія конфлікту Р. Коллінза.

18.1. Особливості формування конфліктологічного напрямку в соціології

Проблеми соціальних конфліктів завжди привертала увагу соціологів різних напрямів і шкіл. В минулому особливо великий вклад в наукову розробку цієї проблематики внесли К. Маркс, Г. Спенсер, Л. Гумплович (1838–1909), Г. Зіммель (1858–1918) та ін. Поряд із цим, в соціології в середині ХХ ст. формувався і особливий конфліктологічний напрям, представники якого, опираючись на соціально-філософську і соціологічну спадщину названих класиків, присвятили свої дослідження розробці власне теорії соціального конфлікту, яка склала основу їх соціологічних поглядів. Однією з причин надзвичайної уваги до розробки теорії конфлікту в цей час було помітне ігнорування проблем конфлікту з боку функціоналістів, які прагнули обґрунтувати унітарну концепцію суспільства та культури, яка підкреслювала соціальну інтеграцію та гармонізуючу дію загальних цінностей. Якщо функціоналісти і звертали увагу на конфлікт, то при цьому вони розглядали його швидше як паталогічний, а не нормальний стан здорового в цілому соціального організму.

Однобічність методологічних посилок функціонального підходу, особливо таких, як постулювання стабільності, усталеності, гармонії, порядку в суспільстві, універсального функціоналізму, функціональної невід'ємності всіх компонентів соціуму, – вступала в помітну суперечність з іншим концептуальним підходом до соціальної дійсності, ініційованим, зокрема, суспільною практикою 50–60-х рр. ХХ ст.

Практично відразу після появи праці Т. Парсонса «Соціальна система» навколо її змісту розгорнулася гостра дискусія. Опоненти Т. Парсонса доводили, що те уявлення про суспільство, яке знайшло обґрунтування у цій праці, є надто прикрашеним, а в силу цього – утопічним. Парсонс і весь функціоналізм загалом акцентують у суспільному житті моменти впорядкованості, злагоди, гармонії, але не бачать його суперечливого, конфліктного характеру.

Теорія конфлікту заявила про себе насамперед як головна альтернатива позитивістському функціоналізму; «соціології порядку» була протиставлена «соціологія конфлікту», ідеї «соціальної рівноваги» – ідея «соціальної зміни», адже була проголошена необхідність створення такої «гілки соціологічної теорії», яка б адекватніше відображала соціальну реальність. Разом з тим теоретики конфлікту звернулися до багатьох дилем соціологічного теоретизування взагалі, передусім до проблем соціальної зміни, диференціації, соціальної активності, до ідейно-ціннісних детермінант суспільного розвитку.

Як зазначає С. О. Макеєв, сучасний конфліктологічний підхід знайшов своє первісне теоретичне оформлення у працях американського соціолога Л. Козера «Функції соціального конфлікту» (1956), німецького соціолога Р. Дарендорфа «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1959), британського соціолога Дж. Рекса «Ключові проблеми соціологічної теорії» (1961), а пізніше «Соціальний конфлікт» (1981). До теоретиків цього напрямку можна віднести також Р. Коллінза, концептуальні побудови якого мають конфліктологічне коріння [13, с. 353]. При спільній приналежності до конфліктного ракурсу розгляду суспільних явищ кожний з авторів, проте, обґрунтовує власну концепцію: у Л. Козера – це конфліктна альтернатива функціоналізму в його межах, «зсередини» функціонального аналізу; у Р. Дарендорфа концептуальний підхід спирається на положення теорій К. Маркса та М. Вебера з акцентом на сучасну природу соціальних конфліктів; у Дж. Рекса теорія конфлікту подається як теоретико-методологічна основа «реального соціологічного аналізу», а у Р. Коллінза розроблено свого роду конфліктологічну «універсальну модель» соціальної структури й соціальних відносин, де влада і власність, панування й боротьба є сутнісними ознаками.

18.2. Теорія конфлікту Р. Дарендорфа

Соціальний конфлікт, як зазначає німецький соціолог **Ральф Дарендорф** (1929–2009), це «будь-яке співвідношення між елементами, котре можна характеризувати через об'єктивні («латентні») та суб'єктивні («явні») суперечності» [14, с. 141]. Конфлікти поділяються залежно від «діагнозу соціальної єдності», в межах якої конфлікт виникає, і співвідношення рангів тих, хто конфліктує. Соціальні єдності, котрі виступають середовищем виникнення й розвитку конфліктів, Р. Дарендорф ще називає **«імперативно координованими асоціаціями»**. Це може бути держава чи союзи держав, церква, політичні партії, добровільні товариства, родини, групи друзів і та ін., тобто будь-яке об'єднання, де мають місце відношення влади і підпорядкування. Конфлікуючі сторони можуть мати той самий статус (наприклад, конфлікт між двома державами, фірмами, групами підлітків), а можуть бути підпорядковані одна одній (раби і рабовласники, підприємці і наймані робітники, гноблена й пригноблююча нація і та ін.). Нарешті, можливий конфлікт цілого і частини (держава і етнічна меншина, родина і «неслухняний син», старий колектив і новоприбулий). Окремим випадком є роліві конфлікти особистості, де самі ролі теж або еквівалентні, або ранговані (конфлікт між роллю в родині і професійною роллю, між соціальною особистістю і роллю в родині тощо).

Конфліктам, як вважає Р. Дарендорф, властива певна динаміка виникнення й розвитку, що може бути представлена у наступній таблиці.

Таблиця 18.1

Фази розгортання соціального конфлікту

Фаза	Процеси, що супроводжують
Початкова	поступове порушення первісного «стійкого стану соціальної структури» і виділення у її рамках двох «агрегатів соціальних позицій з протилежними орієнтаціями» – «квазі-груп», що об'єднані певною спільністю взаємно протилежних інтересів
Глибинна	усвідомлення учасниками конфлікту своїх глибинних інтересів, «кристалізація квазі-груп» і перетворення їх на фактичні історичні угруповання
Кульмінаційна	фаза « <i>організаційного оформлення</i> » конфлікту (однак конфлікт може і не розгортатись до рівня організаційної фази, не перестаючи бути конфліктом).

Важливими характеристиками соціальних конфліктів є їх **інтенсивність** і міра застосування *насилля*. Змінна «насилництва» характеризує форми прояву соціальних конфліктів, насамперед ті засоби, до

яких вдаються конфліктуючі сторони (від війни до переговорів, дискусій, діалогу тощо). Змінна інтенсивності визначає ступінь участі в конфлікті представників зацікавлених сторін. Чим більшого значення надають учасники тим речам, через які вони конфліктують, тим інтенсивнішим буде конфлікт [10, с. 149].

Серед факторів, що впливають на зменшення інтенсивності конфлікту і міри застосування у ньому насилля Р. Дарендорф називає **маніфестованість, соціальну мобільність і соціальний плюралізм**. Найбільш інтенсивними бувають конфлікти приховані, не артикульовані до кінця. Таким чином, «повна маніфестація конфліктів завжди вже є кроком до їх послаблення». Послаблюються конфлікти і за умов, коли існує мобільність і учасники конфліктів можуть переміщуватись у протилежних напрямках, мінятись ролями. Навпаки, в разі неможливості такого обміну інтенсивність конфлікту зростатиме. Саме тому конфлікти на релігійному ґрунті або конфлікти міжпоколінні завжди будуть гострішими, аніж конфлікти на ґрунті професійних або регіональних відмінностей. На інтенсивність конфлікту впливає і сам характер **структурної організації** суспільства. Коли вона має плюралістичну структуру, тобто складається з відносно автономних структурних утворень, інтенсивність можливого конфлікту слабшає.

Важливе місце у теорії Р. Дарендорфа посідає **проблема регулювання конфлікту**. Він доводить, що конфлікти в суспільстві неминучі, їх неможливо придушити чи відмінити. Тому коректним з погляду соціології буде вести мову про контроль над конфліктами і регулювання їх з метою спрямування енергії у продуктивному для суспільства напрямі. Для регулювання конфліктів потрібні певні умови, і насамперед – щоб наявність конфлікту та тієї об'єктивної суперечності інтересів, яка його породжує, визнавались обома конфліктуючими сторонами. Тоді діям сторін, які беруть у ньому участь, надається раціональна, організована форма. А це означає, що сторони можуть досягти певної згоди щодо спільних «правил гри», що сприяє пом'якшенню конфліктної ситуації. Водночас ці правила мусять бути такими, щоб не шкодили інтересам однієї з сторін, а визнавали їх певну еквівалентність і вказували на можливі шляхи прийнятного для обох сторін задоволення цих інтересів. Це досягається завдяки існуванню таких процедур, як **переговори, посередництво, арбітраж** та ін. Конфлікти, підкреслює Р. Дарендорф, не зникають внаслідок врегулювання, однак при цьому знижується ступінь їх насильництва. «Можливо, конфлікт є батьком усіх речей, тобто рушійною силою змін, однак він не повинен бути війною, тим більше війною громадянською» [2, с. 144–147].

Основною причиною появи й розгортання соціальних конфліктів Р. Дарендорф вважає об'єктивно існуючу **нерівномірність розподілу влади та авторитету** серед різних соціальних груп. В середині будь-якої соціальної спільноти зі структурованими ролями завжди будуть виділятися два основні типи ролей – тих, хто **керує**, і тих, хто **підпорядкований**. Носії «керівних» ролей об'єктивно зацікавлені у збереженні існуючого становища, натомість, як ті, хто підпорядкований, мають не меншу зацікавленість у перерозподілі влади та авторитету. Поляризація протилежних інтересів призводить до конфлікту, внаслідок якого, як вважає Р. Дарендорф, відбувається перерозподіл влади та авторитету, зміна ролей учасників. Однак у подальшому знову виникає конкуренція за дефіцитні владні ресурси, і конфлікт самовідтворюється на новому рівні [10, с. 151].

За акцентування уваги на діалектичному характері конфліктності підхід Р. Дарендорфа одержав назву **діалектико-конфліктного**. Однак багато соціологів сумнівалися з приводу більшої точності діалектико-конфліктної теорії порівняно з функціональною. Та все ж слід визнати, що підхід Р. Дарендорфа вносить важливі корективи в соціологічне теоретизування.

18.3. Теорія конфлікту Л. Козера

Класичним зразком розробки теорії конфлікту вважають працю **Льюїса Козера** (1913–2003) «Функції соціального конфлікту» (1956). На думку Козера, аби подолати однобічність функціоналізму, при якому конфліктам не надається належної уваги, або вони розглядаються лише як прояви соціальної патології, відхилення від норми, слід запропонувати систематизовану альтернативу цій концепції, якою й буде теорія конфлікту.

Соціальним конфліктом, згідно з Л. Козером, слід вважати таку поведінку людей, яка зумовлена їх боротьбою за найбільш дефіцитні соціальні ресурси – насамперед власність і владу – і в зв'язку з цим спрямована на те, аби завдати шкоди протилежній стороні аби принаймні нейтралізувати її дії. За висновками теоретика, конфлікт – це «страхуючий клапан» соціальної системи. Конфлікт дозволяє за допомогою необхідних для його вирішення реформ та інтегративних зусиль привести соціальний організм у відповідність до умов, що змінилися. «Еластичне суспільство», за його словами, одержує користь від конфліктів, оскільки конфліктні процеси допомагають модифікувати старі й створювати такі нові норми, які забезпечують йому подальше існування в нових умовах. Дослідницька увага загострюється на виявленні

причинних зв'язків, які пояснюють: яким чином конфлікт зберігає або відтворює інтегративність системи, підсилює її адаптивність.

У цій площині Л. Козер здійснює всеохоплююче дослідження **змінних характеристик конфліктних явищ**: *причини, гострота, тривалість і функції* конфлікту.

За висновками Л. Козера, **причини конфлікту** виникають тоді, коли певні групи людей починають не визнавати законно існуючу в суспільстві систему розподілу матеріальних благ і влади й розпочинають боротьбу за зміну тієї системи. Чим менше в суспільстві легальних засобів, якими представники нижчих верств можуть висловити свою незгоду з існуючими порядками, тим більш ймовірною буде їх негативна реакція на ці порядки. Як і Р. Дарендорф, Л. Козер вважає стимулюючим конфлікти чинником відсутність у суспільстві вертикальної соціальної мобільності, а також темпи зростання знедолення та різних структурних обмежень, в які потрапляють незаможні верстви. Особливо важливими є психологічні зміни, наприклад «особисті утиски» та «пригнічення особистості», які посилюють виникнення відкритого конфлікту [12, с. 167].

Гострота конфліктних відносин розкривається при дослідженні взаємозалежності таких змінних, як емоції, що їх породжує в учасників конфлікту жорстка соціальна структура, рівень реалізму мислення учасників, зв'язок конфлікту з основоположними цінностями і проблемами. Найбільше увага приділяється першим двом змінним, які визначають об'єктивність і реалістичність конфлікту.

Досить цікавими є думки Л. Козера щодо реальності чи, навпаки, *уявності* проблем, навколо яких розгортаються соціальні конфлікти. Він стверджує (на відміну від відомої Марксової тези про тісний зв'язок між усвідомленням однієї із сторін своїх інтересів і загостренням соціальної напруженості), що конфлікти на ґрунті погано усвідомлених інтересів і реальних шляхів їх задоволення, тобто конфлікти навколо псевдопроблем, завжди набагато гостріші, ніж ті, де рівень усвідомлення власних і чужих інтересів більш-менш адекватний. Адже за умов адекватного сприйняття ситуації суттєво більшою буде ймовірність того, що конфліктуючі сторони спробують піти на компроміс, віднайдуть інші способи задоволення своїх інтересів, аби запобігти зайвим і непотрібним витратам.

Гострота прояву соціального конфлікту залежить також від того, чи мали місце такого роду конфлікти у межах певної спільноти в минулому і як довго триває вже існуюча конфліктна ситуація. Пам'ять про минулі конфлікти створює специфічне емоційне тло, яке сприяє загостренню конфлікту. Гострота конфлікту посилюється також у тій мірі, в

якій у його ході зачіпаються життєво важливі для обох сторін загальногрупові цінності й проблеми. Зосередження конфлікту в межах суто індивідуальних інтересів веде до звуження сфери його розгортання й послаблення гостроти.

Тривалість соціального конфлікту залежить від таких чинників, як рівень усвідомлення сторонами своїх цілей, ступінь згоди сторін щодо розуміння того, що вважати за перемогу чи поразку в конфлікті, здатність лідерів конфлікуючих сторін адекватно усвідомити реальні наслідки перемоги чи поразки кожної із сторін, а також їх уміння ефективно впливати на своїх послідовників [10, с. 153].

І, нарешті, в дослідницькій стратегії Л. Козера акцент ставиться саме на **позитивних функціях конфлікту**. Він підкреслює адаптивні функції конфлікту в соціальних системах. Тобто конфлікт розглядається ним як функціональний процес, що сприяє підтриманню життєво важливих умов функціонування соціального організму. Отже, конфліктні процеси, що протікають в окремих частинах суспільства та між ними, за певних обставин сприяють збереженню, зміні та адаптивності системи, іншими словами, постійному пристосуванню її до умов, що змінюються, сприяють життєздатності і стійкості інституалізованих зразків соціальної організації. За аргументами Л. Козера, конфлікт може сприяти чіткішому розмежуванню групових інтересів, централізації прийняття рішень, зміцненню ідеологічної єдності, підсиленню соціального контролю.

Чи може конфлікт бути дисфункційним, тобто вести до цілковитої дезінтеграції і руйнування системи? Американський соціолог загалом не виключає такої можливості. Однак, як він сам зазначає, його метою є насамперед вивчення тих каузальних зв'язків, де конфлікт виконує продуктивну функцію. У цьому й полягає те нове, що вносить теорія конфлікту у козерівському її різновиді в розуміння закономірностей функціонування соціальних систем і механізмів соціальних змін. У цьому ж – і межі її пояснювальних і прогностичних можливостей [10, с. 155].

18.4. Теорія конфлікту Р. Коллінза

Конфліктне бачення соціального життя спонукало представників конфліктологічної парадигми в соціології до нових досліджень форм соціальної організації, влади, виробництва, бюрократії, засобів масової комунікації, до широкого застосування в соціологічному аналізі таких понять, як панування, нерівність, напруження, групова боротьба, конкуренція тощо. До первісних тез конфліктології було додано нові важливі аргументи, залучено емпіричні докази з нових дослідницьких сфер, що сприяло оновленню конфліктної парадигми.

Значний внесок у розробку сучасної теорії конфлікту зробив відомий американський соціолог, професор Каліфорнійського університету **Рендал Коллінз** (нар. 1941). Найбільш відомими його роботами стали праці «Конфліктна соціологія» (1975), «Теоретична соціологія» (1988), «Соціологія філософій» (1998) та багато інших. Сам Р. Коллінз зазначав, що його головним внеском в теорію конфлікту було доповнення конфліктної макротеорії мікрорівневим аналізом. Особливо він намагався показати, що в основі стратифікації та соціальної організації лежать повсякденні взаємодії людей. Він вважав, що соціологія повинна вміти пояснювати і одностайність (консенсус), і конфлікт, і структуру, і зміни. Отже, за наявності впорядкованої структури – застосовувати функціональний підхід, а у випадку виникнення конфлікту – використовувати для аналізу теорію конфлікту [11, с. 153].

Конфлікт, як предмет дослідження, був обраний ним на тій підставі, що це *єдиний центральний процес соціального життя*. Але на відміну від інших теоретиків, які розглядали соціальні структури як зовнішні й примусові стосовно соціального агента, він розглядає соціальні структури як моделі людської взаємодії.

В основу його теорії покладені чотири основних постулати:

- головною особливістю будь-якої соціальної системи як організації виступає її стратифікація – певна ступінь нерівності груп та індивідів в їхньому домінуванні один над одним;
- причини змін, що відбуваються у суспільстві, треба шукати, досліджуючи інтереси груп та індивідів, насамперед в інтересах підтримки своїх домінуючих позицій або позицій відхилення від домінування над іншими;
- перемога в домінуванні залежить від матеріальних ресурсів, ресурсів для соціальної організації та для формування емоцій та ідей;
- рушійною силою соціальних змін виступає конфлікт, в процесі якого тривалі періоди стабільного домінування чергуються з інтенсивними епізодами мобілізації груп, що вступають у конфліктне протистояння один з одним.

Саме такий концептуальний підхід дозволив Р. Коллінзу вийти за межі системи стратифікації, й використати теорію конфлікту стосовно аналізу інших соціальних сфер. Наприклад, він переніс свій аналіз стратифікації на сферу *гендерних* та *вікових* відносин. На його думку, родина – це арена гендерних конфліктів, з яких чоловіки виходять переможцями, а жінки принижуються чоловіками й потерпають від різних видів несправедливого до себе ставлення. Аналогічно він розглядав міжвікові взаємодії, особливо стосунки між молоддю та старшим поколінням. Дорослі, на його думку, володіють різноманітними ресур-

сами (досвідом, впливом, силою та здатністю задовольняти фізичні потреби молодих). На відміну від них, одним з небагатьох ресурсів молоді є лише фізична привабливість. Це означає, що дорослі, як правило, панують над молодими. З віком молода людина набуває більше ресурсів й здатна протистояти дорослим, в результаті чого посилюється соціальний конфлікт поколінь.

На основі аналізу різноманітних міжособистісних конфліктів Р. Коллінз розробив певні принципи соціологічного аналізу соціальних структур: стратифікацію слід розглядати емпірично, використовуючи порівняльний аналіз; гіпотези слід формулювати й емпірично перевіряти за допомогою порівняльних досліджень; треба розглядати в першу чергу причини соціальних явищ й різноманітні фактори різних форм соціальної поведінки.

Такий підхід надав можливість розробити певні положення про відношення між конфліктом й різноманітними специфічними аспектами соціального життя:

- головний визначальним фактором точки зору й поведінки індивіда виступає досвід надання й виконання наказів;
- чим більше людина наказує, тим більше вона впевнена у собі, почуває себе офіційно й отожднює себе із ідеалами організації, якими виправдовує свої накази;
- чим частіше хтось виконує накази, тим більше він діє фаталістично, почуває себе відчуженим від організаційних ідеалів, недовірливий до інших, переймається отриманням матеріальної винагороди й аморальний.

Як підкреслює Дж. Рітцер, ці положення свідчать про прихильність Р. Коллінза до наукового підходу в дослідженнях мікромасштабних проявів соціальних конфліктів [11, с. 157].

Окрім того, Р. Коллінз вирішив перевірити, чи поширюється конфліктна теорія на сферу державної влади. Він зробив спробу дослідити причини виникнення, динаміку розвитку і розпаду імперій. Результатом цього стала його геополітична теорія умов, що лежать в основі геополітичних підйомів і спадів у територіальній владі, разом із наслідками, які випливають із цих змін влади. Це «геополітичне» завдання Р. Коллінз намагався вирішити, наповнюючи геополітичну теорію даними, добутими емпіричним шляхом. Матеріалами йому слугували історичні атласи Європи, Близького Сходу і Китаю, що охоплювали період за останні 3000 років. Робота з атласами дозволила вченому не лише перевірити й уточнити існуючі геополітичні положення, але й істотно поповнити їх власними дослідженнями.

Р. Коллінз побачив, що фактори ресурсної і позиційної переваги призводять спочатку до розширення декількох окраїнних земель, до дроблення внутрішніх держав, до наступного радикального спрощення ситуації через завоювання всього регіону (геополітичної ойкумени) однією або двома імперіями, які в майбутньому неминуче розпадаються через нездатність контролювати занадто розширену територію. Після цього цикл починається заново, однак вже з інших центрів геополітичної експансії.

Застосувавши принципи своєї теорії до аналізу геополітичного потенціалу двох супердержав – США і СРСР, Р. Коллінз у 1980 році передбачив розпад Радянського Союзу. Ці результати він оприлюднив на своїх лекціях у декількох провідних американських університетах, написав статтю «Майбутній розпад Радянського імперії» і надрукував її у збірнику власних нарисів «Веберіанська соціологічна теорія» (1986), де й описав причини і механізм розпаду імперії.

Отже, Р. Коллінз вважає конфліктний підхід центральним у багатьох порівняльно-історичних дослідженнях, намагається застосовувати теорію конфлікту в широкому діапазоні, стверджуючи, що вона є відкритою для висновків усіх теорій і спроможна враховувати всі рівні соціальної реальності. В його творчості конфліктна теорія постає узагальнюючим підходом до всієї галузі соціології і перетворюється в ціннісну концепцію.

Резюме

1. Теорія конфлікту заявила про себе насамперед як головна альтернатива позитивістському функціоналізму; «соціології порядку» була протиставлена «соціологія конфлікту», ідеї «соціальної рівноваги» – ідея «соціальної зміни», адже була проголошена необхідність створення такої «гілки соціологічної теорії», яка б адекватніше відображала соціальну реальність. Разом з тим теоретики конфлікту звернулися до багатьох дилем соціологічного теоретизування взагалі, передусім до проблем соціальної зміни, диференціації, соціальної активності, до ідейно-ціннісних детермінант суспільного розвитку.

2. За акцентування уваги на діалектичному характері конфліктності підхід Р. Дарендорфа одержав назву діалектико-конфліктного. Основною причиною появи й розгортання соціальних конфліктів він вважав об'єктивно існуючу нерівномірність розподілу влади та авторитету серед різних соціальних груп. Поляризація протилежних інтересів призводить до конфлікту, внаслідок якого, відбувається перерозподіл влади та авторитету, зміна ролей учасників. Однак у подальшому знову

виникає конкуренція за дефіцитні владні ресурси, і конфлікт самовідтворюється на новому рівні.

3. У дослідницькій стратегії Л. Козера акцент ставиться на позитивних функціях конфлікту. Він виявляє адаптивні функції конфлікту в соціальних системах, тобто конфлікт розглядається ним як функціональний процес, що сприяє підтриманню життєво важливих умов функціонування соціального організму. Отже, конфліктні процеси, що протікають в окремих частинах суспільства та між ними, за певних обставин сприяють збереженню, зміні та адаптивності системи, життєздатності і стійкості інституалізованих зразків соціальної організації. За аргументами Л. Козера, конфлікт може сприяти чіткішому розмежуванню групових інтересів, централізації прийняття рішень, зміцненню ідеологічної єдності, підсиленню соціального контролю.

4. Значний внесок у розробку сучасної теорії конфлікту зробив відомий американський соціолог Рендал Коллінз, звернувши увагу на дослідження нових форм соціальної організації, влади, виробництва, бюрократії, засобів масової комунікації, до широкого застосування в соціологічному аналізі таких понять, як панування, нерівність, напруження, групова боротьба, конкуренція тощо. До первісних тез конфліктології було додано нові важливі аргументи, залучено емпіричні докази з нових дослідницьких сфер, що сприяло оновленню цієї парадигми.

Література:

1. Громов И. А. Западная теоретическая социология. / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : Ольга, 1996. – 286 с.
2. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф, пер. с нем. Л. Ю. Пантиной. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2002. – 288 с.
3. Денисенко І. Д. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації / І. Д. Денисенко // Український соціум. – 2013. – № 3 (46). – С. 32–41.
4. Козер Л. Функции социального конфликта: пер. с англ. О. Назаровой / Л. Козер ; под общ. ред Л. Г. Ионина. – М. : Идея-пресс, 2000. – 295 с.
5. Козер Л. А. Мастера социологической мысли: Идеи в историческом и социальном контексте / Л. А. Козер ; пер. с англ. Т. И. Шумилина ; под ред. И. Б. Орловой. / . – М. : Норма, 2006. – 528 с.
6. Коллинз Р. Четыре социологических традиции. Перевод Вадима Россмана. / Р. Коллинз. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 320 с.

7. Култаєва М. Д. Європейська теоретична соціологія ХХ–ХХІ ст. : навч. посіб. / М. Д. Култаєва, О. І. Навроцький, І. І. Шеремет. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – 328 с.
8. Пірен М. І. Конфліктологія [Текст] : підручник / М. І. Пірен. – К. : МАУП, 2003. – 360 с.
9. Пилипенко. В. Є. Спеціальні та галузеві соціології : навчальний посібник / В. Є. Пилипенко, О. І. Вишняк, О. Д. Куценко. – К. : Каравелла, 2003. – 304 с.
10. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посібник / О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.
11. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
12. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.
13. Соціологія : навч. посібник / За ред. С. О. Макеєва. – К. : Знання, 2005. – 455 с.
14. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер ; пер. с англ., под ред. Г. В. Осипова. – М. : Прогресс, 1985. – 472 с.
15. Collins R. «Balcanization» or «Americanization»: A Geopolitical Theory of Ethnic Change / R. Collins // Macrohistory: essays in Sociology of the Long Run. – Stanford UP, 1999. – P. 70–109.
16. Pondy L. R. Reflections on organizational conflict / L. R. Pondy // Journal of organizational behavior. – 1992. – Vol. 13. – P. 257–261.

Тема 19. РІЗНОВИДИ НЕОМАРКСИСТСЬКОЇ ТЕОРІЇ

У цьому розділі аналізуються теорії, автори яких намагалися переглянути і доповнити класичну марксистську теорію, пристосувати її до нових явищ суспільного життя, або прагнули відновити «чистий, істинний марксизм» і займалися теоретичними проблемами змісту і функцій соціальної теорії, ролі соціології в сучасному суспільному житті, дослідженням суспільних функцій культури тощо.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача усвідомлення причин популярності марксистської теорії й постійних спроб відновити її на новому соціальному ґрунті шляхом переформулювання категоріального апарату, використання нових методів сучасної науки: моделювання, функціонального підходу, теорії ігор, структуризації, модальної логіки тощо; зрозуміти підвалини започаткованої Марксом традиції теоретизування, що вирізняється своєю досконалою логікою та системністю в поясненні явищ і процесів суспільного життя.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 19.1. «Критична теорія суспільства» представників Франкфуртської школи.
- 19.2. Концепція «одновимірної людини» Г. Маркузе.
- 19.3. «Теорія комунікативної дії» Ю. Габермаса.
- 19.4. Майбутнє соціологічного марксизму.

19.1. «Критична теорія суспільства» представників Франкфуртської школи

Соціологічна теорія **Карла Маркса** (1818–1883) ґрунтується на економічному аналізі дійсних соціальних відносин. Вона будувалась на ґрунті провідних течій європейської соціальної думки, кращих здобутків Просвітництва, німецької класичної філософії, матеріалістичного критицизму молодогегельянців і антропології Л. Фейєрбаха, французьких соціалістичних ідей, британської політичної економії, зародження соціології, насамперед її революційно-матеріалістичних зразків, вироблених Ф. Енгельсом.

Свого часу К. Маркс був уособленням нового покоління соціальних мислителів. Значна частина праць спрямована на відмежування від минулих вчень, на обґрунтування «справжньої науки» про суспільство, хоча на відміну від більшості фундаторів соціології Маркс ніде не ставить

питання про створення нової окремої науки про суспільство, методи якої не були б ідентичними методам політичної економії, правознавства, історії і т. ін. Переворот у поглядах на суспільство К. Маркс пов'язує насамперед не з появою соціології, а з принципово новим, як він вважає, розумінням першооснови суспільного життя, що знаходить свій вияв у концепції «матеріалістичного розуміння історії». Поняття «способу виробництва матеріальних благ» К. Маркс застосовує у загальносоціологічному контексті, намагаючись пояснити за його допомогою усю багатоманітність форм соціального життя. Згідно з матеріалістичним або, точніше, економічним розумінням історії, система матеріально-виробничих відносин складає першооснову, «*базис*», на якому ґрунтуються всі інші відносини людей – правові, політичні, ідеологічні.

Отже, Марксова теорія є важливою теоретичною моделлю, яка може слугувати соціологічному аналізу соціальних відносин і структур взагалі. Наголос на класових взаєминах був в історії соціологічної науки тим, що згодом дістало назву структурного підходу. Інакше кажучи, це фокусування уваги на тому, яким чином поведінка людей залежить від їхнього становища в суспільстві. Це становище, корені якого у розподілі праці, зумовлює різність інтересів класів і те, що єднає великі групи індивідів. Враховуючи ці загальні соціальні фактори, вдається краще пояснювати соціальну поведінку людей.

Крім того, теоретичні положення Марксової теорії класів стали фундаментом конфліктологічної парадигми в соціології і багато в чому спрямували сучасні дослідження соціальних конфліктів.

Намагання переглянути і доповнити класичну марксистську теорію, пристосувати її до нових явищ суспільного життя беруть свій початок у 20-х роках ХХ ст. Такі спроби дістали в соціальній науці назву «*не-марксизму*». Його засновниками вважають угорського теоретика **Дьєрдя Лукача** (1885–1971) та італійського революціонера **Антоніо Грамші** (1891–1937). Саме їхні теоретичні погляди започаткували «критичний» напрям у марксистській думці. До цього напрямку, що переважно апелює до ранніх праць К. Маркса, до проблем відчуження, уніфікації та знеособлення людини належать теоретики Франкфуртської школи **Теодор Адорно** (1903–1969), **Юрген Габермас** (нар. 1929), **Герберт Маркузе** (1918–1979), **Макс Горкґаймер** (1895–1973) та інші.

Це були різні за своїми орієнтаціями мислителі, в більшості своїй далекі від емпіричної соціології, які прагнули відновити «чистий, істинний марксизм» й займалися теоретичними проблемами змісту і функцій соціальної теорії, ролі соціології в сучасному суспільному житті, дослідженням суспільних функцій культури тощо. Франкфуртська школа представлена працями, які писалися у 30–60-х роках, час-

тина з яких носила колективний характер: «Студії про авторитет та сім'ю», «Критична та традиційна теорія», «Діалектика просвітництва», «Введення в соціологію музики», «Розум та революція», «Ерос та цивілізація», «Теорія та практика» й багато інших. Загалом ця спадщина досить неоднорідна й суперечлива. Франкфуртці схильні нехтувати міждисциплінарними межами і менш за все дбають за чистоту предмета й методу соціології. У ряді випадків їхні теоретичні міркування видаються надто філософічними, а в інших – надто переобтяженими мистецтвознавчою, психологічною, культурологічною конкретикою. Найбільш оригінальними з погляду соціології у науковому доробку франкфуртців вважають ідею «критичної теорії суспільства», дослідження у галузі соціології пізньобуржуазної культури та розробку соціологічного проекту «Авторитарної особистості» [11, с. 178].

Особливе місце серед дослідницької тематики Франкфуртської школи займає місце проблема німецького фашизму і його антисемітської політики. Глибинною підставою існування цих явищ є, на їх думку, поява нового антропологічного типу – людини, в особистісних характеристиках якої переважають авторитарні риси, страх перед насиллям і водночас схильність до нього. Ця ідея стала провідною в дослідницькому проекті «Авторитарна особистість», робота над яким була розпочата з ініціативи Американського єврейського комітету в 1939 році. У вибірку для опитування потрапило близько трьох тисяч чоловік, головним чином корінних жителів США, представників американського «середнього класу». При дослідженні застосовувались методи анкетного опитування, інтерв'ю, клінічного тестування. Широко використовувався також біографічний метод.

Описаний соціологами специфічний тип нової «авторитарної особистості», характеризується граничним конформізмом, ригідністю, визнанням авторитету влади. До кола її авторитарних цінностей належать: повага до влади, наявність сильного лідера, повага до традицій, повага до батьків та людей старшого віку, стабільність, безпека, наявність сильної армії та державного апарату.

В основі виділення цього типу особистості вчені поклали класичну психоаналітичну картину з садомазохистським розв'язком едипового комплексу. Е. Фромм називав цей авторитарний тип садомазохистським за характером. У психодинаміці «авторитарного характеру» частина попередньої агресивності усмоктується й перетворюється на мазохізм, у той час як інша частина, яка пов'язана з садизмом, виходить на зовні та накладається на ставлення до груп, з якими людина себе не ідентифікує.

На думку авторів проекту орієнтація на авторитаризм особливо характерна для середніх класів Європи. А в США такі настрої та спрямування будуть найбільше проявлятися серед людей, які прагнуть підвищити свій статус в порівнянні з тим, який у них є наразі. У ході цього дослідження вченими була створена, так звана, Ф-шкала («шкала фашизму»), що визначає схильність до фашизму окремої особистості.

Автори проекту виходили з передумови, що між приналежністю особистості до певної соціальної верстви та її ідеологічними уявленнями існує певна кореляція. Така особистість схильна некритично ставитись до групових авторитетів, ідеалізувати їх. При цьому вона прагне шукати, виявляти й карати тих, хто не поділяє такого її ставлення до авторитетів. Крім того, авторитарна особистість пов'язана насамперед із механічним підпорядкуванням загальним цінностям, сліпим наслідуванням авторитетам, антиінтроспективністю, жорстко стереотипним мисленням, схильністю до забобонів, злостивим, цинічним ставленням до всього людського.

Поширення «авторитарного» типу особистості, різноманітні прояви особистісної та групової агресивності, доводять дослідники, наперед запрограмовані самим ходом розвитку західноєвропейської цивілізації, яка з самого початку орієнтується виключно на раціональне оволодіння світом. З часом це прагнення набуває у західної людини патологічного характеру. Це призводить до того, що вольове начало, прагнення до панування над природою та іншими людьми підпорядковує собі начало раціональне. Внаслідок цього сама раціональність «затьмарюється», а цивілізація втрачає сенс свого існування, божеволіє. Отож, фашизм та інші прояви авторитаризму не є чимось внутрішньо чужим західній цивілізації, а є проявом її власної застарілої хвороби [11, с. 181].

Така концепція викликала ряд серйозних критичних зауважень з причин цілковитого ігнорування авторами теорії демократичних завоювань західної цивілізації, її ліберальних цінностей, рівня добробуту і захисту їх демократичних прав і свобод.

19.2. Концепція «одновимірної людини» Г. Маркузе

Зіткнувшись з новими формами панування людини над людиною, особливо з практикою маніпулювання свідомістю та поведінкою людей, що поширювалася на основі зростаючої раціоналізації суспільного життя, представники Франкфуртської школи поставили під сумнів припущення Маркса про те, що раціоналізація суспільства на ґрунті науково-технічного прогресу веде до утворення передумов емансипації людини і суспільства. Раціоналізмові як властивості культури Захо-

ду, стверджують вони, притаманні репресивний характер свідомості, а також прагнення до тоталітарного панування.

Негативну соціальну сутність такого прагнення до тотальності було яскраво зображено в концепції «одновимірного суспільства» та «одновимірної» людини» **Герберта Маркузе**. У своєму дослідженні «Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвиненого індустріального суспільства» (1964) він свідомо виступає «тотальним критиком» сучасного йому суспільства, найважливішою особливістю якого є «технологічна раціональна одновимірність». В епоху науково-технічного прогресу одновимірність маніпулює людьми шляхом створення і задоволення стандартизованих, штучних, «відчужених» потреб. Маніпулює за допомогою засобів масової комунікації, які автор називає «фабриками громадської думки». В результаті надію на формування революційної свідомості пролетаріату, на чому наполягав марксизм, втрачено назавжди. Досягнення науки і техніки дозволяють сучасному суспільству долати або нейтралізувати, стримувати або «сублімувати» (надавати суспільно прийнятний вигляд) усі свої істотні суперечності. В цьому суспільстві інтегруються навіть колишні антагоністи – буржуа і пролетарі. В ньому відсутні принципи політичні та ідеологічні перспективи. Відсутні сили, готові до докорінного соціального перевороту.

Наука і техніка, що стають новою формою ідеології, не залишаються нейтральними по відношенню до інших сторін соціального життя – економіки, політики, культури. Техніка стає ефективною формою соціального контролю і сукупністю одновимірних елементів «репресивного управління». Функціонування науки і техніки як «ідеології» однозначно закріплює, на думку Г. Маркузе, капіталістичну систему, воно досягає свідомості кожної людини. Технічний прогрес нав'язує індивіду лише один тип поведінки – «одновимірний». У людини зникає соціально-критичний вимір, котрий раніше виводив її за межі існуючого стану речей, вказуючи революційні перспективи. Вона стає людиною *одного виміру* – того, який задається їй «суспільством споживання». «Одновимірність» – це такий стан суспільства, в якому ідеологічний розвиток повністю відповідає матеріально-технічному прогресові.

Шукаючи шляхи переходу, в дусі марксистської теорії, від капіталізму і соціалізму до нерепресивної (гуманної) цивілізації, Маркузе намагається в центр критичної теорії поставити питання про людину, здатну здійснити докорінне перетворення суспільства, того, хто зможе усунути суперечності між розумом і дійсністю і стати ініціатором історичного процесу. Таким суб'єктом революційної ініціативи в індустріальному суспільстві виступає не робітничий клас, який через інтегрованість в індустріальну систему втратив свою революційність, а ін-

телігенція і молодь, студентство і національні меншини, інші маргінальні прошарки населення, які не підпали під раціоналізм західної культури і які, на думку Г. Маркузе, є прикладом діалектичного подолання свідомості існуючої тоталітарної системи. Молоді інтелектуали і декласовані верстви суспільства менш за все інтегровані в систему, а тому їхня свідомість менше, ніж свідомість інших, заражена одновимірністю, знаходиться під впливом маніпуляцій. Таким чином, центр тяжіння революційного протесту переноситься у бік невиробничих соціальних верств.

Однак, сама по собі нова революційна меншість не здатна здійснити суттєве перетворення суспільства. Тому Г. Маркузе відводить їй лише роль каталізатора, своєрідного детонатора соціальних змін. Справжнім проривом одновимірної дійсності має стати формування принципово нового типу раціональності, яку не може досягнути існуюча дотепер наука і створений нею одновимірний тип мислення. Критична теорія закликає до «*Великої Відмови*» від старого типу раціональності, відмови від «одновимірної свідомості», від норм пануючої моралі і, нарешті, до індивідуального бунту кожного, хто за допомогою розуміння справжнього марксизму розгадав підступний, що прикривається демократичними правилами гри, механізм буржуазного панування. Ця «велика відмова» потребує вироблення нового проекту, котрий продемонстрував би більш високу раціональність. Реалізацію цього проекту він покладає на вищезазначані верстви суспільства, котрі знаходяться поза панівною системою і нічим не зобов'язані цій системі, тобто вільні від її «правил гри».

19.3. «Теорія комунікативної дії» Ю. Габермаса

Юрген Габермас сьогодні залишається одним з найбільш яскравих теоретиків серед тих, хто намагався подолати однобічність марксистського підходу до розгляду суспільного життя. Насамперед вчений звинувачує марксизм у неспроможності розкрити специфіку сучасного капіталістичного суспільства, пояснювати певні соціальні явища: існування некласових відносин між різними соціальними верствами; втрату відчуження товаровиробника від продукту його праці; зникнення пролетаріату як носія революційної ідеї, через що «будь-яка революційна теорія втрачає за цими обставинами свого адресата».

Він критично переосмислює й синтезує ідеї багатьох соціальних вчень: це й марксизм у його класичному вигляді, й неомарксизм Франфуртської школи, теорія раціональної дії М. Вебера, й феноменологічна традиція Е. Гусерля, ідеї інтеракціонізму Дж. Г. Міда, й концепція солідарності Е. Дюркгейма. Ідея, що об'єднує більшість праць Ю. Га-

бермаса – це *ідея соціальної еволюції*, яка надає вихідний імпульс для синтезу різноманітних теоретичних побудов, й, одночасно, вказує перспективу власної оригінальної концепції, яку він називає «теорією комунікативної дії».

Еволюціоністсько-методологічна спрямованість такого синтезу тісно пов'язана із поглядами Ю. Габермаса на роль та призначення соціологічної теорії. Як і інші представники Франфуртської школи – М. Горкгаймер та Т. Адорно (учнем якого був Ю. Габермас) він вважає, що потреба в соціальній теорії зумовлена потребою в критиці сучасного суспільного устрою, в критиці його ідеології. Ця критика можлива лише в межах соціальної теорії, адже сама соціальна теорія може бути побудована лише тільки у вигляді послідовної критики знання. Критичний аналіз основ соціального знання, виток якого сягають концепцій Г. Гегеля і К. Маркса, здатний надати соціальним суб'єктам уявлення про дійсний характер соціальної структури, про причини виникнення ідеологічних викривлень, усвідомлення яких сприятиме подоланню суперечностей суспільного життя. Отже, для Ю. Габермаса соціальна теорія є засобом подолання комунікативних викривлень, що утворюються під впливом ідеології, шляхом рефлексії відносно формування соціального знання й соціального устрою.

Уточнюючи характер розвитку сучасного йому суспільства, аналізуючи причини соціально-політичних криз, Ю. Габермас стверджує, що зростання ролі держави в регулюванні економічних процесів, у плануванні виробництва й розподілу матеріальних благ істотно змінило економічні закономірності розвитку капіталізму, позбавивши його колишніх гострих економічних криз. У політичному плані ці зміни дають змогу державі досягати класового компромісу в суспільстві у межах чинних соціальних структур. Звідси робиться висновок, що джерела криз та способи подолання їх змістилися зі сфери економіки та гострої класової боротьби в адміністративно-управлінську сферу.

Істотних змін зазнала також природа політичних криз. Причини таких криз здебільшого криються не у сфері економіки, а в соціокультурній сфері. В основі таких криз лежить конфлікт між системою управління, яка виходить із принципів виробничо-трудової раціональності, та мотивами поведінки людей, що реально існують у суспільстві. Тобто, мова йде про конфлікт між інструментальною, орієнтованою на досягнення економічних результатів, та комунікативною поведінкою, спрямованою на досягнення взаєморозуміння між людьми. Спираючись на створену ним теорію комунікативної поведінки, Ю. Габермас намагається описати такі структури суспільства, які не набули інституціонального оформлення й існують як «життєвий світ», що склада-

ється мимохідь, на відміну від інституціональної «системи». Саме така «комунікативна поведінка», що лежить в основі «життєвого світу», дає змогу досягати взаєморозуміння в суспільстві, налагодити діалог для розв'язання політичних криз тоді, коли вже безсилі будь-що зробити офіційні інституціональні структури.

Головну ваду марксистської концепції історії вчений вбачає насамперед у розумінні К. Марксом феномена праці. До специфічно людських форм життєдіяльності еволюція прийшла не лише під впливом праці і, головним чином, не через працю, а завдяки спілкуванню і мові. Саме мова постає тим природним феноменом, який забезпечує рівень соціокультурного розвитку, формування людини як носія загальних комунікативних ролей. Лінгвістичний аналіз мови стає для Ю. Габермаса фундаментом формування загальної теорії еволюції соціального, тому що саме мовна комунікація і мовне порозуміння створюють передумови для практичного здійснення передбачуваних форм життя, відповідних форм соціальної дійсності.

Лінгвістичний і соціальний процеси ідуть паралельно один одному. Деформована комунікація породжує деформований соціум. Хибне розуміння життя негативно відбивається на суспільстві. Досконала комунікація гарантує морально-духовне вдосконалення особистості, що позначиться на всіх її життєвих проявах. Отже, марксистський аналіз історії розвитку суспільства як історії відповідних форм праці, Ю. Габермас намагається замінити історією комунікативних процесів. Категорії «*продуктивні сили*» і «*виробничі відносини*» мають поступитися місцем більш загальним поняттям «*праця*» (інструментальна дія або раціональний вибір) і «*інтерація*» (інституційні кордони, в межах яких здійснюється соціально-культурне життя). Всю соціальну еволюцію можна представити як процес змін від елементарних до розвинутих форм соціальності, що відбувається на основі проникнення людини в сутність соціального, тобто розуміння, яке досягається навчанням, освітою. Перехід від однієї суспільної формації до іншої (він виділяє чотири таких формації – передвисоко-культурна, традиційна, капіталістична і посткапіталістична) відбувається шляхом свідомої заміни принципів суспільної організації, а не через класову боротьбу і революцію, як вважають марксистки. Саме політична дискусія, що призводить до встановлення оптимальних форм комунікації, і є тим «чарівним ключем», що відкриває оптимальні рішення щодо лікування безнадійно «хворого» суспільства.

Еволюціоністська концепція Ю. Габермаса спрямована проти основ марксизму – вчення про класову боротьбу як головного джерела суспільного розвитку. Вчений доводить, що не революція, а еволюція

відбиває неухильний поступ людства сходинками прогресу. Він намагається переконати громадськість та політичних діячів, що стабілізацію соціальної системи, розв'язання різноманітних суспільних проблем можна здійснити шляхом вільної політичної дискусії, а не класового протистояння і конфронтації. На роль нової політичної арени висувається політична відкритість, у площині якої відбувається дискурсивне зіткнення та боротьба інтересів адміністративної й комунікативної влади. За допомогою медіуму публічного обговорення здійснюється публічний контроль і легітимація системи політичного панування, а також узгоджуються конфліктні ситуації в суспільстві.

На основі синтезу багатьох спеціальних знань та дисциплін, поєднуючи історичні, соціологічні, економічні, історико-філософські матеріали, Ю. Габермас робить спробу історичної реконструкції моделей громадянських відносин у час зародження простору відкритого публічного спілкування. Він показує, за яких умов, коли та як раціонально-критичні дебати громадян щодо суспільних проблем, а також аргументи, що народжувались у цих дебатах, почали становити авторитетну основу для прийняття політичних рішень, яким чином громадськість (публіка) та притаманна їй «громадська думка» перетворилися на чинник політики. Це дає дослідникові змогу зрозуміти специфіку функціонування інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі. Демократія передбачає створення великої кількості «публічних сфер», які дозволяють громадянам XXI століття через відкрите спілкування у суспільних інституціях контролювати державну владу на різних рівнях та значній території, що буде гарантом забезпечення їх громадянських прав.

Досліджуючи сферу публічної відкритості, Ю. Габермас ставить її в залежність від створення інститутів громадянського мовлення. Серед структур недержавних громадянських об'єднань учений виділяє неформальні об'єднання, а головними небезпеками для спонтанності створення нових інституцій громадянської сфери вважає: проникнення в її структури і процеси егоїстичних, деструктивних та групових інтересів; загрозу влади бюрократизованої держави, яка прагне повного контролю у суспільстві. Внутрішню небезпеку становить і сама спонтанність, яка з часом може перетворитися у повільність. Але основною небезпекою для громадянських об'єднань є загроза «закостеніння», бюрократизації процесів на основі приватного інтересу якихось груп суспільства. Ця проблема актуальна і нині, адже інтереси заможних верств населення, з їхнім прагненням узурпувати владу і керувати великими масами людей авторитарними методами та з їх фінансовими можливостями не завжди узгоджуються з принципами демократії і ставлять під загрозу ідею створення повноцінного і діяльного громадянського суспільства.

19.4. Майбутнє соціологічного марксизму

У 70–80-х роках ХХ століття в американському соціологічному середовищі почав відчуватись значний підйом зацікавленості марксистською теорією, становилась чисельнішою когорта талановитих соціологів-марксистів, активізувалася розробка та втілення в життя марксистської теорії та ідей у найрізноманітніших напрямках. Яким чином відродження неомарксистської думки всередині дисципліни призвело до нових теоретичних та емпіричних досліджень та відкриттів?

Відповідаючи на це питання, американські дослідники М. А. Маккарті та Джеф Манза [13] засвідчують велику кількість прикладів зростаючого інтересу до марксизму у Сполучених Штатах між 1968-м та 1980-м роками. Саме тоді почали видаватися марксистські за змістом журнали: «*Politics and Society*», «*Kapitalistate*», «*Telos*», «*Socialist Revolution*», «*Critical Sociology*», «*Political Power and Social Theory*». «*American Journal of Sociology*» в 1982 році навіть присвятив спеціальний випуск «Марксистським дослідженням». Більшість ключових постатей неомарксистського руху в американській соціології відверто ставили перед собою завдання кинути виклик неомарксистській соціології, розглядаючи це як відповідну перевірку самої теорії марксизму. Перевірка пудингу, за відомим висловом Маркса, полягає у його поїданні. Розпорошення дисципліни – давній бич консервативних критиків соціології – зробило можливим просочування альтернативних парадигм «Нових лівих», що суттєво зміцніли у Сполучених Штатах опозицію до В'єтнамської війни, допомогли народженню нової критичної інтелігенції, яка увійшла до університетів та знайшла можливості до перенесення своїх уявлень про соціальну справедливість у професійну сферу. Соціологія виявилася надзвичайно сприятливим дисциплінарним середовищем для розвитку радикальної думки та розвитку дослідницьких програм, що розширюють кордони.

Знакові наукові вчення, що явно чи неявно мали марксистське походження, з'явились протягом 70-х років, а провідні університети та комерційна преса регулярно публікували численні неомарксистські дослідження. Три з п'яти щорічних книжкових нагород Американської Соціологічної Асоціації (АСА) за період з 1975-го по 1980-й рік були отримані працями, що у тією чи іншою мірою були неомарксистськими за змістом: «*Сучасна світ-система*» І. Валерстайна (1975), «*Аграрна революція*» Дж. Пейджа (1975) і «*Держави та соціальні революції*» Т. Счочпол (1979). Однак, наприкінці 80–90-х років інтерес до марксизму в американській соціології згасає і марксизм почав здавати позиції на користь інших шкіл дослідження нерівності, ролі нектласових сил, таких як політичні інститути, гендерні відносини, типології режимів

держав загального добробуту тощо. Марксистська традиція стала сьогодні одним з багатьох потенційних джерел натхнення, і втрачає здатність забезпечувати орієнтуючий світогляд.

Й хоча інтерес до марксистської теорії поступово згас, жодна галузь соціології не уникнула впливу ідей у період їх розквіту, а декілька ключових сегментів склали ядро марксистських досліджень: дослідження капіталістичної держави; класової структури та класового аналізу; праця та трудовий процес; міжнародна політична економія та глобальний розвиток [13]. У цих своїх ключових підгалузях марксизм залишається продуктивним підходом, але й має певні обмеження, коли йдеться про генерацію надійних механізмів та детального аналізу у відповідь на теоретичні та історичні проблеми, що перед ним постають. Окрім того, залишаються галузі соціології, у яких можливостей для подальших інновацій та розвитку їх соціологічним марксизмом особливо багато. Однією з таких галузей виступає компаративно-порівняльна робота, особливо якщо вона застосована до масштабних соціальних змін.

Резюме

1. Намагання переглянути і доповнити класичну марксистську теорію, пристосувати її до нових явищ суспільного життя беруть свій початок у 20-х роках ХХ ст. Це були різні за своїми орієнтаціями мислителі, в більшості своїй далекі від емпіричної соціології, які прагнули відновити «чистий, істинний марксизм» й займалися теоретичними проблемами змісту і функцій соціальної теорії, ролі соціології в сучасному суспільному житті, дослідженням суспільних функцій культури тощо.

2. Герберт Маркузе своїми дослідженнями поставив під сумнів припущення Маркса про те, що раціоналізація суспільства на ґрунті науково-технічного прогресу веде до утворення передумов емансипації людини і суспільства. Раціоналізмові, як властивості культури Заходу, притаманні репресивний характер свідомості, а також прагнення до тоталітарного панування. Дослідник намагається в центр своєї теорії поставити питання про людину, здатну здійснити докорінне перетворення суспільства, того, хто зможе усунути суперечності між розумом і дійсністю і стати ініціатором історичного процесу.

3. Юрген Габермас – один з найбільш яскравих теоретиків, хто намагався подолати однобічність марксистського підходу до розгляду суспільного життя – звинувачує марксизм у неспроможності розкрити специфіку сучасного капіталістичного суспільства, пояснювати певні соціальні явища: існування некласових відносин між різними соціальними верствами; втрату відчуження товаровиробника від продукту

його праці; зникнення пролетаріату як носія революційної ідеї. Він також свідомо виступає «тотальним критиком» сучасного йому суспільства, найважливішою особливістю якого є «технологічна раціональна одновимірність».

4. У своїх ключових підгалузях марксизм й сьогодні виступає продуктивним підходом пояснення соціальних явищ. Але він має й певні обмеження, коли йдеться про генерацію надійних механізмів та детального аналізу у відповідь на теоретичні та історичні проблеми, що перед ним постають. Окрім того, залишаються галузі соціології, у яких можливостей для подальших інновацій та розвитку їх соціологічним марксизмом особливо багато.

Література:

1. Адорно Т. Теорія естетики / Т. Адорно ; пер. з нім. П. Таращука. – К. : «Основи», 2002. – 518 с.
2. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 318 с.
3. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / Ю. Габермас ; пер. з нім. В. Купліна. – К. : Дух і літера, 2011. – 280 с.
4. Гольдман Л. Лукач и Хайдеггер / Л. Гольдман. – СПб. : Владимир Даль, 2009. – 296 с.
5. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер ; пер., передмова та післямова М. Култаєвої. – К. : ППС, 2006. – 282 с.
6. Громов И. А. Западная теоретическая социология / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : Ольга, 1996. – 286 с.
7. Дмитриев А. Марксизм без пролетариата: Георг Лукач и ранняя Франфуртская школа, 1920–30-е гг. / А. Дмитриев. – СПб. : Европейский университет в Санкт-Петербурге; М. : «Летний сад», 2004. – 528 с.
8. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства / Г. Маркузе ; пер. В. Курганського // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія. – К. : Либідь, 1996. – С. 87–134.
9. Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство: філософське дослідження вчення Зигмунда Фрейда / Г. Маркузе ; пер. О. Юдіна. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 248 с.
10. Майкл А. М. Неомарксистський спадок в американській соціології [Електронний ресурс] / Майкл А. Маккарті, Джефф Манза ; пер.

Михайло Юдін. – Режим доступу: common.com.ua/ntomarksistskij-spadok-v-amerikanskij-sotsiologiyi/.

11. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посібник / О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.

12. Соколова К. О. Ліберальні цінності: методика оцінки ціннісного зсуву / К. О. Соколова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: збірник наукових праць. – К. : Фенікс, 2009. – Вип. 9. – С. 105–115.

13. Adams J. Introduction: social theory, modernity, and three waves of historical sociology / J. Adams, E. Clemens, A. Orloff (eds.) // *Remaking Modernity: Politics, History, and Sociology*. – Durham, NC : Duke Univ. Press. – P. 1–72.

Тема 20. СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ В СОЦІОЛОГІЇ

У цьому розділі розглядаються витоки та різноманітні варіанти структуралістської парадигми в соціології, представники якої спрямували свої зусилля на створення системи абстрактних понять для точного аналітичного вивчення соціальних явищ; вироблення таких наукових засобів, які дали б змогу розвивати формальне моделювання й використовувати професійну статистичну та математичну техніку досліджень.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача формування навичок використання методів структурного аналізу в соціології для дослідження різноманітних структур людського розуму, суспільства, природного світу, для створення теоретичних моделей суспільного життя.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 20.1. Лінгвістичні витоки структуралізму.
- 20.2. Антропологічний структуралізм: К. Леві-Стросс.
- 20.3. Основні ідеї марксистського структуралізму Л. Альтюссера.
- 20.4. Постструктуралізм: М. Фуко.

20.1. Лінгвістичні витоки структуралізму

Структуралістські ідеї притягальні для теоретиків різних напрямів, що прагнуть розвивати засади «наукової соціології», принципи позитивізму, в руслі Дюркгеймівського розуміння «соціальних фактів» та того підходу, якого дотримувались Р. Мертон, Л. Козер, С. Ліпсет, П. Блау та інші соціологи. Як зазначають дослідники структуралізму А. О. Ручка й В. В. Танчер, структуралізм спрямований на вироблення системи абстрактних понять для точного аналітичного вивчення соціальних явищ та на вироблення таких наукових засобів, які дали б змогу розвивати формальне моделювання й використовувати професійну статистичну та математичну техніку досліджень [11, с. 210].

У загальних рисах **структуралізм** можна визначити як пошук універсальних і незмінних законів людського життя, що діють на всіх його рівнях – від найпростіших до найбільш розвинutih. Більшість соціологів розглядає перш за все соціальні структури, тоді як для структуралістів особливо цікавими стають структури **лінгвістичні**. Домінують структуралістського мислення виступає розгляд всього розмаїття культурних феноменів крізь призму *мови* як формоутворюючого

принципу і орієнтація на семіотику, яка вивчає внутрішню будову мови та механізми її функціонування. Отже, корені структуралістських засад лежать у структурній лінгвістиці, граматичній системі мови, законах її використання. Творчість швейцарського лінгвіста **Фердинанда Сосюра** (1857–1913) заклала основи семіології та структурної лінгвістики і зіграла особливу роль у розвитку гуманітарного знання ХХ століття в цілому, структуралізму зокрема.

Значення концепції мови Ф. Сосюра полягає в тому, що саме у лінгвістиці і стосовно до мови були сформульовані основні ідеї протиставлення емпіричного аналізу одиничного як частини системи і структурного аналізу системи як цілості і її внутрішньої обумовленості. Саме він ввів в науковий обіг визначення мови як системи знаків, значення яких визначається їх положенням у системі. Значення слова (знака), таким чином, визначається не предметами, до яких слово відсилає, і не індивідом, який вживає це слово, а структурою мови. *«Структура»* – це другий ключовий термін лінгвістики після терміна *«система»*, їм позначають передусім внутрішню будову і зв'язок складових частин мовної системи, які вступають у велику кількість комбінацій. Отже, структура мови – це типи комбінацій, на підставі яких поєднуються одна з одною одиниці мови певного рівня.

На думку Ф. Сосюра, головним завданням лінгвіста має бути вивчення формальної системи мови, а не суб'єктивних способів її застосування. Функція мови полягає в створенні можливостей для людської комунікації, отже треба дослідити способи впливу різних елементів мови на комунікацію. Для цього він ввів розмежування між *«мовою»* та *«мовленням»*, тобто між реальними актами мовлення та системою, що лежить в основі їх. Індивідуальний мовленевий акт унікальний за своєю природою, й відповідно, не може бути об'єктом науки; *«мова»*, навпаки, стабільна, універсальна, використовується всіма її носіями. Кожна мова складається з обмеженої кількості звуків та правил їх комбінування. Мовлення – додаткова невизначена множина, що утворюється в результаті використання звуків та правил. Мова, таким чином, уможливило мовлення, виступає структурою, або логікою мовлення.

Зацікавленість структурами поширювалась не лише на дослідження мови, а й усіх знакових систем. Це призвело до появи семіотики, що вивчає не тільки мову, а також інші знакові та символічні системи, наприклад, міміку, літературні тексти, моду, повсякденне життя – тобто різні форми комунікацій. Така переорієнтація із соціальних на лінгвістичні структури стала відома як *«лінгвістичний поворот»*, який кардинально змінив усі соціальні науки у ХХ столітті та закликав дослідників інтерпретувати всі соціальні явища як систему знаків. Структу-

ралізм, що був наслідком розвитку лінгвістики, врешті решт конститувався як плідний засіб гуманітарного пізнання, сприяв поширенню нових форм раціоналізму. В галузі застосування методології структуралізму значно зріс теоретичний рівень знань, був наведений порядок в нагромаджених емпіричних фактах, внесені системні чинники в їх організацію. Спрямований на формування системи абстрактних понять для точного аналітичного вивчення соціальних процесів та явищ, структуралізм аналізував різноманітні структури людського розуму, суспільства, природного світу для створення теоретичних моделей суспільного життя.

20.2. Антропологічний структуралізм: К. Леві-Строс

Широке застосування структуралістські принципи знайшли в антропології, насамперед у роботах французького антрополога **Клода Леві-Строса** (1908–2009). Він обґрунтував положення, що лягли в підвалини структуралізму в соціології.

Моделі різних соціальних світів, які конструюють соціологи, на думку К. Леві-Строса, однакові тому, що виходять з єдиного джерела – людського розуму. Структура людського розуму визначає усі інші структури, що створюються людьми. Міфи різних примітивних суспільств, система комунікації, виховання, процесів обміну подібні. Отже, всі системи будуються на логічній структурі розуму і всі вони визначаються загальними законами. Особливо виділяється значимість об'єктивно існуючих структур, а не суб'єктивних реакцій на них людей. Соціолог повинен зосереджувати увагу на вивченні об'єктивних структур продуктів людської діяльності, а не на суб'єктивних значеннях і оцінках. Об'єктивні структури є зовнішніми стосовно суб'єктів життєдіяльності. Звідси ставиться завдання «дегуманізації» соціальної науки, усунення людини з центру аналізу і зосередження на вивченні об'єктивних структур, зокрема на логічній структурі розуму.

Навпаки, нормативні системи, які є результатом людської взаємодії, виступають вторинними. Вони не мають об'єктивної структури, тому детермінуються базовими структурами соціального життя. З'ясування, окреслення таких структур людських взаємин, які однакові і в примітивних, і в сучасних суспільствах, стає важливим аналітичним завданням для вчених.

К. Леві-Строс запропонував варіант дослідницької стратегії для виявлення об'єктивної структури на прикладі аналізу міфів примітивних суспільств. Ця стратегія дозволяє розкрити «базові ментальні структури», що не можуть бути досліджені безпосередньо, а лише через низку емпіричних, порівняльних досліджень реального соціального світу. У

роботі «Структурна антропологія» (1958), порівнюючи антропологію, соціологію, етнографію та історію, він доводить актуальність етнології як синтезу етнографічного і культурологічно-соціального дослідження, обґрунтовує сутність та правила структурного методу дослідження, його переваги й актуальність. «Архаїчна» суперечність між емпіризмом і раціоналізмом, на думку К. Леві-Строса, має бути розв'язана через звернення до особливого об'єкта дослідницького аналізу – міфічної сфери – фундаментального засобу людської свідомості встановлювати гармонію між людиною і світом. Він досліджує елементарні структури розуму первісного мислення й доводить, що таке мислення спирається на ті ж самі логічні структури, що й мислення сучасної людини. Про це свідчать тотемічні класифікації і строга раціоналізація природних явищ у давніх міфах. З'ясувавши їхню синтаксичну організацію й поділивши їх на бінарні групи, кон'юнктивні й опозиційні (герой та жертва, друг і ворог, батько й мати), він групує міфи, що належать різним культурам та різним народам, не за змістом, а відповідно до певної системи аксіом та постулатів. «Ми сподіваємось, – писав К. Леві-Строс, – показати, не те, що люди думають про міфи, а то, як міфи думають про людей поза їх свідомістю».

Етнолога цікавить не те, про що люди міркують, як вони розуміють та інтерпретують правила суспільного життя, а об'єктивні несвідомі закони, які керують нашим життям, незалежно від того, усвідомлюємо ми їх чи ні. Саме закони несвідомого пояснюють особливості функціонування норм людського життя: шлюбні правила, правила задоволення потреб у їжі, релігійні вірування й ритуальні дії тощо.

Поєднання етнографічних проблем та структурного методу дозволило К. Леві-Стросу створити новий напрямок у соціальних науках – **структурну антропологію** – вчення про фундаментальні та незмінні ментальні структури, що вкорінені в соціальному житті і, навіть, обумовлюють його.

Спрямування соціологічного аналізу, яке відстоювали структуралісти, їх критичне ставлення до суб'єктивізації і психологізації соціології знайшло підтримку серед багатьох теоретиків. Зростаючий інтерес до проблем мови сприяв появі багатьох напрямків у соціологічному мисленні 70-х років ХХ століття, які пізніше отримали назву **постструктуралізм** або **неоструктуралізм**. Прихильники структуралістських позицій почали розглядати мову як основний фундамент для пізнання, а також до розуміння людських дій та їхнього існування. Вони наполягають на тому, що світ є таким, яким він є, не через якийсь еднаючий фактор, а завдячуючи відмінностям, що лежать у його підґрунті. Відтак інтерес має бути спрямованим не на пошук єдиних принципів та

законів існування цього світу, а на вивчення його відмінностей. Головним для дослідника повинен бути текст, а у тексті – його внутрішня структура. Авторство тексту особливого значення не має, важливими є не наміри, не бажання того, хто створює текстову реальність, а лише «внутрішня гра значимих складових» (Е. Гіденс) [11, с. 212].

20.3. Основні ідеї марксистського структуралізму Л. Альтюссера

Особливим різновидом структуралізму, який мав значний успіх у Франції (а пізніше і в інших країнах світу) у 60–70-х роках ХХ століття, став структурний марксизм, найбільш яскраво представлений творчістю французького мислителя **Луї Альтюссера** (1918–1990), а також творами Нікоса Пулянцаса та Моріса Годел'є.

Визнаючи кризу марксизму, проте відмовляючись визнати її результатом простої догматизації, Л. Альтюссер долучається до перечитування Маркса й оригінально розвиває та інтерпретує деякі класичні ідеї марксистської теорії, і в цьому сенсі виступає творцем відносно самостійної концепції, яка отримала назву **марксистського структуралізму** – ще одна спроба максимально широко осмислити реальність в науковий спосіб і, як говорив сам Л. Альтюссер, показати, що ж насправді стверджував К. Маркс.

Л. Альтюссер у своїх дослідженнях використовує базові поняття марксистської термінології, починаючи з аналізу «практики» й «структури», далі послідовно переходить до їх поєднання в моделі соціальної організації – «суспільно-економічній формації». На думку дослідника, «практика», що є синонімом до термінів «діяльність», «дія», відіграє важливу роль в концептуалізації вихідних аспектів людської поведінки – спрямованості та вибору. Серед багатьох видів конкретних практик він концентрує свій дослідницький інтерес на трьох основних: економічній, політичній та ідеологічній. Кожна практика складається з трьох елементів: вихідних матеріалів, засобів виробництва і кінцевого продукту. Л. Альтюссер доводить важливість не цих елементів самих по собі, а значимість їхньої взаємодії, сукупності зв'язків, організацію та логіку взаємовідносин між ними – тобто «структури» практик. Структури основних практик – економічної, політичної, ідеологічної утворюють відповідні «рівні суспільства», що знаходяться в свою чергу у відповідних відносинах, сукупність яких виступає «структурою структури» або «соціальною формацією» [2, с. 226].

Особистісна дія, таким чином, втрачає риси індивідуального вибору («свободи волі»), стає простим втіленням логіки співвідношення елементів основних практик і, наприкінці, соціальної формації.

Розглядаючи взаємодію трьох основних рівнів суспільної організації, Л. Альтюссер вказує на те, що кожний з них має власну сукупність елементів і власну логіку взаємовідносин, тобто їхню внутрішню структуру. Тому кожний із цих рівнів знаходиться у стані «відносної автономності». Політика і ідеологія не є безпосереднім втіленням економіки, їх відношення не мають жорсткої детермінації, бо вони здатні створювати зворотній вплив на економічні відносини.

Але, не дивлячись на відносну автономність і зворотній вплив, економічний рівень зберігає своє визначальне значення для розуміння того, що відбулося або має відбутися. Звідси випливає положення про, так званий, «домінуючий рівень». У суспільствах різного типу різні рівні відіграватимуть домінуючу роль, і структури цих рівнів визначатимуть причинно-наслідкові відношення між ними. В феодальному суспільстві такими «домінуючими рівнями» були політичний та ідеологічний, в капіталістичному – економічний. Але в кожному випадку структура економічної сфери визначає, який рівень є найбільш «важливим» для даного суспільства.

Л. Альтюссер також надає визначення «способу виробництва», який він розуміє як логіку взаємодії елементів економічної практики: вихідних матеріалів, засобів праці, робітничої сили, кінцевого продукту виробництва та «соціальних позицій». «Соціальні позиції» поділяє на два типи: «працюючі» – люди, що беруть безпосередню участь у процесі виробництва, та «не працюючі» – ті, хто в цьому процесі не бере участі. Ці елементи, що є однаковими для всіх типів суспільств, різняться сукупністю соціальних зв'язків між ними, їх внутрішньою структурою або логікою. Зв'язки, в свою чергу, поділяються на відносини власності та відносини контролю. Комбінація цих двох типів відносин поміж трьох елементів економічної практики визначає чотири типи способів виробництва. Наприклад, у феодальному способі виробництва «не працюючий» володіє землею, але «контролює» її «працюючий», тому «не працюючий» привласною додатковий продукт засобами політичної та ідеологічної структур. У капіталістичному виробництві «не працюючий» володіє власністю й контролює засоби виробництва, реалізуючи механізм привласнення на самому економічному рівні, який є «домінуючим» [2, с. 228].

Такий підхід до розуміння способу виробництва дозволяє Л. Альтюссеру зробити класифікацію і типологізацію суспільств, а також виявити внутрішню структуру суспільної формації. І хоча ця концепція й має свої певні недоліки, адже вона дозволила *побудувати*

одну з найсерйозніших та «працюючих» концепцій класової структури суспільства, що є найбільш значущим надбанням структуралістського марксизму взагалі.

Таблиця 20.1

Способи виробництва за Л. Альтюссером

Способи виробництва	Характер відносин
Феодалізм	«Не працюючий» – феодал, «працюючий» – селянин; основний засіб виробництва – земля. Феодал володіє землею, селянин – контролем над засобами виробництва
Перехідний від феодалізму до капіталізму	Головна риса – наявність домашньої мануфактури. «Працюючий» – володіє засобами виробництва й контролює їх, «не працюючий» – володіє сировиною й кінцевим продуктом, контролює використання засобів виробництва
Капіталізм	«Не працюючий» – власник засобів виробництва й одночасно той, хто контролює їх використання, «працюючий» – пролетарій, нічим не володіє й не контролює
Соціалізм	«Працюючий» одночасно є власником й тим, хто контролює засоби виробництва

Аналіз класової структури, зроблений Л. Альтюссером спирається на твердження, що соціальні класи детерміновані не лише економічною, а й політичною та ідеологічною структурами, що в свою чергу приводить до наступної тези про співіснування в одній соціальній формації соціальних класів, детермінованих різними способами виробництва.

«Держава» виступає одним з ключових понять структуралістського марксизму і розглядається Л. Альтюссером центром не лише політичної системи, а й усієї соціальної формації. Відтворення певних економічних відносин здійснюється державою «насильницьким» та «ідеологічним» способами. Перший використовується рідко, в екстремальних випадках і характеризується застосуванням армії, поліції та інших інструментів «репресивного державного апарату». В усіх інших ситуаціях використовується другий спосіб – «ідеологічний», що спирається на переконання людей робити те, що передбачається внутрішніми економічними структурами: усі державні інститути, а також засоби масової інформації, церква, родина, школа, профсоюзи. Усі вони виконують одну спільну функцію – підтримують умови, необхідні для збереження і відтворення економічних структур.

Іншим важливим моментом його розуміння ідеології є концепція «суб'єкту ідеології», що не втратила своєї ваги і сьогодні, стверджує дослідник творчості Л. Альтюссера Олег Ярош [15]. Зазначаючи, що ідеологія звертається до індивідуумів як до суб'єктів, Л. Альтюссер підкреслює, що індивід стає суб'єктом лише тоді, коли відповідає на спрямований до нього заклик. Власне через цей «заклик» ідеологія втілюється у суспільні практики. Отже, особистісна поведінка індивіда також детермінована внутрішніми соціальними структурами. Діяльність створює ілюзорне враження про «свободу вибору», що спирається на існуючий «ідеологічний державний апарат», який існує ще до нашого народження. Ми народжуємось для виконання тих ролей, які прописані й підготовлені раніше. Наше відчуття особистісної суб'єктивності (свободи волі) виникає з діяльності (практики), що підготовлена і очікує, коли ми станемо її виконувати. Здійснюючи дії у наперед заданій манері, виконуючи соціальні ролі, що підготовлені для нас, ми переконуємось в «авторстві» наших дій. Особистісний досвід хоча й дійсний, але є продуктом втілення більш глибокої соціальної реальності – внутрішньої соціальної структури.

Отже, створивши одну із найвпливовіших концепцій суспільства – концепцію соціальної структури, структуралістський марксизм був не дуже переконливий під час аналізу такого рівня соціальної реальності, як діяльність, особистість, особистісний вибір. Цей аналіз на відміну від системного функціоналізму Т. Парсонса, що пояснював соціальні інститути забезпеченням потреб цілісної системи, відстоював позиції економічного функціоналізму, приписуючи соціальним інститутам функції задоволення економічних потреб.

20.4. Постструктуралізм: М. Фуко

Спроба Л. Альтюссера відвести критику від марксизму шляхом повернення до «істинного сенсу» робіт К. Маркса, була поставлена під сумнів, як «правими», так й «лівими» теоретиками. Ліворадикальна версія такої критики найкраще втілення знайшла у роботах французьких теоретиків постструктуралізму **Жака Дерріда** (1930–2004) та **Мішеля Фуко** (1926–1984). Якщо Ж. Дерріда у своїх теоретичних пошуках орієнтувався більше на загальнофілософські питання, тоді як Мішель Фуко концентрує свою увагу на соціальній теорії.

Мішель Фуко найбільш відомий завдяки своїм критичним дослідженням соціальних інституцій, емпіричним дослідженням психіатрії, питаннями медицини й історії клінічної практики, наук про людину, дослідженнями з проблем злочинності й ув'язнення, а також своїми роботами з історії сексуальності та пов'язаними з ними проблемами

контролю над собою. Різноманітні праці М. Фуко містять чимало цікавих теоретичних і методологічних ідей, які характеризують постструктуралістський підхід до соціальної сфери.

Перші його праці присвячені науковій методології, «археології» людського знання, аналізу певних масивів знань, ідей та засобів мовної діяльності. Свою концепцію він протиставляє власне історії та історії ідей. Обидва напрями М. Фуко вважає надто раціональними, що надають знанням зайву спадкоємність та цілісність. Він намагається вивчати дискурсивні явища – усні та письмові тексти, прагне дійти до суті обставин, які зумовлюють можливість дискурсивних форм людської діяльності, відшукати сукупність законів формування, що визначають можливість усього, що може бути вимовлено у межах певного мовного акту. Дискурсивно сформульовані судження, як і той шлях, котрий вони долають для того, щоб перетворитися у знання або наукову дисципліну, зумовлюються, підкреслює М. Фуко, не зовнішньою реальністю, яка вивчається, а насамперед глибинними правилами мовної діяльності та її практикою. Отже, його цікавили головні складові дискурсивної діяльності, яка лягла у підвалини сучасних наук, зокрема наук про людину і суспільство [11, с. 213].

Інтерес М. Фуко до способів «втління істини» безпосередньо пов'язаний з його «генеалогією влади», оскільки він підходить до розуміння нерозривного зв'язку між знаннями і владою. Генеалогія представляє собою зовсім особливий тип інтелектуальної історії, спосіб поєднання історичних сутностей в організовані та впорядковані траєкторії дискурсів, практик та подій з метою визначення їхніх стандартизованих взаємодій. Він досліджував, як людина керує собою й собі подібними з допомогою виробництва та нагромадження знань. Розглядалися як механізми і технології панування, які виникали й поширювалися завдяки знанням, так і шляхи використання таких механізмів і технологій різними соціальними інституціями для примусу людей. Історія для Фуко – це процес переходу від однієї системи володарювання і примусу до іншої. Методологія, що розроблялась ним на історичному матеріалі, дослідник прагнув застосувати до аналізу сучасного світу.

М. Фуко послідовно проводить методологію структуралізму через різні сфери досліджень у різних працях («Божевілля й цивілізація», «Виникнення клініки», «Археологія знань і дискурс про мову», «Дисципліна та покарання» і т. д.), аналізуючи питання дискурсивної діяльності й виявляючи певні «точки», тобто джерела порядку, в яких значення набувають фіксованого характеру. У своїй «Історії сексуальності» М. Фуко зосереджується на проблематиці використання дискурсу

відносно сексу та способах впливу влади на такий дискурс. Адже сексуальність у його розумінні – це такий своєрідний згусток, де всі взаємини переростають у відношення влади. Контроль над людською сексуальністю є могутнім джерелом влади. У науковому вивченні сексу не повинно стати наріжним питання придушення сексуального, а ліпше звернутися до взаємодії сексу та влади для виявлення універсальних факторів людського буття. До XVIII ст. наука намагалася навчитися керувати смертю, а у сучасному західному суспільстві секс став важливішим, ніж душа, таким важливим, як саме життя. Пізнаючи сексуальне, суспільство отримує владу над життям.

Концептуальний підхід, ідеї та висновки, зроблені М. Фуко справили значний вплив на сучасну соціологічну думку, у його працях піднято чимало важливих для соціальної теорії проблем.

Наприкінці слід зазначити, що різні гілки постструктуралізму мають свої відмінності. Неомарксистський структуралізм зосереджується на визначальних великомасштабних структурах суспільства – насамперед економічних, а також політичних й ідеологічних. Інші постструктуралісти, слідом за М. Фуко, розглядають переважно мікроструктури розумової діяльності. Але всіх теоретиків єднає підкреслення важливості спеціальних версій лінгвістики для аналізу соціальної теорії; відносної природи цілісностей залежно від характеру їх означення; першозначущості тих, хто визначає над тим, що визначається; усунення з центру уваги аналізу суб'єкта текстуальних матеріалів; тимчасового характеру того, що конструює природу об'єктів та подій [11, с. 215].

Резюме

1. Структуралізм, що був наслідком розвитку лінгвістики, конститувався як плідний засіб гуманітарного пізнання й сприяв поширенню нових форм раціоналізму. В галузі застосування методології структуралізму значно зріс теоретичний рівень знань, був наведений порядок в нагромаджених емпіричних фактах, внесені системні чинники в їх організацію. Спрямований на формування системи абстрактних понять для точного аналітичного вивчення соціальних процесів та явищ, структуралізм аналізував різноманітні структури людського розуму, суспільства, природного світу для створення теоретичних моделей суспільного життя.

2. Поєднання етнографічних проблем та структурного методу дозволило К. Леві-Стросу створити новий напрямок у соціальних науках – структурну антропологію – вчення про фундаментальні та незмінні ментальні структури, що вкорінені в соціальному житті і, навіть, обумовлюють його.

3. Ще одна спроба максимально широко осмислити реальність у науковий спосіб отримала назву марксистського структуралізму. Створивши одну із найвпливовіших концепцій суспільства – концепцію соціальної структури, структуралістський марксизм був не дуже переконливий під час аналізу такого рівня соціальної реальності, як діяльність, особистість, особистісний вибір. Цей аналіз на відміну від системного функціоналізму Т. Парсонса, що пояснював соціальні інститути забезпеченням потреб цілісної системи, відстоював позиції економічного функціоналізму, приписуючи соціальним інститутам функції задоволення економічних потреб.

4. Зростаючий інтерес до проблем мови сприяв появі багатьох напрямків у соціологічному мисленні 70-х років ХХ століття, які пізніше отримали назву постструктуралізм або неоструктуралізм. Прихильники структуралістських позицій почали розглядати мову як основний фундамент для пізнання, а також до розуміння людських дій та їхнього існування. Вони наполягають на тому, що світ є таким, яким він є, не через якийсь єднальний фактор, а завдячуючи відмінностям, що лежать у його підґрунті. Відтак інтерес має бути спрямованим не на пошук єдиних принципів та законів існування цього світу, а на вивчення його відмінностей.

5. Різні гілки постструктуралізму мають свої відмінності. Неомарксистський структуралізм зосереджується на визначальних великомасштабних структурах суспільства – насамперед економічних, а також політичних й ідеологічних. Інші постструктуралісти, слідом за М. Фуко, розглядають переважно мікроструктури розумової діяльності. Але всіх теоретиків єднає підкреслення важливості спеціальних версій лінгвістики для аналізу соціальної теорії; відносної природи цілісностей залежно від характеру їх означення; першозначущості тих, хто визначає над тим, що визначається; усунення з центру уваги аналізу суб'єкта текстуальних матеріалів; тимчасового характеру того, що конструює природу об'єктів та подій.

Література:

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. / Р. Арон. – К. : Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Громов И.А. Западная теоретическая социология. / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : Ольга, 1996. – 286 с.
3. Дерріда Ж. Письмо та відмінність / Жак Дерріда ; пер з фр. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 602 с.

4. Дерріда Ж. Дарувати час / Жак Дерріда ; пер. з фр. М. Ющенко. – Львів : Літопис, 2008. – 208 с.
5. Дерріда Ж. Привиди Маркса / Жак Дерріда ; пер. з фр. І. Донченка. – Х. : ОКО, 2000. – 272 с.
6. Култаєва М. Д. Європейська теоретична соціологія XX–XXI століття : навч. посіб. / М. Д. Култаєва, О. І. Навроцький, І. І. Шеремет. – 2 вид., випр. та доп. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 372 с.
7. Леві-Строс К. Первісне мислення. / К. Леві-Строс. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 324 с.
8. Леві-Строс К. Структурна антропологія. / К. Леві-Строс ; пер. з французької Зої Борисюк. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. – 387 с.
9. Пізній радянський марксизм та сьогодення (до 70-річчя Вадима Іванова) // Філософсько-антропологічні студії 2003. – К. : СтилоС, 2003. – 416 с.
10. Ритцер Дж. Современные социологические теории. / Дж. Ритцер. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
11. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.
12. Фуко М. Історія сексуальності. В 3-х тт. / М. Фуко. – Х. : ОКО, 1997–2003.
13. Фуко М. Археологія знання / М. Фуко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
14. Ярошенко А. О. Курс лекцій з історії соціології / А. О. Ярошенко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 195 с.
15. Ярош О. Концепція «суб'єкту ідеології» та політична метафізика в філософії Луї Альтюссера [Електронний ресурс] / Олег Ярош. – Режим доступу : vpered.wordpress.com/2009/05/18/yarosh-altusser/.
16. Elliot Gregory Althusser. The Detour of Theory / Gregory Elliot. – Leiden, Boston : Brill, 2006. – 327 p.

Тема 21. СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ

У цьому розділі розглядаються витоки та різноманітні варіанти символічного інтераакціонізму, представники якого досліджують, яким чином взаємодії між індивідами формують соціальну структуру і як, у свою чергу, соціальні структури, що виступають як мережа взаємодій, формують індивідів.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача формування навичок використання методів даного підходу в соціології для дослідження символічних процесів прийняття соціальної ролі, внутрішнього її програвання; усвідомлення значущості цих процесів для розуміння становлення, функціонування та розвитку суспільних систем, різноманітних структур людського розуму, суспільства, природного світу, для створення теоретичних моделей суспільного життя.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 21.1. Витоки символічного інтераакціонізму.
- 21.2. Погляди Д. Г. Міда.
- 21.3. Творчість Г. Блумера.
- 21.4. Символічний інтераакціонізм і дослідження культури.
- 21.5. Майбутнє символічного інтераакціонізму.

21.1. Витоки символічного інтераакціонізму

Символічний інтераакціонізм вважається суто американським надбанням соціологічної думки. Його корені лежать в американському інтелектуальному контексті: у філософії *прагматизму* Дж. Дьюї та *психологічному біхевіоризмі* Дж. Уотсона. Соціальний світ у площині цієї теоретичної парадигми – це світ значень. Людина ніколи не пов'язана з реальністю напругу, а лише через посередництво різних інтерпретативних механізмів. Завдяки розуму соціальні суб'єкти відповідним чином кодуєть факти соціального життя, визначають їх місце та сенс, наділяють їх значенням, раціоналізують, осягають суть та передбачають подальший хід подій.

Концептуальна структура символічного інтераакціонізму спирається на аналіз ментальних здібностей індивідів та їх біхевіоріальних взаємовідносин, які забезпечують соціальну взаємодію, соціалізацію та суспільну організацію. Соціальний світ сприймається як процес, у якому соціальні суб'єкти спонукаються до дій не внутрішнім психічним станом, не великомасштабними структурними факторами, а саме

специфічними людськими можливостями у соціальній взаємодії. «*Базові закони*» дії та взаємодії цікавлять його послідовників як підвалини соціального світу, унікальні біхевіоріальні механізми людей, які скріплюються культурними ідеями в єдиний соціальний організм.

Символічні інтеракціоністи вважають за головне прояснити, яким чином взаємодії між індивідами формують соціальну структуру і як, у свою чергу, соціальні структури, що виступають як мережа взаємодій, формують індивідів. У цьому руслі вивчаються символічні процеси прийняття соціальної ролі, внутрішнього її програвання та самооцінки особистостей, які взаємодіють одна з одною, і значення цих процесів для розуміння становлення, функціонування та розвитку суспільних систем. Під *символічним інтеракціонізмом* (від англійського *interaction* – взаємодія), за словами І. Гофмана, слід розуміти те, що власне здійснюється при процесах, які ми називаємо соціальними, а саме: коли два або більше індивідів фізично реагують на присутність іншого.

Основні ідеї концептуальної системи процесів взаємодії, яка пов'язує в одне ціле можливості людського розуму, соціального «Я» та соціальної структури були обґрунтовані **Джорджем Гербертом Мідом** (1863–1931), професором філософії Чиказького університету, який визнавав перевагу соціального над індивідуальним і прагнув подолати обмеженість тієї дослідницької традиції, в якій індивід і суспільство протиставлялись одне одному. Записи його лекцій, у яких викладені теоретичні аргументи символічного інтеракціонізму, побачили світ лише після його смерті у книзі «Розум, Я та суспільство» (1934).

Надалі ідеї Дж. Міда розвивались та модифікувались у працях представників двох американських соціологічних шкіл – Чиказької та Айовської. Чиказька школа на чолі із найбільш відомим учнем та послідовником Дж. Міда **Гербертом Блумером** (1900–1987) ортодоксально розвивала мідівські соціально-психологічні традиції, виявила зацікавленість процесуальним аспектом взаємодії, аналізом етапів становлення соціальних явищ та процесів. Їй протистоїть інша – Айовська школа символічного інтеракціонізму на чолі із професором університета штату Айова **Манфредом Куном** (1911–1963), що намагалася модифікувати основи цієї концепції в дусі неопозитивізму, акцентувала увагу на дослідженні стабільних символічних структур, припускаючи, що людське «Я» є стабільним і відносно незмінним.

21.2. Погляди Д. Г. Міда

Джорджу Герберту Міду належать видатні аналітичні проникнення у складні теоретичні глибини взаємозв'язку між суто людськими

здібностями особи, її розумом, людською діяльністю, взаємодією та людською соціальною організацією. Будучи прихильником біхевіоризму, він розглядає взаємодію крізь призму стимулів, породжених символами, та відповідних на них реакцій. За основу аналітичних узагальнень у працях Дж. Міда приймається практика суспільних зв'язків, безпосередній досвід функціонування соціуму. Саме через практику проходить розвиток соціального організму, адаптація до нього соціальних суб'єктів. Тому пріоритетними у його підході виступають положення про те, що практика важливіша, ніж теорія; досвід більш значущий, ніж аналітична абстракція; процес важливіший, ніж форма. Інакше кажучи, пропонуються принципи прагматизму у переважно колективістській його інтерпретації [7, с. 130].

Дж. Мід доводить незалежність символів, які використовуються у суспільному житті, від індивідуальної діяльності, відстоює надіндивідуальність символічної системи. *Символізація* – не індивідуальний процес, оскільки соціальні суб'єкти не існують поза контекстом соціальних відносин, усередині яких виникає символізація. Символічна система не іде слідом за дією, а передує їй. За приклад береться мова як найзагальніша символічна система.

Соціальний світ є продуктом життя індивідів у групі, суспільстві. Він конституюється у сукупності процесів взаємодії людей, виникає із практики взаємодії індивідів, їх суспільних зв'язків і постає у вигляді ґрунту, на якому виростає особистість, група, середовище, комунікація, активність, пізнання, розуміння і т. д. «Породження» соціального світу Дж. Мід аналізує за допомогою понять «*символ*», «*жест*», «*узагальненій іншій*» тощо.

Символ – це те, що означає будь-що ще. Це ідеальний об'єкт, знак, який свідчить про інший об'єкт, але, разом з тим, він означає певні принципи сприйняття цього об'єкта. Найпоширенішими символами є слова. Символічному позначенню чогось передує розумове уявлення про нього. Символічне мислення звільняє індивідів від необхідності набуття безпосереднього досвіду, оскільки люди можуть споглядати себе ніби збоку. Символічне опосередкування міжособистісної взаємодії дозволяє модифікувати соціальні, культурні та психологічні структури через зміни в інтерпретації та визначенні смислів. Це обумовлює людину як особистість, неповторність, чого не мають тварини. Під час взаємодії соціальні суб'єкти постійно відшукують «ключові значення», відштовхуючись від яких обирають для себе тип поведінки для цих обставин та для правильної інтерпретації намірів інших. Тому послідовники цього теоретичного підходу в соціології спрямовують насампе-

ред увагу на складності процесу символічної інтерпретації у міжособистісному спілкуванні, на соціальні форми взаємодії.

Дж. Мід назвав взаємодію соціальних суб'єктів «розмовою жестів». Поняттям «жест» позначаються різні дії та виявлення намірів, що ними користуються люди у процесі суспільного життя. Він служить початковою фазою індивідуальної дії, на нього у ході взаємодії реагують інші учасники. Жест є символом, що припускає наявність деякого референта, смислу, співвіднесеність з елементами досвіду індивіда. На основі соціальної практики складається загальне поняття символічної жестикуляції. Відбір жестів, які полегшують пристосування до навколишнього середовища, здійснюється як методом спроб та помилок, так і під цілеспрямованим впливом механізмів соціалізації в процесі формування особистості. В результаті цього процесу жести набувають «спільного значення» для всіх його членів. Саме такі «конвенціональні жести» забезпечують точність повідомлення про наміри і підвищують ефективність взаємодії. Через поняття «жест» Дж. Мід прагне продемонструвати, як стихійність індивідуальних дій спрямовується наявною символічною структурою: жести дозволяють людям пов'язати те, що діється, щойно здобутий досвід з уже загальновідомим.

Соціальний характер жестів відбитий Дж. Мідом у понятті «*узагальнений інший*», що розкриває, яким чином індивідуальна стихійність інтегрується у колективний порядок. Прийняття членами суспільства правил гри саме і є розумінням «узагальненого іншого», з урахуванням якого здійснюються індивідуальні дії. За допомогою складних символічних маніпуляцій складається картина соціальної організації.

Отже, теоретико-методологічну суть символічного інтеракціонізму Дж. Міда можна підсумувати у наступних фундаментальних принципах [7, с. 129]:

- люди, на відміну від тварин, наділені розумовими здібностями;
- розумові здібності формуються у процесі соціальної взаємодії;
- у процесі соціальної взаємодії люди навчаються смислам та символам, які дозволяють їм використовувати їх людські здібності;
- значення та символи дозволяють людям здійснювати характерні для людини дії та взаємодії;
- люди здатні змінювати смисли та символи, виходячи із власної інтерпретації певної ситуації;
- вони здатні до подібних модифікацій та змін тому, що можуть певною мірою взаємодіяти з самим собою, прикидаючи свої можливості та аналізуючи ймовірні напрямки дій, а потім обирати один із цих напрямків;

– змішані моделі дій і взаємодії, переплітаючись, створюють групи та суспільства.

Отже, безсумнівною заслугою соціологічної теорії Дж. Міда була відмова від індивідуалізму та крайнощів біхевіоризму, які панували в той час в американській соціології. Він відстоював соціальний характер людського «Я», неможливість теоретичного зведення природи людини до біхевіористських моделей, заперечував існування індивідуального «Я» поза «іншими», поза суспільними взаємозалежностями. Разом з тим залишилися відкритими питання відносно природи самої соціальної реальності та причинно-наслідкових процесів у ній. Залишився нез'ясованим зв'язок між процесом взаємодії індивідів та його соціально-структурними продуктами. І врешті-решт не зрозуміло, яким чином взаємодія створює, підтримує та змінює ті чи інші особливості соціальної реальності. Основні положення концепції Дж. Міда розвинули у руслі «символічного» підходу його послідовники Г. Блумер, А. Страус, Н. Дензін, Т. Шибутані та інші.

21.3. Творчість Г. Блумера

Герберт Блумер розвивав символіко-інтеракціоністське тлумачення соціальної дійсності як «*редукованої взаємодії*». Збірка його найкращих статей під назвою «Символічний інтеракціонізм: перспектива і метод» (1969) висвітлює основні положення цієї теорії. Дії людей, за його словами, зводяться до того, що вони беруть до уваги різні речі, котрі вони виділяють та вистроюють відповідну лінію поведінки та ставлення щодо них. Це ставлення залежить від того, як інтерпретуються відібрані речі. Така вибіркова увага відбиває бажання індивіда, його потреби та наявність можливих засобів їх реалізації, реакцію на обраний образ себе та можливий результат прийнятого курсу дій.

Г. Блумер запропонував розгорнутий аналіз процесів інтерпретації символічної жестикуляції, завдяки якій здійснюється соціальна взаємодія, дефініції, які їй передують. За допомогою цих процесів індивіди коригують свої дії відносно один одного, пристосовуються і одночасно спонукають інших пристосовуватись до власних дій. Людські контакти у суспільному житті являють собою насамперед інтерпретації та дефініції. Спільність принципів інтерпретації та дефініції, що використовуються, виступає умовою існування соціальної спільності. Зміна та розвиток останньої здійснюється за допомогою процесів редефініції і вироблення нових напрямів діяльності та їх символічного позначення.

У його версії соціальних процесів акцент переноситься на специфічні особливості взаємодії людей, які виводяться із її символічного ха-

рактеру. Активні творчі характеристики соціального суб'єкта висуваються на перший план. Г. Блумер відкидає методологічну позицію, в основі якої лежить детермінуючий вплив соціального середовища на поведінку людей, де вихідним пунктом є реакція людини на це середовище. У нього соціальна реальність активно формується індивідами. Тиск навколишнього середовища, зовнішні стимули, природні потреби, бажання, почуття, ідеї, схильності не вичерпують і не пояснюють процес самоідентифікації, формування соціального «Я» індивіда. Зовнішній вплив пропускається індивідом через механізми дефініції та інтерпретації. Детермінуючий примат віддається свідомості індивідів, а не культурним факторам, які утворюються незалежно від них. Самовизначення індивіда, конструювання соціальної дії – це безперервний комунікативний процес, у ході якого індивід розрізняє об'єкти, оцінює їх, надає їм значення і вирішує, як діяти на основі цих значень. Цей процес, за допомогою якого формується людська дія, не можна пояснити чим-небудь, що передує дії. Саме в ході символічної взаємодії набувають сенсу соціальні явища, а об'єкти – значення. Поза конкретною дією значення соціальних об'єктів релятивізуються. Сенс не належить речам самим по собі і не є здатністю судження якого-небудь суб'єкта: сенс виникає в процесі взаємодії і виписується в неї, тому за природою цей сенс є соціальним феноменом. Звідси Г. Блумер виводить завдання соціології, що полягають у дослідженні *способів інтерпретації* людьми сенсу речей; *інтерпретації ситуацій*, які виникають у процесі людської взаємодії; а також у дослідженні *колективної дії*.

Те, що Г. Блумер підкреслює суб'єктивістський, волонтаристський аспект соціальних процесів, як і мікромасштаб їх аналізу, багато в чому обумовлено його методологічними установами: відмовою від позитивістських приписів застосування методів, що відповідають загальнонауковим стандартам. На думку Дж. Рітцера, можливо Г. Блумер і визнавав важливість великих соціальних структур як основи, всередині якої знаходяться справжні аспекти соціального життя, дії та взаємодії. Проте, люди не діють в контексті таких макроструктур, як суспільство; скоріше вони діють ситуативно. Великі структури важливі в тому сенсі, що формують ситуації, в яких діють індивіди, а також забезпечують діячів фіксованим набором символів, що дозволяє їм відповідно діяти [6, с. 275].

Заслужують на увагу методологічні ідеї Г. Блумера щодо співвідношення теоретичних висновків та емпіричного світу, проблем операціоналізації інтеракціоністських понять та побудови соціологічної теорії, концептуальних засобів вивчення «реального соціального світу»; обґрунтування ним процедур «розвідницьких» досліджень (тобто по-

переднього вивчення конкретних ситуацій) та наступної «перевірки» (уточнення) наукових понять на підставі першої процедури; його стратегії побудови абстрактних концепцій та теоретичних досліджень, з'єднаних з емпіричним світом, в якому соціальні суб'єкти інтерпретують, оцінюють та виробляють норми поведінки.

21.4. Символічний інтеракціонізм і дослідження культури

XX століття – час формування антропології, етнографії, а також багатьох оригінальних гуманістичних концепцій природи людини та соціального світу. Саме тому кількість робіт, присвячених дослідженню культури у формі соціології культури надзвичайно зросло, особливо у другій половині XX ст. Деякі дослідники так чи інакше звертались до проблеми співвідношення між символічним інтеракціонізмом та низкою інших сучасних теоретичних напрямів соціології, в тому числі постструктуралізмом, постмодернізмом та дослідженнями культури. Прикладом такого компромісного підходу можуть служити праці британського дослідника **Нормана Дензіна** (нар. 1941), особливо його робота «Символічний інтеракціонізм та дослідження культури» (1992).

Головною темою цієї роботи стає думка, що для правильного уявлення суспільних явищ важливі як процесуальна, так і структурна сторони дослідницької стратегії; необхідно аналізувати внутрішній та зовнішній зміст у соціальній поведінці, співвідносити приховане, що символізується, з тим, що маніфестується, з відкритим виявом соціальних дій; запобігати підміні поглядів думкою дослідника, розрізняти та ув'язувати суб'єктивне з інституціональним. Підкреслюється необхідність використання у соціологічному дослідженні і евристичних методів, що характерні для символічного підходу, і верифікації, операціоналізації, які властиві позитивістському підходу. Однак, методи об'єктивного відбиття повинні слідувати за процесами з'ясування ситуаційної обумовленості значень дослідницьких категорій. Краща стратегія повинна спиратися на одночасне застосування різних методів, компенсуючи обмеженості одного позитивними якостями іншого. Різномісну дослідницьку стратегію, бажано доповнювати теоретичними розробками універсальної формальної теорії про природу соціальності.

На думку Н. Дензіна, символічний інтеракціонізм мав зіграти більш помітне значення в культурних дослідженнях. Вивчення різноманітних форм культури (живопис, популярна література та музика, новини, телебачення та інші засоби масової інформації) повинне сконцентруватись на розв'язанні трьох основних проблем – створенні культурних значень, текстуальному аналізу цих значень та вивченні реальних культур та життєвого досвіду. Таким чином, інтеракціонізмів слід

займатись технологіями комунікації, технологічними інструментами та способами, якими створюється соціальна реальність та уявлення про неї. Фактично Н. Дензін доводить, що спроби символічного інтеракціонізму вивчати різні види комунікацій (наприклад, кіно), були позбавлені культурного аспекту і він намагається повернути їх до вивчення культурних основ людського життя [6, с. 282].

Для того, щоб рухатись у цьому напрямку, слід поміняти теоретичну орієнтацію символічного інтеракціонізму. З одного боку, він має відмовитись від канонічного прочитання класичних текстів, абсолютизації глобальних підходів у своїх дослідженнях, а з іншого боку – символічний інтеракціонізм має розвиватись у нових теоретичних напрямках, що з'являються в постмодерністський період (наприклад, герменевтика, феноменологія, структуралізм, постструктуралізм, психоаналіз, семіотика, постмарксизм, дослідження культури тощо). Багато чого можна запозичити у фемінізмі, і тому він має стати більш політизованим.

21.5. Майбутнє символічного інтеракціонізму

За часи свого існування символічний інтеракціонізм піддавався критиці з різних боків представниками багатьох теоретичних напрямів у соціології. Всю різноманітну критику можна звести до трьох основних пунктів.

Таблиця 21.1

Аспекти критики символічного інтеракціонізму

Критичні зауваження	Зміст критичних зауважень
Недостатня емпіричність	Неможливо перевести концепцію інтеракціонізму у базові одиниці вимірювання, які можна було б вивчати
Недостатня лабільність	Ігнорування важливих психологічних (наприклад, емоцій) та соціальних змінних (наприклад, влади)
Недостатня визначеність термінів	Більшість понять (таких як «Я», «роль» та ін.) не мають точного визначення й використовуються в різних контекстах

На підставі всіх цих зауважень критики називають інтеракціонізм ще однією теорією, що не має під собою достатньої кількості перевірених даних й, отже, йому не вдалося створити «революційної» теорії, здатної пояснити соціальну поведінку людини. Інтеракціонізм не був зламаний такою потужною критикою, а навпаки – адаптувався й розвинувся.

Сьогодні символічний інтеракціонізм має кілька напрямів розвитку, різні акценти у руслі спільного концептуального підходу. Пророкування деякими американськими соціологами забуття ідей Дж. Міда та його послідовників є передчасним. Навпаки, прикладні дослідження, що ведуться у традиціях символіко-інтеракціоністського підходу, продовжують зберігати свою актуальність. Вони пропонують важливий матеріал щодо форм колективної поведінки та суспільних рухів, демократії як типу соціального порядку тощо. Такі дослідження проводяться у стилі «якісного емпіризму» й іноді, навіть, претендують на макро-соціологічний ракурс. Таким чином, вважають прихильники цієї парадигми, сьогодні аналітичне багатство інтеракціонізму слугуватиме й далі при пізнанні соціальної реальності.

У 1990-х роках американський соціолог **Гері Алан Файн** (нар. 1950) запропонував цікавий портрет сучасного символічного інтеракціонізму. Основною тезою було твердження, що символічний інтеракціонізм суттєво змінився за останні десятиліття. По-перше, він відчув значну фрагментацію з часів свого розквіту у Чиказькому університеті в 20–30-х роках ХХ століття. Велика кількість робіт об'єднується сьогодні під спільною назвою символічний інтеракціонізм. По-друге, він настільки розрісся, що вийшов за межі традиційного інтересу до взаємодій на макрорівні. По-третє, цей напрям залучив до себе ідеї багатьох інших теоретичних позицій. Та наприкінці, ідеї символічного інтеракціонізму надихнули соціологів з інших напрямів, які цілеспрямовано досліджували зовсім інші теоретичні питання [6, с. 284]. Таким чином, границі між символічним інтеракціонізмом та багатьма іншими сучасними соціологічними теоріями стали непомітними. Це дає підстави стверджувати, що символічна взаємодія і в майбутньому буде слугувати зручним позначенням серйозних досліджень у сфері зближення макро- та мікропідходів у соціології, основою вивчення взаємодії великих соціальних структур та соціальної взаємодії.

Резюме

1. Символічні інтеракціоністи вважають своїм головним завданням виявляти, яким чином взаємодії між індивідами формують соціальну структуру і як, у свою чергу, соціальні структури, що виступають як мережа взаємодій, формують індивідів. У цьому руслі вивчаються символічні процеси прийняття соціальної ролі, внутрішнього її програмування та самооцінки особистостей, які взаємодіють одна з одною, і значення цих процесів для розуміння становлення, функціонування та розвитку суспільних систем.

2. Основні ідеї концептуальної системи процесів взаємодії, яка пов'язує в одне ціле можливості людського розуму, соціального «Я» та соціальної структури були обґрунтовані Джорджем Гербертом Мідом, який визнавав перевагу соціального над індивідуальним і прагнув подолати обмеженість тієї дослідницької традиції, в якій індивід і суспільство протиставлялись одне одному.

3. Заслугою соціологічної теорії Дж. Міда була відмова від індивідуалізму та крайнощів біхевіоризму, які панували в той час в американській соціології, відстоювання соціального характеру людського «Я», неможливості теоретичного зведення природи людини до біхевіористських моделей, заперечення існування індивідуального «Я» поза «іншими», поза суспільними взаємозалежностями.

4. Основним надбанням теоретичної моделі Г. Блумера були методологічні ідеї щодо співвідношення теоретичних висновків та емпіричного світу, проблем операціоналізації інтеракціоністських понять та побудови соціологічної теорії, концептуальних засобів вивчення «реального соціального світу»; обґрунтування ним процедур «розвідницьких» досліджень (тобто попереднього вивчення конкретних ситуацій) та наступної «перевірки» (уточнення) наукових понять на підставі першої процедури; його стратегії побудови абстрактних концепцій та теоретичних досліджень, з'єднаних з емпіричним світом, в якому соціальні суб'єкти інтерпретують, оцінюють та виробляють норми поведінки.

5. Деякі дослідники звернулись до проблеми співвідношення між символічним інтеракціонізмом та низкою інших сучасних теоретичних напрямів соціології, в тому числі постструктуралізмом, постмодернізмом та дослідженнями культури. Прикладом такого компромісного підходу можуть служити праці британського вченого Нормана Дензіна, в яких він доводить, що спроби символічного інтеракціонізму вивчати різні види комунікацій (наприклад, кіно), були позбавлені культурного аспекту і намагається повернути їх до вивчення культурних основ людського життя.

6. Сьогодні символічний інтеракціонізм має кілька напрямів розвитку, різні акценти у руслі спільного концептуального підходу. Прикладні дослідження, що ведуться у традиціях символіко-інтеракціоністського підходу, продовжують зберігати свою актуальність. Вони пропонують важливий матеріал щодо форм колективної поведінки та суспільних рухів, демократії як типу соціального порядку тощо. Це дає підстави стверджувати, що символічна взаємодія і в майбутньому буде слугувати зручним позначенням серйозних досліджень у сфері зближення ма-

кро- та мікропідходів у соціології, основою вивчення взаємодії великих соціальних структур та соціальної взаємодії.

Література:

1. Жоль К. К. Соціологія : навч. посібник / К. К. Жоль. – К. : Либідь, 2005. – 440 с.
2. Лукашевич М. П. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій : підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков, Ю. І. Яковенко. – К. : Каравела, 2015. – 544 с.
3. Мід Дж. Г. Дух, замість і суспільство. З точки зору соціально-го біхевіориста / Дж. Г. Мід. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 416 с.
4. Проблеми теорії ментальності / М. В. Попович, І. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна та ін. – К. : Наук. думка, 2006. – 403 с.
5. Реймон А. Етапи розвитку соціологічної думки / А. Реймон. – К. : Юніверс, 2004. – 688 с.
6. Ритцер Дж. Современные социологические теории. / Дж. Ритцер. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
7. Ручка А.О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.
8. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посібник / Є. В. Сірий. – К. : Атіка, 2004. – 480 с.
9. Соболевська М. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії в сучасній соціології : навчальний посібник / М. Соболевська. – К., 2010.
10. Соціологічна теорія: традиції і сучасність : курс лекцій / За ред. А. Ручки – К. : Знання, КОО, 2005. – 445 с.
11. Соціологія культури : навчальний посібник / За ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – К. : Каравелла ; Львів : Новий світ, 2002. – 334 с.
12. Соціологія : підручник / Ю. Ф. Пачковський, Н. В. Коваліско, І. В. Городняк та ін. ; за ред. д-ра соц. наук, проф. Ю. Ф. Пачковського. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 418 с.
13. Соціологія : навч. посібник / За редакцією С. О. Макеєва. – К. : Українська енциклопедія, 2008. – 378 с.
14. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / За заг. ред. В. І. Докаша. – 2-ге вид. доопр., доп. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 448 с.
15. Соціологія XIX – початку XX століття : хрестоматія / За ред. В. Г. Городяненка. – Д., 2007. – 560 с.

16. Танчин І. З. Соціологія : навч. посібник / І. В. Танчин. – 3 вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 351 с.

17. Черниш Н. Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру / Н. Черниш, О. Ровенчак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 33–49.

18. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка. – М. : Логос, 2005. – 664 с.

19. Meltzer B. N. The Chicago and Jowa Schools of Symbolic Interactionism [Text] / J. G. Manis, B. N. Meltzer (eds.) // Symbolic Interaction. Boston, 1972. – 495 p.

20. Fields J. Symbolic Interactionism, Inequality, and Emotion / ed. by J. E. Stets, J. H. Turner // Handbook of the Sociology of Emotion. – N. Y. : Springer, 2006. – P. 155–178.

Тема 22. ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ

У цьому розділі аналізується одна із найбільш популярних теорій сучасної соціологічної думки – теорія обміну. Кинувши виклик структурному функціоналізмові, що «втратив» людину в своїх спробах виявити макроструктурні елементи суспільства, теоретики обмінних процесів зробили спробу просунутись від суто соціологічного до «психологічно забарвленого» уявлення про людину, яке ґрунтується на впевненості, що соціальна поведінка може і повинна бути пояснена в межах наукових уявлень.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача усвідомлення важливості аналізу повсякденних взаємодій в соціології задля розуміння суспільного життя; формування навичок використання основних принципів теорії обміну в процесі пояснення мотивів та цілей соціальних дій, привабливості взаємодії, прагненні індивіда підтримувати соціальні відносини та передбачувати майбутні події.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 22.1. Витоки теорії соціального обміну.
- 22.2. Теорія обміну Д. Хоманса.
- 22.3. Теорія обміну П. Блау.

22.1. Витоки теорії соціального обміну

Теорія соціального обміну виникла ще як одна теоретична опозиція теорії Т. Парсонса і структурному функціоналізмові, у яких в процесі дослідження соціальних систем, їх структурних елементів і відношень між ними була «втрачена» реальна поведінка людини. І Т. Парсонс, і структурний функціоналізм відтворюють у суттєвих рисах уявлення про людину як «наповнювача» певної соціальної ролі, яка детермінована соціальною структурою. Таке уявлення про людину зумовлене розумінням соціології, як науки, що не зводиться до психології. Теорія соціального обміну виступила спробою просунутись від суто соціологічного до «психологічно забарвленого» уявлення про людину, яке ґрунтується на постулаті про те, що соціальна поведінка *може і повинна бути* пояснена у межах наукових уявлень. В активі її теоретиків перенесення уваги з абстрактних визначень соціальної системи та її функціонування на «*реальну поведінку*» раціонально діючого індивіда; намагання виявити рудиментарні економічні інтереси членів суспільс-

тва та елементарні форми соціальної поведінки й звести до них соціальні процеси.

Ця парадигма заявила про себе на рубежі 50-х – початку 60-х років ХХ століття. Концептуалізацію «соціального обміну» пов'язують із виходом праць американських соціологів **Джорджа Хоманса** (1910–1989) «Соціальна поведінка як обмін» (1958) і «Соціальна поведінка: її елементарні форми» (1961) та **Пітера Блау** (1918–2002) «Обмін і влада у соціальному житті» (1964) та «Теорія соціальної інтеграції» (1960), які теоретично обґрунтували соціологічну теорію обміну.

Одним із джерел теорії обміну вважають утилітаризм – концепцію, що її розвивали класики економічної теорії ХVIII–ХІХ ст. А. Сміт, Д. Рікардо, Д. С. Мілль та І. Бентам. Водночас вважають, стверджує О. І. Погорілий, що вплив утилітаризму на теорію обміну не такий очевидний, як на волонтарну теорію дії Т. Парсонса [6, с. 155].

Утилітаристи доводили, що соціальна діяльність людей ґрунтується на корисливих мотивах, насамперед на пошуках матеріальної вигоди. Прагнення до вигоди люди задовольняють, конкуруючи в межах ринкової системи. При цьому, розраховуючи свої можливості, зважаючи на можливості своїх конкурентів, вибираючи між альтернативними варіантами, вони прагнуть фактично одного: мінімізації затрат і максимуму прибутків або винагород. Згодом ця узятя із економічного життя схема була в дещо видозміненому вигляді перенесена в соціологію. Багато для обґрунтування утилізації в соціології було зроблено вже в працях Г. Спенсера, Є. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Дж. Г. Міда.

Утилітаристське розуміння людської поведінки як певної послідовності ринкових операцій, здійснюваних з метою здобуття винагороди за свої дії, знайшло подальший розвиток у концепціях соціальної антропології і біхевіаристської психології. Відомий етнолог-еволюціоніст Джеймс Фрезер звернув увагу на ту обставину, що шлюбні звичаї аборигенів Австралії (зокрема так званий кросскузенний шлюб, коли в обмін на згоду взяти дружину з іншого роду наречений мусить віддати туди заміж свою сестру чи якусь родичку) криють у собі певні економічні, матеріальні мотиви [6, с. 156].

Та особливо важливе значення для розвитку теорії соціального обміну мали дослідження відомого антрополога, етнографа і соціолога Броніслава Малиновського (1884–1942) системи звичаїв «Кула», завдяки яким було виявлено, що ритуали обміну в архаїчних суспільствах мають не стільки утилітарне, скільки символічне значення і відповідають не стільки економічним, скільки психологічним і культурним потребам людей.

Нового дихання утилітаризм набув із появою концепції біхевіористської психології. Вивчаючи поведінку тварин, засновники біхевіоризму Ф. Скіннер, Дж. Уотсон та їх послідовники дійшли висновку, що будь-які організми – і тваринні, й людські – будують свою поведінку в очікуванні винагороди, а тому вибирають такі альтернативні дії, які забезпечують максимальну винагороду і мінімальні збитки. «Очікування винагороди» як мотив поведінки здатне закріплюватись, видозмінюватись залежно від ситуації, однак при цьому воно завжди залишається домінуючим там, де йдеться про соціальні, тобто розраховані на реакції інших, дії людини.

Сучасна теорія соціального обміну узагальнює вищезгадані висновки утилітаристів, соціальних антропологів і психологів-біхевіористів. Однак вона не є простим конгломератом цих теорій. Джордж Хоманс і його послідовники обґрунтовують ідеї теорії обміну насамперед на матеріалі власних емпіричних досліджень, здійснених ними у виробничих колективах (завод електротехнічного устаткування у Хоторні), а також у маргінальних групах великих міст. Використовував Хоманс також і деякий етнографічний матеріал. Великої ваги він надавав питанню теоретичного обґрунтування проблеми дослідження, його основних понять і методів їх операціоналізації.

У сучасній соціології теорія обміну вважається достатньо розробленим підходом до вивчення соціальних відносин та структур. Розглядаючи обмінні процеси як універсальні, теоретики цього напрямку вважають їх невід'ємною складовою усіх суспільних явищ.

22.2. Теорія обміну Дж. Хоманса

Джордж Хоманс був першим серед тих, хто поставив під сумнів теоретичні засади традиційної соціології. Критика його була спрямована проти макросоціології, яка загубила людину, ігноруючи повсякденні соціальні взаємодії, що становлять реальний фундамент суспільного життя, перебільшуючи роль макроструктур та інститутів. На його думку, соціологія має мати справу з реальною поведінкою людей у їхньому повсякденному житті. Учений керувався максимом: соціальна теорія має надавати можливість пояснювати і розуміти конкретні явища дійсності.

Особисті інтереси, наголошував Дж. Хоманс, є універсальною рушійною силою світу. Людська природа така, що люди прагнуть уникнути неприємного, болючого і водночас хочуть збільшити задоволення від приємного. Оскільки ж ресурси благ найчастіше обмежені, то задля досягнення своїх цілей соціальні суб'єкти вступають у відносини обміну, під час яких задовольняють потреби одне одного [8, с. 190]. Це

можливо, тому що кожний індивід має певну кількість ресурсів, які він потенційно може використати шляхом обміну з іншими для придбання об'єктів і послуг, що мають для нього суб'єктивну цінність. Люди обмінюються матеріальними і нематеріальними цінностями, які належать до сфери емоцій або різноманітних послуг. Об'єктами обміну є не лише гроші, товари та економічні послуги, а й такі цінності, як похвала, повага, любов, прихильність, дружба. Для Дж. Хоманса абсолютно всі (а не лише економічні) ситуації взаємодії передбачають наявність індивідів, що обмінюються винагородами й покараннями і прагнуть вигадати щось. У різних соціальних контекстах відбуваються «постійні переговори», які мають на меті одержати взаємну вигоду, коли кожний учасник обміну калькулює винагороди, витрати прибуток.

Соціальна поведінка – це майже завжди раціональний обмін. Людина як раціонально діючий учасник обмінних операцій, котрі здійснюються в умовах вільного ринку, аналізує наявні альтернативи, зіставляє видатки й прибутки і вибирає такий шлях дії, який забезпечить найбільший зиск для неї. Хоч індивіди не мають вичерпної інформації про всі можливі альтернативи, вони звичайно обізнані принаймні з деякими, які є підґрунтям для оцінок витрат і надбань. Люди вільні в своєму виборі, а тому й відповідальні за нього, вважає Дж. Хоманс. Такі калькуляції не обов'язково є усвідомленими чи раціональними. На прийняття рішення щодо альтернативних ліній поведінки впливають й інші культурні компоненти такі, як норми та цінності, Я-концепції тощо. Але секрет соціального обміну між людьми полягає в тому, щоб дати іншій людині те, що вона вважає ціннішим, ніж ви, і одержати те, що є більшою цінністю для вас, ніж для неї.

Відмітною рисою підходу Дж. Хоманса є спроби виявити детермінуючі характеристики соціальної поведінки суб'єктів не у соціальних відносинах, зв'язках, структурах, а поза цариною соціального, передусім у психології людини. Психологічна редукція, яку він демонструє у своєму дослідженні, є свідомою теоретичною установкою, що дає можливість екстрапольовати свої висновки про взаємодію між двома індивідами на групові відносини

Зміст **теорії обміну** прийнято формулювати у вигляді декількох «аксіом» або постулатів [7, с. 324–327].

Таблиця 22.1

Аксіоматичні положення теорії обміну Дж. Хоманса

Аксіоми	Зміст людської поведінки
Аксіома успіху	будь-яка людська дія залежить від її <i>успіху</i> ; чим частіше дія буде винагороджуватись, тобто матиме успіх, тим більшою буде ймовірність, що людина чинитиме так і надалі

Аксиома стимулу	коли в минулому дія завершилась успіхом, то цей успіх виступатиме далі <i>стимулом</i> подальших вчинків й імовірніше, що людина буде діяти так само
Аксиома цінності	велике значення має <i>цінність</i> того чи іншого людського вчинку, тобто те, що він має своїм наслідком – винагороду чи покарання; чим ціннішим буде наслідок дії для цієї особи, тим більша ймовірність, що вона вчинить саме цю дію
Аксиома деривації – перенасичення	чим частіше людина в минулому винагороджувалась за певні свої дії, тим менш цінною виступатиме для неї така винагорода, тобто має місце феномен <i>перенасичення</i> тими чи іншими винагородами
Аксиома агресії – схвалення	у разі неотримання очікуваної винагороди ймовірно очікувати дій, зумовлених <i>негативними</i> емоціями, які можна розцінювати як <i>агресивну</i> реакцію на несправедливість
Аксиома раціональності	при виборі між альтернативними діями індивід обере ту, для якої цінність результату, помножена на ймовірність його отримання, <i>найбільша</i>

Зазначені принципи є ядром теоретичної моделі Дж. Хоманса, пояснюючи мотиви та цілі соціальних дій. Хоча багато дослідників критикують ці аксіоми, але на їхній підставі можна передбачити майбутні події. Вони можуть пояснити привабливість взаємодії для індивіда, прагнення підтримувати соціальні відносини, змінити їх або припинити.

Критики теорії обміну також зауважували, що аксіоми Хоманса надто прості за своїм змістом, щоб бути базою розбудови соціологічної теорії; що це скоріше психологія, а не соціологія; що такі поняття, як «винагорода», «благо», «втрати» тощо, у теорії обміну не досить операціоналізовані й припускають різне тлумачення. Слід розуміти, що поведінка людей значно складніша, ніж передбачає теорія обміну. Соціальне життя ширше за обмінні взаємодії, воно багатомірніше і підпорядковане не лише утилітарним інтересам, індивідуальним розрахункам вигоди, а й нормам і цінностям, колективним силам, системі символів і стереотипів соціального оточення, з яким індивіда поєднують тисячі зв'язків. Однак ці елементи не стали об'єктом цілеспрямованого теоретичного аналізу. Та навіть найактивніші критики цієї концепції визнають, що працям Дж. Хоманса властиве незвичайне інтуїтивне проникнення у глибинні процеси людської взаємодії. Теорія обміну надала нову перспективу теоретичного бачення суспільства і в цьому полягає її наукова цінність.

У методологічному підході Дж. Хоманса виразно проявлявся мікросоціологічний рівень аналізу суспільного життя – рівень, який вивчає безпосереднє людське спілкування у межах малих груп. Але у цій теорії є й цікаві макросоціологічні аспекти. Так **процес інституалізації**, за Дж. Хомансом, це насамперед процес посилення і ускладнення форм соціального обміну. Спочатку єдиним мотивом, який стимулює до виконання інституційно закріплених норм і правил суспільного життя, виступає мотив **орієнтації на винагороду**, на матеріальний або символічний «прибуток». У ході історичного розвитку суспільні відносини, структури і форми їх інституційної регуляції неймовірно ускладнюються. Та й за цих умов ефективно вони можуть функціонувати лише тоді, коли здатні підтримувати певні прості, первісні людські потреби, давати певні «елементарні винагороди». В разі ж, коли інститути перестають задовольняти такі потреби, люди розпочинають пошуки альтернативних шляхів їх задоволення. Таким чином постають нові напрями прикладання людських зусиль, і інститут відмирає або видозмінюється. Отож, **соціальна організація** постає як певного роду надбудова, в основі якої лежать елементарні процеси обміну.

Багато дослідників вважають аргументи теорії обміну цікавими, плідними щодо розуміння повсякденного життя людей, їх «елементарної соціальної поведінки». Теорія пояснює, чому люди поведуться з іншими так чи інакше. Водночас підкреслюється, що поведінка людей складніша, ніж передбачає ця теорія. Соціальне життя ширше за обмінні процеси, воно має багато вимірів і підпорядковане не лише утилітарним інтересам, індивідуальним розрахункам вигоди, а й нормам та цінностям, колективним уявленням, системам символів і стереотипів соціального оточення, з якими індивіда поєднують тисячі зв'язків. Однак ці елементи не стали об'єктом цілеспрямованого теоретичного аналізу, тому серед різних варіантів соціології повсякденного життя теорія обміну розглядається іноді як альтернатива символічному інтеракціонізму та етнометодології.

Дж. Хоманс зосередив увагу передусім на вивченні мікропроцесів, але своє основне завдання вбачав саме у розкритті механізмів формування макроструктур – соціальних інститутів, норм, ролей тощо. Саме до його мікροаналізу опоненти ставляться найкритичніше. Їх не переконує розуміння колективного порядку як результату «постійних переговорів» учасників обміну. Критики вважають, що його теорія не дає задовільної відповіді на основні для соціології запитання: як існує суспільство і як можливий соціальний порядок?

22.3. Теорія обміну П. Блау

Очевидні недоліки теоретичного підходу Хоманса прагнув подолати **Пітер Блау**. Він на рівні макросоціологічного аналізу шукав точки стику між мікропроцесами взаємодії, міжособовим обміном й такими структурними утвореннями, як групи, спільноти, організації та інститути. Розглядав у перспективі теорії обміну проблеми соціального конфлікту, виникнення, змін та руйнування різних форм соціальної організації.

У процесах обміну, підкреслював П. Блау, взаємодіють двоє і більше людей, котрі взаємно очікують винагород. Основними винагородами в сучасному суспільстві виступають, згідно з П. Блау, гроші, соціальне схвалення, повага і поступки. Найціннішою з винагород є *поступки* чийсь вимогам, оскільки домогтися поступок від когось означає здобути над ним певну владу.

Починаючи обмін, кожний робить припущення щодо прагнень іншої особи, отримуючи уявлення про її потреби. З цієї метою люди «беруть на себе ролі» і формують у інших «стандарти ставлення до себе», коригуючи свої дії відповідно до сподівань інших. Кожна дійова особа маніпулює своїм власним образом, прагнучи створити позитивне враження на партнера. Це набуває характеру «змагання», де кожен демонструє винагороди, які він може запропонувати, очікуючи від партнера, що і він робитиме те саме. Той, хто має більше ресурсів, які може запропонувати, той має більший шанс і на одержання винагород.

П. Блау формулює чотири загальні правила, якими визначається здатність домагатися поступок від інших:

1. Чим більше послуг люди здатні надати в обмін на особливо цінні послуги, тим менших поступок здатні домогтися ті, хто надає ці послуги.

2. Чим більше людей мають альтернативні джерела винагород, тим менше поступок здатні домогтися ті, хто надає ці послуги.

3. Чим більше спроможні ті, хто одержує цінні послуги, застосовувати фізичну силу й примус, тим менше поступок здатні домогтися ті, хто їх надає.

4. Чим більше одержувачі здатні обходитись без тих, хто надає ці послуги, тим менше поступок отримують останні.

Як зазначає О. І. Погорілий, запропоновані П. Блау правила стосуються насамперед ієрархії внутрігрупових відносин за ознаками влади та авторитету [6, с. 161]. Нерівномірний розподіл влади, отже, престижу та авторитету призводить до появи й зміцнення всередині групи суперечливих тенденцій: тенденції до інтеграції і тенденції до формування опозиції й розвитку конфлікту. Опозицію вважає він одним із

основних і необхідних процесів соціального обміну. Він ретельно аналізує всі ті чинники, що ведуть до постання опозиції і початку конфлікту. Суспільство розвивається таким чином, що в одні моменти домінують тенденції до посилення порядку та інтеграції, а в інші починають переважати «відхилення від правил». На думку вченого, основне джерело внутрішньогрупових конфліктів криється у незбалансованості обмінних стосунків між тими, хто має владу, і їх підлеглими. Опозиція постає внаслідок виникнення й поширення серед людей з більш низьким статусом специфічного «почуття знедоленості», яке зміцнюється в міру посилення спілкування і появи «ідеологічних кодифікацій» становища, у якому перебувають знедолені.

Загалом, як вважає П. Блау, будь-які стосунки соціального обміну криють у собі можливість дисбалансу, однак у стосунках між тими, хто стоїть вище, і підлеглими такого роду дисбаланс набуває особливого звучання, оскільки усвідомлюється як несправедливість, яку можна виправити лише спільними зусиллями, що в свою чергу, сприяє емоційній згуртованості опозиційних груп і наростанню конфлікту.

Звернення до суперечливих сил, що формують соціальну ситуацію, та до сил інтеграції споріднює П. Блау з конфліктологами й з функціоналістами. Запозичуючи конструктивні ідеї обох парадигм, він прагне подолати їхні слабкі місця.

Наприклад, на відміну від Т. Парсонса він не вважає, що культурні цінності і норми призводять до інтеграції в суспільстві. Скоріше, певний рівень структурної диференціації викликає інтеграцію індивідів та груп. Інтеграція виникає, коли деякі сегменти населення мають високий ступінь подібності в таких параметрах, як вік, стать, раса, професія та місце проживання. З іншого боку, велика різномірність у соціальних спільнотах створює бар'єри для інтеграції. Проте, коли різномірність надто велика, виникає тенденція до зламу бар'єрів і люди віддають перевагу створенню асоціацій поза своїми групами та тяжіють до неасоціативного стану взагалі. Фактично у сучасному суспільстві численні структурні відмінності породжують багатолику гетерогенність, котра означає, що практично кожен належить до кількох різних груп і виконує різноманітні ролі. Такі структури змушують людей створювати асоціації поза своїми первісними групами. У цьому характерна особливість макроструктуралістського підходу – соціальні структури виступають детермінуючим фактором індивідуальної дії.

Організаційне оформлення глобальні процеси обміну знаходять в інститутах. Останні, на відміну від цінностей, здатні чинити на індивідів зовнішній примус. Завдяки інститутам мережа взаємообмінів стру-

ктується, набуває системних ознак. П. Блау поділяє соціальні інститути на *інтегративні* (ті, що безпосередньо підтримують соціальну солідарність), *дистрибутивні* (ті, що регулюють виробництво і розподіл соціальних винагород) та *організаційні* (ті, що мобілізують ресурси для досягнення певних соціальних цілей). Крім інститутів, П. Блау виділяє ще так звані субструктури суспільства, до яких відносить «*категорії*» (раса, стать, вік), «*спільності*» (колективи, організовані у межах певної території), «*організовані колективи*» (від неформальної групи до бюрократичної організації) і «*соціальні системи*» (економічна, політична, правова, тощо). Свої теоретичні висновки дослідник застосовує для пояснення ряду процесів сучасного життя, насамперед політичних. Тому його вважають одним із авторитетів у галузі теорії політичних організацій. Загалом концепцію соціального обміну П. Блау оцінюють як один із найперспективніших напрямів сучасної соціологічної думки (передусім за її здатність інтегрувати як функціоналістські ідеї, так і альтернативи функціоналізму).

Безсумнівно, своїми дослідженнями сучасних макроструктур суспільства, таких як виробничі колективи, різні складні організації, а також аналізом відносин конкуренції, конфліктів, інтеграції, диференціації, опозиції, які в них спостерігались, П. Блау зробив помітний внесок у соціологічну теорію. Він спробував використати у межах обмінного підходу чимало положень Т. Парсонса, Р. Дарендорфа і Л. Козера, які розширили концепцію Дж. Хоманса при аналізі взаємодії «людей як людей». Досліджуючи складні соціальні структури, він відчував, що необхідно адаптувати теорію обміну до формату соціальних відносин. П. Блау визнавав суттєву відмінність між малими соціальними групами та великими спільнотами, в той час як Дж. Хоманс намагався пояснювати всю соціальну поведінку базовими психологічними принципами. Оскільки більшість членів великого співтовариства не взаємодіють безпосередньо один з одним, характер соціальної взаємодії має бути опосередкований зовсім іншими механізмами. Такими механізмами інтеграції у складних соціальних структурах, на його думку, виступають норми та цінності («ціннісний консенсус») [4, с. 58]. Норми працюють на рівні обміну між індивідом та спільнотою, тоді як цінності використовуються ним для характеристики взаємодії на соціальному рівні. Надаючи важливого регулюючого значення цінностям, П. Блау типологізує їх на основі виконуваних ними функцій у процесах соціальної інтеграції та диференціації.

Типологія цінностей за П. Блау

Види цінностей	Функції цінностей
«Партикулярістські цінності»	Є засобом інтеграції і основою соціальної солідарності, слугують об'єднанню групи навколо таких уявлень, як патріотизм або репутація компанії, вирізняють певну соціальну групу від інших й тим самим посилюють щільність зв'язків між членами групи
«Універсалістські цінності»	Являють собою певні стереотипи, на основі яких визначається порівняльна цінність різних сутностей, що можуть бути представлені для обміну
«Цінності легітимного авторитету»	Це система цінностей, яка надає окремим індивідам (наприклад, президентам, директорам) більше повноважень і прав, ніж іншим членам даного соціуму
«Цінності опозиції»	Це «революційні» цінності, бо викликають відчуття необхідності змін у суспільстві і узаконюють опозицію (наприклад, цінності соціалізму, цінності капіталізму і т. ін.)

Така типологізація цінностей дала можливість П. Блау досліджувати характер внутрішніх «центробіжних» сил, які викликають соціальні переміни у великих соціальних об'єднаннях, в окремих соціумах [3, с. 416–417]. У своєму аналізі соціальних взаємодій, на відміну від Дж. Хоманса, він звертав увагу на механізми як інтеграції, так і руйнації великомасштабних соціальних одиниць.

Однак, як і Дж. Хоманс, не уникнув критичних закидів на свою адресу. П. Блау не сформулював чітко загальні принципи обміну, які діяли б на всіх рівнях соціальної організації. Проте його плідні ідеї, гіпотези й методи макроструктурного аналізу в площині соціального обміну – очевидний внесок у рішення теоретичних завдань, які встали перед соціологічною теорією.

Не зважаючи на певні недоліки парадигми соціального обміну і на той факт, що пік популярності цього підходу вже минув, слід зазначити, що теоретичний, емпіричний та прикладний потенціал цієї теорії ще далеко не вироблено. Соціальні обміни супроводжують як повсякденне життя людей, так і функціонування великих соціальних структур. А це означає, що можна використовувати цю парадигму як модель пояснення різних аспектів суспільного життя і як спосіб вирішення багатьох складних проблем, що виникають у процесі соціальної взаємодії.

Резюме

1. У сучасній соціології теорія обміну вважається достатньо розробленим підходом до вивчення соціальних відносин та структур. Розглядаючи обмінні процеси як універсальні, теоретики заданого напрямку вважають їх невід'ємною складовою усіх суспільних явищ. Теорія обміну узагальнює основні постулати утилітаристів, соціальних антропологів і психологів-біхевіористів, однак не є простим конгломератом цих теорій. Дж. Хоманс і його послідовники обґрунтовують ідеї теорії обміну насамперед на матеріалі власних емпіричних досліджень, здійснюваних ними у виробничих колективах, у маргінальних групах великих міст, а також вивчення великого обсягу етнографічного матеріалу.

2. У методологічному підході Дж. Хоманса виразно проявлявся мікросоціологічний рівень аналізу суспільного життя – рівень, який вивчає безпосереднє людське спілкування у межах малих груп. Зосередивши увагу передусім на вивченні мікропроцесів, Дж. Хоманс своє основне завдання вбачав саме у розкритті механізмів формування макроструктур – соціальних інститутів, норм, ролей тощо. Саме до його мікроаналізу опоненти ставляться найкритичніше. Їх не переконує розуміння колективного порядку як результату «постійних переговорів» учасників обміну. Критики вважають, що його теорія не дає задовільної відповіді на основні для соціології запитання.

3. Очевидні недоліки теоретичного підходу Хоманса прагнув подолати П. Блау. Він на рівні макросоціологічного аналізу шукав точки стику між мікропроцесами взаємодії, міжособовим обміном й такими структурними утвореннями, як групи, спільноти, організації та інститути. Розглядав у перспективі теорії обміну проблеми соціального конфлікту, виникнення, змін та руйнування різних форм соціальної організації. Однак, як і Дж. Хоманс, не уникнув критичних закидів на свою адресу.

4. Не зважаючи на певні недоліки парадигми соціального обміну, теоретичний, емпіричний та прикладний потенціал цієї теорії ще далеко не вироблено. Соціальні обміни супроводжують як повсякденне життя людей, так і функціонування великих соціальних структур. А це означає, що можна використовувати цю парадигму як модель пояснення різних аспектів суспільного життя і як спосіб вирішення багатьох складних проблем, що виникають у процесі соціальної взаємодії.

Література:

1. Громов И. А. Западная теоретическая социология / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : Ольга, 1996. – 286 с.

2. Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії / Р. Дельєж ; пер. з фр. Євгена Марічева. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 259 с.
3. История социологии в Западной Европе и США : учебник для вузов / Отв. ред. Г. В. Осипов. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 576 с.
4. Левковська Н. Д. Філософські та соціологічні підходи до дослідження цінностей та ціннісних орієнтацій // Н. Д. Левковська. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. № 22–23, 2005. – Вип 4. – С. 56–60.
5. Онофрійчук А. М. Історія соціології : навч. посібник / А. М. Онофрійчук, О. А. Онофрійчук. – Миколаїв : ПСІ КСУ, 2006. – 110 с.
6. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посібник / О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.
7. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
8. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.
9. Соціологія : навч. посібник / За ред. С. О. Макеєва. – К. : Знання, 2005. – 455 с.
10. Черниш Н. Й. Соціологія. Курс лекцій / Н. Й. Черниш. – Львів : Кальварія, 2004. – 543с.
11. Scott R. «Peter Michael Blau» / R. Scott, C. Calhoun // Bibliographic Memoirs. – The National Academies Press, Web. – 16. Oct 2009.
12. Homans G. C. Coming to my senses: The autobiography of a sociologist / G. C. Homans. – New Brunswick (N.J.), 1984.

Тема 23. ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

У цьому розділі розглядається феноменологічна концепція в соціології, нова методологічна програма якої орієнтувала на перехід від наукових абстракцій до рівня буденної, повсякденної свідомості; вимагала інтуїтивної перевірки, переосмислення змісту ключових наукових понять; прагнула вивчати зміст, структуру і функції «повсякденного знання», з якого походять як наукові знання, так і продукти художньої творчої уяви або релігійного життя. Своїм вченням феноменологи доводять, що свою індивідуальність людина, як особистість, проявляє завжди, маючи власну інтерпретацію соціальної реальності згідно нею самою накопиченому досвіду соціальної взаємодії.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача формування навичок зосередження уваги під час соціологічного аналізу на повсякденному житті, оволодінні методологією соціологічного аналізу системи значень досліджуваних феноменів буденного життя, щоб зрозуміти та пояснювати цю реальність.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 23.1. Сутність феноменологічного підходу.
- 23.2. Основні ідеї А. Шюца.
- 23.3. Концепція конструювання соціальної реальності П. Бергера і Т. Лукмана.

23.1. Сутність феноменологічного підходу

У другій половині ХХ століття нове життя в західній соціології здобувають веберівська концепція «розуміння» та ідеї символічного інтеракціоналізму. Глибокого переосмислення зазнає концепція соціалізації особистості Дж. Міда. Першу систематичну розробку концепція феноменологічної соціології здобула ще на початку 30-х років у працях **Альфреда Шюца** (1899–1959). Однак значного поширення вона тоді не набула, так само як і праці Д. Міда були мало відомі до часу їх осмислення й популяризації Г. Блумером. Визнання ці ідеї здобули лише тоді, коли в 60-ті роки американські соціологи й психологи застосували їх для пояснення нових фактів, отриманих психологією, психіатрією, культурологією та наукознавством.

Основні принципи феноменологічного методу були обґрунтовані видатним філософом **Едмундом Гуссерлем** (1859–1938). Визначаючи феноменологію як науку, що має справу з чистою свідомістю як такою,

вона, на думку її автора, здатна реконструювати первісні «чисті переживання», котрі лежать в основі тих чи інших різновидів пізнавальної діяльності людини. Цим самим, як був переконаний Е. Гуссерль, закладається новий фундамент наукового пізнання. Отже його нова методологічна програма орієнтувала на повернення від наукових абстракцій до рівня буденної, повсякденної свідомості. Вона не ставила при цьому під сумнів емпіричні наукові методи, однак вимагала інтуїтивної перевірки, переосмислення змісту ключових наукових понять. Це носить досить опосередкований характер до точних і природничих наук, хоча й там інтуїція часто проявляє себе іноді з несподіваного боку. Інша справа у науках про людину і суспільство. Розуміння об'єктивності у сфері психічного, культурного, соціального далеко не таке саме, як у фізиці. Суспільство для окремого індивіда може вважатися за певну реальність, однак ця реальність включає в себе цілі пласти суб'єктивного – свідомості, волі, діяльності і т. ін. Буденне уявлення про електромагнітні явища і їх наукова теорія досить далекі одне від одного, але ці буденні уявлення також мають стати об'єктом вивчення. Феноменологічний метод вимагав принципово по-новому поглянути на, здавалося б, давно відомі речі. Отже, феноменологи намагались довести, що свою індивідуальність людина, як особистість, проявляє завжди, маючи власну інтерпретацію соціальної реальності, згідно з нею самою накопиченому досвіду соціальної взаємодії. З самого початку феноменологи заявили, що прагнуть вивчати зміст, структуру і функції «повсякденного знання», з якого походять наукові знання, так само як і продукти художньої творчої уяви або релігійного життя.

Головними ж моментами позиції соціологів – феноменологів є такі:

- негативне ставлення до методології як сукупності прийомів, призначених для виявлення незмінних властивостей соціальної реальності;
- відмова від спроб визначити природу соціальних об'єктів, що вивчаються;
- суцільно природниче ставлення до аналізу особистості і її діяльності;
- уявлення про соціальну реальність як штучну за своєю природою, тобто створену самими діючими індивідами;
- наші уявлення про реально діючі об'єкти невіддільні від них самих;
- об'єкти, з якими має справу людина, тісно пов'язані з її уявленнями про ці об'єкти, які залежать від нагромадженого нею соціального досвіду.

Свій аналіз структури соціального світу феноменологічна соціологія не обмежує лише виділенням міжособистісних (партнерських) відносин між людьми із всієї сукупності. Взаємодія сучасників може но-

сити і опосередкований характер. Знаходячись один з одним у спільноті, люди можуть бути просторово роз'єднані, і взаємодія між ними може носити досить анонімний характер. Розглядаючи структуру соціального світу, феноменологічна соціологія виокремлює також і відносини сучасників із попередниками, вчинки яких і їх наслідки інтерпретуються за допомогою недоступних безпосередньому досвіду фактів, а також відносини сучасників із спадкоємцями, коли можлива лише орієнтація в діях «в порожньому очікуванні». Притаманні повсякденній взаємодії ідеалізації дозволять подолати обмеженість індивідуального досвіду і формуватися стандартизованій структурі сприйняття соціальної дійсності всіма взаємодіючими один з одним індивідами. Ця дійсність, в свою чергу, є основою для формування понять, що вивчаються, які задовольняють потреби повсякденної практики.

За допомогою такого підходу до аналізу структури соціального світу соціологи – феноменологи уточнили зміст понять, якими оперували функціоналісти, досліджуючи соціальну структуру суспільства як соціальну систему: «соціальна дія», «соціальна функція», «соціальна роль» та ін. Аналіз властивостей буденного мислення і діяльності є, мабуть, найбільш значимими досягненнями феноменологічно зорієнтованих соціологів. А. Шюц, а пізніше П. Бергер і Т. Лукман у своїй спільній праці «Соціальне конструювання реальності» показали і довели, що найбільш повно і послідовно людська суб'єктивність реалізується у світі повсякденності. **Повсякденність** – одна із сфер людського досвіду, яка характеризується особливою формою сприйняття і осмислення світу, що виникає на основі людської взаємодії.

Феноменологічна соціологія не лише суттєво урізноманітнила спектр наявних версій соціологічного теоретизування, але й зуміла чітко позначити принципово нетрадиційні дослідницькі підходи. Вона, по суті, вперше розглядає повсякденність одночасно і як основу й необхідну передумову дослідження в соціальних науках, і як предмет цього дослідження.

23.2. Основні ідеї А. Шюца

У 50-х роках, аналізуючи структуру повсякденного мислення, Шюц розробив концепцію інтерсуб'єктивного світу повсякденного життя. Цей світ, за його точкою зору, існував до нашого народження і інтерпретувався нашими предками як соціальний світ. З цією інтерпретацією можна познайомитись лише завдяки вихованню і навчанню в сім'ї та школі. Сприйняття конкретних законів залежить від того, як людина інтерпретує, визначає для себе ті або інші події. Спосіб тлумачення

ситуації, визначення того, що можливо, допустимо, а що абсолютно виключено, залежить від системи цінностей індивіда, яку він засвоїв в процесі соціалізації, від нагромадженого власного досвіду взаємодії з оточуючими людьми. Шюц підкреслював, що різниця ціннісних і смислових значень обумовлена специфікою соціалізації і залежить від приналежності індивіда до тієї чи іншої культури, соціальної верстви, професійної групи. Соціально нормовані «конструкції світу» дуже варіативні.

Можливість об'єктивного розуміння мотивів людських дій, тобто їх суб'єктивного смислу, стверджує Шюц, закладена в самій основі повсякденного життя, у «світі повсякденності». Саме це дозволяє вирішувати головне, на думку А. Шюца, *завдання соціології* – зрозуміти процес становлення об'єктивності соціальних явищ на основі суб'єктивного досвіду індивідів, виявляти певні елементарні механізми людського спілкування і взаєморозуміння. При цьому він підкреслює суттєву відмінність між науковим розумінням дійсності, що нас оточує, і її повсякденним розумінням. Наукові поняття – це похідне від тих уявлень, які поширені у нашому повсякденному житті, щоденному спілкуванні. Спілкуючись з іншими, кожен індивід не перестає бути самим собою – людиною зі своїм власним життєвим досвідом, світорозумінням, соціальною позицією, неповторними обставинами життя. Шюц вважає, що саме біографічні обставини і неповторний життєвий досвід виступають як важлива передумова того, *що* ми чинимо стосовно інших людей і *як* ми це чинимо. Але соціолог, створюючи теоретичну модель життєвого світу, повинен – дотримуватися певних правил (або, як їх називає Шюц, постулатів).

Таблиця 23.1

Правила феноменологічного методу за А. Шюцем

Правила (постулати)	Змістовна характеристика
Постулат релевантності (представництва)	Модель соціального світу повинна враховувати лише ті моменти, які фіксують типові зв'язки і відносини предмета, що досліджується, залишаючи без уваги «надмірний» зміст, який не пов'язаний безпосередньо з досліджуваною проблемою.
Постулат адекватності	Соціологічна модель і знання, мотиви, плани дій, що в ній містяться, повинні бути вибудовані таким чином, щоб з точки зору здорового глузду вони також сприймалися як «розумні і зрозумілі».

Закінчення табл. 23.1

Постулат логічної послідовності	Поняття, якими оперує соціологічна наука, треба узгоджувати один з одним, і засновані на них висловлювання не повинні суперечити одне одному.
Постулат узгодженості	Соціолог не винаходить світ заново, він будує свою пояснювальну модель таким чином, щоб її можна було емпірично перевірити.

Керуючись основними принципами феноменологічного підходу, можна проаналізувати поведінку будь-якого суб'єкта дії (індивіда, групи, суспільства). Наприклад, у звичній ситуації, діючи в гостях, у друзів або близьких родичів, ми, як суб'єкти дії, достатньо легко орієнтуємося у взаємодії з ними і за їхньою реакцією переконаємося у правильності нашої оцінки даної ситуації і їх дій. Складніше правильно побудувати відносини з людьми, яких бачимо перший раз у своєму житті. Наприклад, у компанії з незнайомими людьми дуже важко визначити значимість для всіх ситуації, яка виникла тут. Нерідко практично майже неможливо збагнути мотиви поведінки партнерів, правильно спроєктувати їх реакцію на наші дії.

В анонімній взаємодії найменше віддзеркалена унікальна індивідуальність індивідів, що описуються. А у випадку повної анонімності, вважає Шюц, люди могли б бути взаємозамінними. Але, як ніколи не вдається повністю проникнути в індивідуальність людини, яка постійно знаходиться в її унікальній біографічній ситуації, так ніколи не буває повної анонімності у взаємодії. Кожний людський вчинок можна розглядати не лише як певну конкретну реакцію на ситуацію, а як один із проявів усього попереднього суб'єктивного людського досвіду, інакше кажучи, кожен з нас взаємодіє з іншими насамперед з погляду «власної перспективи». Але якщо задані біографіями перспективи світобачення кожного відмінні, то яким чином взагалі можлива взаємодія людей, їх осмислене взаєморозуміння? Це стає можливим, вважає він, насамперед тому, що наша свідомість має здатність ідеалізувати і типологізувати дійсність. Людина не може помінятися біографією з іншою людиною, але може припустити, що вона розуміла ситуацію так само, як інші. Таким чином постає певна структура «загальнозначущих» уявлень, де суб'єктивні аспекти приглушені, а об'єктивні – навпаки, акцентовані. Оце знання, яке походить з індивідуального досвіду, але ідеалізується і завдяки цьому стає анонімним, безособовим і – у цьому розумінні – об'єктивним, і становить, згідно з А. Шюцем, основу нашого «життєвого світу», або світу повсякденності. У нашому по-

всякденному світі те, що є за своїм походженням інтросуб'єктивним, тобто ґрунтованим на людській взаємодії, видається об'єктивним, не залежним від нашої волі і свідомості [7, с. 166].

А. Шюц ставить за мету детальніше розібратися у тому, наскільки раціональним є повсякденне спілкування людей. Він доходить висновку, що про раціональність можна вести мову у даному випадку, однак критерії її будуть дещо іншими, аніж критерії раціональності логічної, наукової. Мова йде про орієнтацію на певні загальноприйняті правила й норми поведінки, порушення яких неприпустиме, оскільки викличе певну групову протидію. Раціональним тут буде те, що загальновизнане, стале, безсумнівне, іншими словами – набуло інституційного оформлення. Таким чином, смислова структура раціональності повсякденного життя і раціональності наукової якісно відмінні одна від одної. Лише повсякденності властива специфічна напружено-пильна увага до життя, до того, яким чином реалізуються ті чи інші життєві проекти, завдяки чому у світ вносяться певні зміни. А. Шюц зауважує, що світ повсякденності – це світ типового, усередненого, стандартного, це світ, де все сприймається таким, яким воно є, і, як правило, ніщо не проблематизується.

Однак це не означає, що стан повсякденності абсолютно чіткий і однозначний, і всі розуміють один одного. Впевненість, ясність, повне розуміння і безпроблемність – це ідеальна перспектива, а не реальність повсякденного спілкування. При переході від одного виду людського буття у світі до іншого має місце певний стрибок, порушення поступальності. Так і в межах повсякденного життєвого світу перехід від правил типологізації, прийнятих у одній групі, до тих, які властиві іншим групам, буде для індивіда справою далеко не безпроблемною, а іноді й болісною, стресовою. Вищесказане дає змогу переконатися, що питання соціального взаєморозуміння, діалогу, культурної комунікації займають чільне місце у феноменологічній соціології, перший систематизований проект якої розробив А. Шюц.

23.3. Концепція конструювання соціальної реальності П. Бергера і Т. Лукмана

Ідеї феноменологічної соціології дістали свій дальший розвиток у працях **Пітера Бергера** (нар. 1929) і **Томаса Лукмана** (нар. 1927). Перу цих учених (особливо це стосується Бергера) належить велика кількість праць у галузі соціології релігії, соціології мовної комунікації, соціокультурному розвитку і модернізації у країнах «третього світу» і т. ін. Найбільшу популярність здобула їх спільна праця «Соціальне конструювання реальності». Її вважають класичною у галузі феноме-

нологічної соціології. Автори узагальнюють і поглиблюють висновки А. Шюца, поєднуючи започатковану ним традицію із традиціями німецької «соціології знання», насамперед ідеями Вебера, Шелера, Мангейма, а також ідеями німецької філософської антропології.

Бергер і Лукман виходять з того, що наукові знання, так само як і продукти художньої творчості або релігійного переживання, закорінені в повсякденному життєвому світові людини і тому їх можна розглядати як похідні від «повсякденного знання». Феноменологічна соціологія саме й вивчає зміст, структурні форми та функції такого знання.

Повсякденне знання структурується у процесах повсякденного міжособистісного спілкування. Унікальність індивідуальної позиції кожного з учасників спілкування нейтралізується завдяки взаємним типологізаціям. Тож у процесах спілкування завжди має місце «об'єктивація суб'єктивності», і навпаки. Важливу роль у цих процесах відіграє мова як знакова система, завдяки якій типологізація дійсності і трансляція знань набуває упорядкованого характеру. Повсякденне знання – це динамічна структура, у якій постійно має місце обмін, циркуляція, взаємопереходи від об'єктивного до суб'єктивного, і навпаки.

Розвиваючи концепцію діалектичного взаємозв'язку між індивідуальними і типологізованими перспективами, П. Бергер і Т. Лукман доходять висновку про можливість синтезу «реалістичного» та «номіналістичного» варіантів загальносоціологічної теорії. Суспільна реальність є амбівалентною, двозначною: суспільство одночасно є і об'єктивною реальністю, сукупністю фактично даних явищ і процесів, і реальністю суб'єктивною, сукупністю суб'єктивних установок, значень, переживань. Основу соціальної взаємодії складають протилежно орієнтовані за своїми значеннями процеси: *процеси екстерналізації* (проявів людиною себе у своїх діях) та *об'єктивації* (процес набування результатами людської діяльності об'єктивного характеру), з іншого – це процеси *інтерналізації* (суб'єктивного засвоєння соціального досвіду в процесі соціалізації особистості). Ці процеси не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі. Їх суперечлива єдність лежить в основі усіх феноменів соціального життя. Соціальний світ є соціальним світом людини, а людина реалізує себе завдяки існуванню соціального світу [7, с. 172].

Суспільство як об'єктивна реальність постає як певна впорядкована система правил, норм, звичаїв, традицій тощо. Але ця система постає в результаті людської взаємодії, а не сама по собі. Людина, не маючи властивих тваринам генетичних механізмів адаптації до навколишнього світу, свою «неповноцінність» мусить компенсувати, створюючи культуру, одним із елементів якої є форми соціального співжиття. У

екстерналізаційних та об'єктивізаційних процесах викристалізовується певний соціальний порядок завдяки системі соціальних інститутів як способів типологізації вже наявних зразків взаємодії, коли люди не просто чинять, як звикли, а усвідомлюють, що їх вчинки загальноприйнятні, оскільки так роблять і інші люди у такій ситуації, і від них слід очікувати саме цього, а не чогось іншого. Наявність інституту передбачає також усунення індивідуально-неповторних моментів спілкування, внаслідок чого воно набуває формального, узагальненого характеру (стосунки учителя та учня, священника та мирянина, продавця і покупця). Виконання інституційних вимог, як правило, певним чином стимулюється, натомість як їх порушення карається санкціями.

Отже, роблять висновок П. Бергер і Т. Лукман, інституціалізований світ сприймається нами як об'єктивна дійсність, а життєвий шлях особистості – це лише епізод у перебігу об'єктивної соціальної історії. І водночас, доводять вони, слід пам'ятати, що реальність цього інституціалізованого світу є штучно створеною у процесі об'єктивізації. Соціальна дійсність «конструюється» людьми, і водночас кожен індивід від народження є соціальною істотою. Об'єктивний зміст соціального досвіду мусить трансформуватись в індивідуальну свідомість і відкласитись там.

Соціальний досвід розподіляється і засвоюється як відповідно до індивідуальних можливостей і здібностей, так і залежно від соціальної позиції індивіда. В процесі соціалізації особистості встановлюється симетричний взаємозв'язок між об'єктивною та суб'єктивною реальністю. Симетрія в такому випадку означає рівновагу, гармонію між особистістю і соціальним світом. Але, зауважують вони, симетричне співвідношення між цими світами властиве відносно простим соціальним структурам та суспільствам. Однак у сучасних суспільствах такого роду симетрія можлива хіба що в уяві, оскільки процеси соціокультурної диференціації зайшли тут занадто далеко. Особистість далеко не завжди тепер ідентична своїй наявній соціальній позиції і тим ролям, які передбачаються цією позицією. Завдання соціології, як переконані П. Бергер і Т. Лукман, саме у тому й полягає, щоб допомогти людям усвідомити результати їх власних дій, гуманізувати соціальний світ.

Резюме

1. Основним принципом феноменологічного методу виступає твердження, що свою індивідуальність людина, як особистість, проявляє завжди, маючи власну інтерпретацію соціальної реальності, згідно з нею самою накопиченому досвіду соціальної взаємодії. Феноменологія прагне вивчати зміст, структуру і функції «повсякденного знання», з

якого походять як наукові знання, так і продукти художньої творчої уяви або релігійного життя.

2. Свій аналіз структури соціального світу феноменологічна соціологія не обмежує лише виділенням міжособистісних (партнерських) відносин між людьми. Розглядаючи структуру соціального світу, феноменологічна соціологія виокремлює також і відносини сучасників із попередниками, вчинки яких і їх наслідки інтерпретуються за допомогою недоступних безпосередньому досвіду фактів, а також відносини сучасників із спадкоємцями, коли можлива лише орієнтація в діях «в порожньому очікуванні».

3. Притаманні повсякденній взаємодії ідеалізації дозволяють подолати обмеженість індивідуального досвіду і формуватися стандартизованої структурі сприйняття соціальної дійсності всіма взаємодіючими один з одним індивідами. Аналіз властивостей буденного мислення і діяльності є найбільш значимими досягненнями феноменологічно зорієнтованих соціологів.

4. А. Шюц ставить за мету детальніше розібратися у тому, наскільки раціональним є повсякденне спілкування людей; зауважує, що світ повсякденності – це світ типового, усередненого, стандартного, це світ, де все сприймається таким, яким воно є. Отже, він розробив перший систематизований проект феноменологічної соціології, в якому питання соціального взаєморозуміння, діалогу, культурної комунікації займають чільне місце.

5. П. Бергер і Т. Лукман доводять, що інституалізований світ сприймається нами як об'єктивна дійсність, а життєвий шлях особистості – це лише епізод у перебігу об'єктивної соціальної історії. Об'єктивний зміст соціального досвіду мусить трансформуватись в індивідуальну свідомість і відкластись там. Соціальний досвід розподіляється, засвоюється як відповідно до індивідуальних можливостей і здібностей, так і залежно від соціальної позиції індивіда. Завдання соціології саме у тому й полягає, щоб допомогти людям усвідомити результати їх власних дій, гуманізувати соціальний світ.

Література:

1. Кушерець Т. В. Проблема соціально-історичного суб'єкта в феноменологічній філософії та соціології / Т. В. Кушерець // Сіверян. літопис. – 2001. – № 3. – С. 11–116.

2. Малицька Н. Феноменологічна соціологія Альфреда Шюца: об'єктивістський та культурно-аналітичний контекст / Н. Малицька. – Вісник Львівського ун-ту. Серія Філософія, 2009. Вип. 12. – С. 100–107.

3. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття / М. Мерло-Понті ; пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка. – К. : Український Центр духовної культури, 2001. – 552 с.
4. Мид Дж. Г. Избранное : сб. переводов / Дж. Г. Мид ; сост. и переводчик В. Г. Николаев ; отв. ред. Д. В. Еременко. – РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии. – М., 2009. – 290 с. (Сер.: Теория и история социологии).
5. Недзельський А. Механізми рутинізації повсякденного життя: Г. Гарфінкель vs Е. Гіденс / А. Недзельський // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : збірник наукових праць. – К. : Фенікс, 2010. – Вип. 10. – 177 с. – С. 71–76.
6. Постмодернізм про символ як інструмент формування політичного погляду [Електронний ресурс] : [Текст]. – Режим доступу : socialsciens.com.ua/article/862.
7. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посібник / О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.
8. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
9. Соціальні виміри суспільства : збірник наукових праць. Випуск 5. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 516 с.
10. Соціологія : навч. посібник / За ред. С. О. Макеєва. – К. : Українська енциклопедія, 2008. – 378 с.
11. Соціологія : підручник / За ред. докт. соціол. наук, проф. В. М. Пічі. – 4 вид., випр. – Львів : «Магнолія2006», 2009. – 293.
12. Щюц А. Структури життєсвіту / А. Щюц, Т. Лукман. – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – 560 с.
13. Щюц А. Обыденная и научная интерпретация человеческого действия / А. Щюц // Избранное: Мир, святящийся смыслом. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. – С. 7–50.
14. Searle J. The Construction of Social Reality / J. Searle. – New York : Free Press, 1995. – 256 p.

Тема 24.

ЕТНОМЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДРАМАТУРГІЇ

У цьому розділі розглядаються дві найбільш неоднозначні з точки зору оцінок соціологів парадигми – етнометодологічна та теорія соціальної драматургії. Теоретична модель соціальної драматургії Е. Гоффмана знайшла подальше втілення в етнометодології, що спостерігається в розумінні буденної соціальної реальності як конструйованої індивідами у взаємодії за допомогою символів, визначень, інтерпретацій, а також у використанні включеного спостереження як основного унікального методу аналізу повсякденних явищ і процесів.

Найважливішим досягненням етнометодології в цій сфері слід вважати фокусацію уваги на формальних структурах повсякденних діалогів, намаганні в упорядкованості буденної розмови побачити проблему соціального порядку і виявити феноменальні деталі такої впорядкованості.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача формування навичок зосередження уваги під час соціологічного аналізу на повсякденному житті, на міжособистісних взаємодіях у соціальних ситуаціях, а також формування гуманістичної спрямованості, що утверджує відмінний від традиційного образ фундаментальної природи людського буття.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 24.1. Визначення та різновиди етнометодології.
- 24.2. Етнометодологія Г. Гарфінкеля.
- 24.3. Теорія соціальної драматургії І. Гоффмана.

24.1. Визначення та різновиди етнометодології

*Етнометодологічна теорія з моменту свого виникнення і до сьогодні викликає неоднозначні оцінки соціологів. Одні називають її новим підходом до проблеми розуміння сутності соціальних явищ, інші – традиційно мислячі соціологи – виявляють до неї відверту ворожість. Вона вимагає суттєвого перегляду самих засад соціологічного знання, щоб якомога точніше відобразити надзвичайно тонку і двоїсту природу соціальних феноменів. Етнометодологія зосереджує увагу не на змісті та сутності правил, а на методах, що використовуються для побудови, підтримання та перетворення соціального світу. Отже, **етнометодологія** – напрям дослідження способів інтерпретації, розуміння*

та впорядкування навколишнього світу індивідами у ситуаціях повсякденної взаємодії. Представники даного напрямку виявляють «фонові очікування» – ознаки повсякденного життя, які беруться на віру, не аналізуються, є імпліцитними, зрозумілими, природними. Люди використовують їх як схему сприйняття та інтерпретації світу, а також як засади практичних дій, що впорядковують і організують суспільні взаємодії. Головним предметом етнометодології є спільні, ординарні методи, які люди використовують, описуючи власну поведінку та поведінку інших. Через методи здійснюється пошук спільних, загальноприйнятих правил взаємодії, які роблять поведінку індивідів звичною та зрозумілою [14, с. 341]. За допомогою методів інтерпретується і ситуація, і поведінка учасників взаємодії. Етнометодологія сприймає соціальний світ як світ перехрестних, суперечливих або подібних інтерпретацій. Основна увага приділяється безперервному процесові створення і руйнування соціального порядку, а також специфічним методам, які люди використовують для цього.

Ця оригінальна соціологічна концепція була вперше представлена у збірці «Дослідження з етнометодології» (1967) американським дослідником **Гаральдом Гарфінкелем** (1917–2011). Сам термін «етнометодологія», запропонований ним, дослівно означає «вчення про методи народів», про те, як діють народи, коли живуть своїм власним соціальним життям, набувають і використовують знання про світ. Сам Г. Гарфінкель вживав назву своєї дисципліни як розділювальну межу між традиційно-соціологічним і етнометодологічним підходами.

Соціальні антропологи, які вивчали соціальні інститути і відносини між людьми в традиційних общинах, помітили, що члени цих общин самі описати функціонування своїх інститутів не спроможні. Зовсім інша ситуація в сучасних індустріальних суспільствах, громадяни яких з легкістю аналізують діяльність соціальних інститутів і свою участь у них. Поклавши початок емпіричному соціологічному аналізу цих процесів, Г. Гарфінкель і його колеги розробили етнометодологію як сукупність методів перетворення повсякденних дій індивідів в очевидно розумні і практичні пояснювання. Повсякденні практичні дії людей та їхнє практичне мислення є тією сферою явищ, на якій зосереджується дослідницький інтерес етнометодолога. Ця феноменальна сфера настільки широка й різноманітна, що до неї можна віднести і рукостискання, і стояння у черзі, і перехід жвавого перехрестя в годину «пик», і дослідження соціолога-аналітика, і розмову з товаришем, і доведення теореми тощо [14, с. 325].

Щоб при інтерпретації соціальних подій і дій соціолог зміг врахувати їх специфіку, він повинен не лише звернутися до термінів спеціа-

льного наукового аналізу, а й використати ті вирази розмовної мови, в яких найбільш повно фіксується ця специфіка і які в процесі інтерпретації подій і дій виявляють свою власну раціональність. Такі вирази етнометодологи називають *індексичними* і вважають, що предмет етнометодології становлять навички і техніка використання раціональних властивостей індексичних виразів у повсякденному житті. Водночас ці вирази не повинні допускати можливість альтернативних пояснень конкретної ситуації, в якій дані події і дії відбуваються або відбулись. Отже, поділяючи з феноменологічною соціологією суб'єктивну орієнтацію, етнометодологія відрізняється від неї головним чином у трьох основних аспектах:

- специфічним предметом своїх досліджень;
- прагненням визначитися в якості емпіричної дисципліни;
- радикалізмом суб'єктивістських висновків.

Предметом етнометодології є так звані етнометоди, тобто характерні для різних соціальних класів, груп і організацій методи інтерпретації, які застосовуються учасниками взаємодії з метою розуміння актуальних фактів і явищ. Розуміння веде до встановлення стабільної структури взаємодії, яка забезпечує нормальний (з точки зору учасників) розвиток подій. Усвідомлення ролі етнометодів у формуванні стабільних структур діяльності (тобто «соціального порядку») привело прихильників етнометодології до висновку про те, що вказані методи, нормативно-структурні детермінанти діяльності не «усвідомлюються» як такі, але «утворюються» кожен раз спочатку. Звідси випливає відмова від визнання об'єктивного існування самих структур діяльності [15, с. 39].

Позиція етнометодології, яка відкидає об'єктивну зумовленість нормативних систем, веде до суб'єктивізму. В ній, однак, в односторонній, специфічній формі відбита реальна складність діалектики виникнення, розуміння і засвоєння індивідами соціальних норм, перш за все, момент людської активності в цьому процесі. З цієї точки зору етнометодологія стає антиподом теорії структурно-функціонального аналізу, де нормативні системи розглядаються як вирішальні чинники діяльності, а момент людської діяльності був пригнічений.

Соціолог, згідно з концепцією етнометодології, зобов'язаний враховувати власну залежність від світу повсякденності і формулювати опис практичних дій як на професійному рівні, використовуючи формальні способи соціологічного пояснення, так і на рівні повсякденного життя. Але найважливішими передумовами розвитку і передачі наукового знання є заміна індексичних виразів об'єктивними. Так Г. Гарфінкель та його однодумці прагнули вивчити те «незриме тло», на якому розгортаються процеси спілкування. Власне, цим займалися й функці-

оналісти, коли вивчали нормативний контекст людської взаємодії. На відміну від останніх, етнометодологи доводять, що ті норми, якими регулюється взаємодія, не є універсальними і сталими, а значною мірою створюються у кожній конкретній ситуації заново. Норма не детермінує взаємодію, а лише допомагає «правильно організувати» її. Методи етнометодології знайшли подальше використання у так званій когнітивній соціології науки, яка вивчає особливості спілкування у наукових колективах і вплив цього спілкування на ті наукові результати, яких добиваються вчені.

Етнометодологію Г. Гарфінкель розробляв починаючи з кінця 40-х років, але систематизував наукові дані лише в 1967 р., коли побачила світ його основна праця. З того часу етнометодологія інтенсивно розвивалася, що призвело до виникнення цілої низки різноманітних дослідницьких напрямів. Серед них, принаймні, можна виділити два основних типи. Перший – це етнометодологічні *дослідження контексту соціальних інститутів*, що ставили на меті з'ясувати, яким чином люди виконують свої офіційні обов'язки та як в процесі цього ними створюються інститути, в межах яких існують дані забор'язання. Наприклад, зібрані поліцейськими дані про рівень злочинності – це не просто результат виконання службовцями чітко визначених правил їх професійної поведінки, а й практична діяльність, що потребує окремого аналізу [12, с. 292].

Інший різновид етнометодології – *аналіз розмов*, метою якого є розуміння фундаментальних структур взаємодії в процесі спілкування. Даний дослідницький метод спирається на наступні основні принципи аналізу розмов, а саме: збір та аналіз найдрібніших деталей розмов; виявлення в процесі аналізу найдрібніших деталей ознак стабільності та впорядкованості; розуміння розмовної практики як порядкостворюючого соціального процесу. Найважливішим досягненням етнометодології в цій сфері слід вважати фокусацію уваги на формальних структурах повсякденних діалогів, намагання в упорядкованості буденної розмови побачити проблему соціального порядку і виявити феноменальні деталі такої впорядкованості.

24.2. Етнометодологія Г. Гарфінкеля

Отже, вихідною настановою етнометодологічних поглядів Г. Гарфінкеля була впевненість, що вивчаючи спілкування, можна скласти уявлення про основні механізми людської соціальної діяльності. Людська взаємодія ґрунтується на певних нормах і правилах, частина яких артикульована й усвідомлена, а частина вважається самозрозумілою і не завжди чітко усвідомлюється. Ось саме ці неартикульовані правила

і забезпечують взаємне розуміння людьми одне одного. Значення мовних виразів, які люди вживають спілкуючись, значно ширше за те, яке актуалізується в процесі спілкування; однак завдяки збігові взаємних сподівань люди здатні вибирати те, що потрібно, і зрозуміти одне одного. Для підтвердження своїх висновків Гарфінкель широко використовував так звані «порушуючі експерименти». Він та його однодумці ставили учасників експериментів у ситуації, коли звичні для них норми і правила спілкування раптом порушувались. Наприклад, експериментатор пропонував зіграти з ним у яку-небудь гру і водночас починав грубо порушувати її правила, або ж удавав, що не розуміє сенсу простого запитання, з яким звертався до нього учасник експерименту, вимагаючи від останнього детальних пояснень, що саме він мав на увазі, і т. ін. Більшість учасників експерименту бурхливо реагували на такі дії, у свою чергу вимагаючи пояснень [11, с. 176].

Ці експерименти мали на меті, зруйнувавши фонові очікування, позбавити об'єкти і явища взаємодії їхніх побутових, звичних функцій, що призводить до певної дезорганізації в спілкуванні. Індивід може реагувати на виявлення деорганізації щоденної взаємодії заціпенінням, збентеженням, гнівом. Проте частіше він прагне відкоригувати, перетворити її на раціонально пояснювану, зрозумівши принципи та правила, що їх дотримувався партнер, руйнуючи нормальний перебіг взаємодії. Г. Гарфінкель вважає, що всі учасники виходять з фундаментальної передумови: реальні дії людей – завжди раціональні дії у певній мовній грі. Зміна очікувань перетворює одну реальну сукупність фактів, які сприймаються, на іншу. Будь-яка можлива модифікація повсякденних очікувань відкриває нові можливості для подальшої діяльності, а індивіди стикаються з новою об'єктивною структурою середовища, породженою цими змінами. Будь-яка типологічна інтерпретація тягне за собою певну систему інших типів (людей, мотивів, ситуацій, дій), сукупність яких становить життєво практичну версію соціальної структури суспільства в цілому.

Етнометодологія порушує проблему субстанціональної раціональності повсякденного життя. Раціональні властивості соціального світу – це не просто абстракції наукового мислення, це риси раціональності, властиві самій соціальній поведінці, їх треба лише виявити. Найординарніші, буденні взаємодії мають систематизований і організований характер як результат певного упорядкування. Індивіди конструюють упорядкованість із наявної різноманітності повсякденних дій під час пояснення цієї різноманітності. Дослідження процесу встановлення порядку збігається з вивченням методів, за допомогою яких під час

опису звичайної взаємодії на повсякденному рівні встановлюється її сенс, і його слід вивчати, беручи участь у цих взаємодіях.

Соціальною упорядкованістю неминуче позначені всі практичні дії повсякденного соціального світу (обмін репліками в розмові, доведення теорем, орієнтація в натовпі тощо). Проблема соціального порядку завжди виникає тут і зараз. Соціальний світ упорядковується у термінах спільних соціальних значень на підставі взаємного порозуміння. Соціальний порядок з цього погляду є продуктом діяльності, опису та пояснення. Соціальні значення і соціальний порядок, який вони створюють, є результатом спільної діяльності учасників у ситуаціях взаємодії.

Г. Гарфінкель переконаний, що між соціологами професіоналами та іншими людьми немає принципової різниці. Усі люди є соціологами у своїй повсякденній діяльності, приписуючи значення діям інших і претендуючи на розуміння їх. Метою ж соціологів-професіоналів, які не беруть на віру те, що сприймають інші, є розкриття спільних передумов, які надають повсякденному життю впорядкованого характеру. Справжнім завданням етнометодологічної соціології в цьому разі стає аналіз процесів об'єктивізації, тобто способів, які застосовують учасники для забезпечення раціональності й описовості їхнього повсякденного досвіду.

Отже, етнометодології, безумовно, вказала на важливі аспекти спільного життя, без урахування яких важко сформулювати загальні соціологічні положення, що надійно пояснювали б соціальні явища та події. Проте її положення та висновки неможливо просто додати до теоретичного та методологічного фонду соціології. Вона підкреслює відносність позитивістського ідеалу соціологічного пояснення й утверджує можливість індивідів та їх об'єднань встановлювати та підтримувати порядок завдяки здатності логічно конструювати події зсередини.

24.3. Теорія соціальної драматургії І. Гофмана

Окремого розгляду заслуговує «драматургічний» підхід І. Гофмана, що пропонує свою модель розуміння та певну техніку аналізу символічних систем повсякденного життя, яка тісно стикається з етнометодологічною та феноменологічною соціологією. Їх об'єднує зосередження уваги на повсякденному житті, на міжособистісних взаємодіях у соціальних ситуаціях, а також гуманістична спрямованість, що утверджує відмінний від традиційного образ фундаментальної природи людського буття.

«Драматургічна школа» складалась у руслі основних ідей символічного інтеракціонізму. Її засновник – видатний американський соціолог, 73-й президент Американської соціологічної асоціації **Ірвінг**

Гофман (1922–1982). Він збагатив мікросоціологічне теоретизування оригінальними концепціями, насамперед, значним внеском у розвиток рольової теорії взаємодії, запропонувавши власне тлумачення способів, за допомогою яких люди конструюють образ свого «Я» у різноманітних контактах з іншими.

І. Гофман будував свою концепцію на твердженні, що індивіди у соціальному спілкуванні постійно стикаються з необхідністю певним чином «представляти себе» оточенню, що їх поведінка формується під впливом бажання справляти відповідне враження на тих, кого вони вважають важливими для себе.

Соціологічний аналіз повсякденного життя починається з припущення, що існує майже повна аналогія між театральною грою акторів на сцені та взаємодією людей у реальній дійсності; між методами та виражальними засобами, якими користуються і театральні актори, і індивіди як соціальні актори у щоденному житті. Буденне життя – це суцільний ланцюг соціальних ситуацій, що нагадують драматичні спектаклі. Соціальні актори в них прагнуть створювати й підтримувати позитивне враження у глядачів, використовуючи декорації, костюми, виражальні елементи своєї поведінки. Керуючи враженнями інших про себе, індивід домагається вигідної поведінки щодо себе і нормальної взаємодії. Коли індивід отримує потрібну йому реакцію оточення, можна сказати, що він «ефективно спроектував певне визначення ситуації й ефективно сприяв потрібному розумінню стану справ». Уміння людини ефективно спроектувати ситуацію, домогтися бажаного враження про себе та очікуваних дій інших свідчить про її драматургічні здібності. Це й означатиме, що вона володіє мистецтвом добиватися своєї мети, ефективно керуючи образами, враженнями інших людей за допомогою різноманітних виражальних засобів.

«Представлення себе у повсякденному житті» (1959) – найвідоміша соціологічна робота І. Гофмана, де він фокусує увагу на *методах*, за допомогою яких індивід у звичайній ситуації представляє себе і свою діяльність для інших; *техніках*, за допомогою яких керує враженнями інших про себе та *засобах*, що ними він може скористатися під час свого спектаклю перед оточенням.

Оскільки люди знають, що індивід повинен показувати себе у вигідному світлі й що заради цього він свідомо маніпулюватиме символами, словами і діями, вони намагаються використовувати переважно враження, яке індивід справляє ненавмисно, непрямо, внаслідок спонтанної експресивної поведінки, яка менше контролюється ним. І. Гофман приділяє особливу увагу саме невимушеним експресіям людини та її мистецтву підпорядковувати собі всі аспекти виразності своєї пове-

дінки. Він переконаний, що незалежно від кількості зроблених під час інформаційної гри ходів спостерігач має переваги перед актором, тому що наше мистецтво розпізнавати зусилля інших, розвинене краще, ніж наша здатність маніпулювати власною поведінкою.

Отже, драматургічна модель ставить чітку конструкцію для спостереження і розуміння повсякденного життя. Справді, все соціальне життя можна уподобити театральній сцені, де подібно акторам соціальні суб'єкти виконують певні ролі. Вони керуються прийнятими нормами як актори текстом п'єси, виконують волю тих, хто має на них вплив, як актори виконують вказівки режисера, взаємно реагують один на одного, як актори відкликаються на гру партнера, чутливі до вимог конкретного оточення, як актори відкликаються на реакцію аудиторії. І, нарешті, індивіди, маючи різні уявлення про себе та уміння програвати ролі, вироблюють свій стиль взаємодії, так само як і актори залежно від здібностей пропонують свою інтерпретацію ролі.

Значну увагу І. Гофман приділяє аналізу драматургічних проблем взаємодії і технік управління враженнями щодо неконфліктних стосунків і підтримання соціального порядку. Він виділяє деякі принципи руйнування «соціального спектаклю» і зазначає, що техніки керування враженням функціонують саме для того, щоб їх уникнути. Для того, щоб відвернути небезпеку руйнування взаємодії всі учасники повинні мати певні властивості та виявляти їх у практиках, якими користуються для збереження спектаклю. Такі практики розглядаються ним у двох напрямках: *оборонні заходи* – драматургічна достовірність, дисципліна і обережність; *запобіжні техніки* – містифікації (тобто дистанціювання від аудиторії, щоб вона не могла помітити або спричинити компрометуючі дії) та *введення в оману*.

Інша серйозна робота І. Гофмана – «Аналіз фреймів» (1974) – присвячена дослідженню мікроструктур соціального життя. В ній дослідник намагається виявити певні базові межі розуміння, що використовують у суспільстві люди для надання подіям смислового наповнення, й аналізує ситуації, у яких вони не спрацьовують. *Фрейми* – це принципи організації нашого повсякденного досвіду. Без фреймів повсякденний світ був би не більше, ніж невпорядкований набір індивідуальних подій та фактів. Говорячи про те, що світ не завжди сцена, І. Гофман визнає обмеженість поняття театру в якості метафори повсякденного життя. Ця метафора висвітлюючи певні аспекти, утасмничує інші, зокрема значення ритуалів в житті людей. Для І. Гофмана ритуал має велике значення, тому що підтримує нашу довіру до базових суспільних відносин. Він дозволяє іншим виправдати законність нашого стану у соціальній структурі, зобов'язуючи так саме діяти і нас. Статус риту-

алу в суспільстві відображає легітимність його соціальної структури, оскільки ритуальна повага до індивідів є символом поваги до ролей, котрі вони виконують. Ритуали – це один з ключових механізмів, з допомогою якого повсякденному життю та соціальному світу в цілому надається впорядкованість і міцність [12, с. 273]. Радикальний розвиток гофманівського соціологічного стилю знайшов подальше втілення в етнометодології. Наступність поглядів спостерігається в розумінні буденної соціальної реальності як конструйованої індивідами у взаємодії за допомогою символів, визначень, інтерпретацій, а також у використанні спостереження як основного методу аналізу повсякденних явищ і процесів.

Резюме

1. *Етнометодологія* – напрям дослідження способів інтерпретації, розуміння та впорядкування навколишнього світу людьми у ситуаціях повсякденної взаємодії. Представники цього напрямку виявляють «фонові очікування» – ознаки повсякденного життя, які беруться на віру, не аналізуються, є імпліцитними, зрозумілими, природними. Люди використовують їх як схему сприйняття та інтерпретації світу, а також як засади практичних дій, що впорядковують і організують суспільні взаємодії. Головним предметом етнометодології є спільні, ординарні методи, які люди використовують, описуючи власну поведінку та поведінку інших. Через методи здійснюється пошук спільних, загальнопійнятих правил взаємодії, які роблять поведінку індивідів звичною та зрозумілою.

2. Предметом етнометодології є так звані етнометоди, тобто характерні для різних соціальних класів, груп і організацій методи інтерпретації, які застосовуються учасниками взаємодії з метою розуміння актуальних фактів і явищ. Розуміння веде до встановлення стабільної структури взаємодії, яка забезпечує нормальний (з точки зору учасників) розвиток подій.

3. Г. Гарфінкель і його колеги розробили етнометодологію як сукупність методів перетворення повсякденних дій індивідів в очевидно розумні і практичні пояснювання. Повсякденні практичні дії людей та їхнє практичне мислення є тією сферою явищ, на якій зосереджується дослідницький інтерес етнометодолога.

4. «Драматургічний» підхід пропонує свою модель розуміння та певну техніку аналізу символічних систем повсякденного життя, яка тісно стикається з етнометодологічною та феноменологічною соціологією. Їх об'єднує зосередження уваги на повсякденному житті, на міжособистісних взаємодіях у соціальних ситуаціях, а також гуманістич-

на спрямованість, що утверджує відмінний від традиційного образ фундаментальної природи людського буття.

5. Ірвінг Гофман, засновник теорії соціальної драматургії, збагатив мікросоціологічне теоретизування оригінальними концепціями, насамперед, значним внеском у розвиток рольової теорії взаємодії, запропонувавши власне тлумачення способів, за допомогою яких люди конструюють образ свого «Я» у різноманітних контактах з іншими.

6. Значну увагу І. Гофман приділяє аналізу драматургічних проблем взаємодії і технік управління враженнями щодо неконфліктних стосунків і підтримання соціального порядку. Він виділяє деякі принципи руйнування «соціального спектаклю» і зазначає, що техніки керування враженням функціонують саме для того, щоб їх уникнути.

Література:

1. Вахштайн В. С. Социология повседневности и теория фреймов. / В. С. Вахштайн. – СПб. : Изд-во Европейского ун-та, 2011. – 334 с.
2. Вахштайн В. С. Памяти Ирвинга Гофмана / В. С. Вахштайн // Социологическое обозрение. – 2007. – Т. 6. – № 2.
3. Гарфинкель Г. Исследование привычных оснований повседневных действий / Г. Гарфинкель ; пер. с англ. Э. Н. Гусинского и Ю. И. Турчаниновой // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 1. – С. 42–70.
4. Гарфинкель Г. Исследования по методологии / Г. Гарфинкель. – СПб. : Питер, 2007. – 335 с.
5. Гофман И. Анализ фреймов. Эссе об организации повседневного опыта / Ирвинг Гофман ; пер. с англ. [Текст] ; под ред. Г. С. Батыгина, Л. А. Козловой ; вступ. статья Г. С. Батыгина. – М. : Ин-т социологии РАН, 2004. – 751 с.
6. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман ; пер. с англ. и вступ. статья А. Д. Ковалева. – М. : Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2000. – 304 с.
7. Гофман Э. Ритуал взаимодействия : очерки поведения лицом к лицу / Э. Гофман ; пер. с англ. – М. : Смысл, 2009.
8. Даниленко О. Я. Лінгвоконфліктологічні експерименти гарфінкелевського роду в соціології [Електронний ресурс] / О. Я. Даниленко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2009. – Випуск 15. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/index.htm.
9. Євтух В. Б. Етносоціологія у черзі за визнанням: перед порогом, на порозі й поза ним... [Електронний ресурс] / В. Б. Євтух // Методоло-

гія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2009. – Випуск 15. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/index.htm.

10. Ковальова І. Д. Повсякденність як предмет соціологічної рефлексії [Електронний ресурс] / І. Д. Ковальова // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – 2009. – Випуск 15. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/index.htm

11. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посібник / О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.

12. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

13. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.

14. Соціологія : навч. посібник / За редакцією С. О. Макеєва. – К. : Українська енциклопедія, 2008. – 378 с.

15. Соціологія : підручник / за ред. докт. соціол. наук, проф. В. М. Пічі. – 4 видання, виправлене. – Львів : «Магнолія2006», 2009. – 293.

16. Burns T. Erving Goffman / T. Burns. – London : Routledge, 2002. – 400 p.

17. Weinstein R. Goffman's Asylums and the Social Situation of Mental Patients / R. Weinstein // *Orthomolecular psychiatry*. – 1982. – № 4. – P. 267–274.

Тема 25

ФЕМІНІСТСЬКА СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ

Феміністичну соціологію можна вважати одним з напрямів розвитку критичної соціології. Феміністично-орієнтовані соціологи поставили теоретичне питання про роль статі як ключової категорії суспільної організації, проводячи дослідження гендерного виміру таких інституцій як держава, економіка, сім'я, освіта, політика. Метою цього розділу є окреслити особливості феміністичної методології та розглянути різновиди сучасної теорії фемінізму.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 25.1. Походження поняття «фемінізм» і його трактування в сучасній науці.
- 25.2. Поява та розвиток фемінізму.
- 25.3. Особливості феміністичної методології.
- 25.4. Різновиди сучасної теорії фемінізму.
- 25.5. Соціологічні теорії гендеру.

25.1. Походження поняття «фемінізм» і його трактування в сучасній науці

У сучасній науці висловлюються різні припущення про те, хто першим ввів термін «фемінізм» до наукового обігу. Одні дослідники вважають, що слово «фемінізм» було сконструйовано французьким соціалістом-утопістом Ш. Фур'є в кінці XVIII ст. Філософ називав феміністами прихильників жіночої рівноправності і вважав розширення прав жінок головним джерелом соціального прогресу [11]. Інша група дослідників теорії та історії жіночого руху приписують авторство цього терміна письменникові А. Дюма-сину (1824–1895), який написав знаменитий роман «Дама з камеліями».

На думку дослідниці Т. А. Кліменкової, слово «фемінізм» вперше вжила англійка Е. Россі в своїй статті в журналі «The Athenaeum» (Лондон) 27 квітня 1895 року [8]. Після першого феміністського конгресу в Парижі в 1892 році термін «фемінізм» придбав широку популярність і незабаром з'явився на сторінках періодичних видань у таких країнах, як Великобританія, Іспанія, Італія, Німеччина, США.

Слід зазначити, що з 1890-х рр. слово «фемінізм» використовувалося в західному світі як синонім поняття «жіноча емансипація» (лат. *emancipatio* – звільнення від залежності, пригноблення, від забобонів). Феміністами називали тих, хто підтримував ідею жіночої емансипації.

Під емансипацією жінок розуміється прагнення до зрівняння прав обох статей, що виходять із думки, що спочатку всі людські індивідууми були рівні між собою і що нерівність статей зобов'язана своїм походженням насильницькому підпорядкуванню жінок чоловіками.

У сучасній науці універсального визначення для такого багатолічного і внутрішньо суперечливого явища як фемінізм не існує. В «Енциклопедії фемінізму» Л. Таттл йдеться про існування більш ніж 300 визначень поняття «фемінізм». Автор зазначає, що «в даний час є лише безліч індивідуальних визначень фемінізму, а його фундаментальне визначення знаходиться ще в стадії обговорення» [16, с. 107]. У «Короткому оксфордському словнику по соціології» фемінізм визначається як теорія гендерної рівності в суспільстві, а також як соціальний рух з метою досягнення рівності між статями, перш за все за рахунок розширення прав і можливостей жінок в усіх сферах життя. [15, с. 178]. У «Великому енциклопедичному словнику» фемінізм розуміється в широкому сенсі як прагнення до рівноправності жінок з чоловіками в усіх сферах життя суспільства, а у вузькому сенсі – як жіночий рух, метою якого є усунення дискримінації жінок і зрівняння їх прав з чоловіками. [2, с. 269].

У силу того, що в останній час приватна і публічна роль жінки розширилися і зазнала змін, визначення фемінізму також розширилося і стало включати політичні, культурні, сексуальні і етнічні вимірювання. Звідси відображення всіх цих аспектів в одному визначенні представляється досить складним. Сучасні західні теоретики фемінізму вкладають в це слово різний зміст залежно від того, який напрямок вони представляють. Так, наприклад, до середини ХХ ст. з'являється ряд теорій, які підкреслюють політичну сутність фемінізму. На думку дослідниці К. Оффен, фемінізм – це «система ідей і громадський рух за соціально-політичні зміни, засновані на критичному аналізі привілейованого становища чоловіків і підлеглого положення жінок в даному суспільстві» [12, с. 46].

Поняття «фемінізм» часто використовується як синонім поняття «жіночий рух». В такому випадку фемінізм трактується як дії на захист прав жінок, засновані на уявленнях про правову рівність статей [12, с. 221]. Однак з точки зору політолога А. Тьомкіної, коли мова йде про жіночий рух, далеко не завжди мається на увазі фемінізм. Термін «фемінізм», на її думку, частіше використовується для позначення ідеології або теорії, а термін «жіночий рух» – для позначення організованої діяльності, що реалізує феміністські (і не тільки) ідеї. Рух може бути націлений на зміну гендерних відносин (тоді він вважається фемініст-

ським), а може діяти, виходячи з існуючих гендерних ролей (тоді мова йде про жіночий рух в широкому сенсі) [10].

Що стосується трактування поняття «фемінізм» у вітчизняній соціокультурній традиції, то слід зазначити, що під цим поняттям в українському суспільстві в кінці XIX – початку XX століття називали прагнення жінок з освічених верств самостійно й організовано домагатися визнання своїх цивільних прав, перш за все права голосу, а також права на здобуття вищої освіти.

Найбільш повним можна вважати визначення фемінізму, дане в «Великому тлумачному соціологічному словнику». 1. Цілісна теорія, пов'язана з характером глобального гноблення жінок і їх підпорядкування чоловікам. 2. Соціально-політична теорія і практика, яка прагне до звільнення всіх жінок від чоловічого домінування й експлуатації. 3. Соціальний рух, що містить в собі стратегічну конфронтацію з гендерно-класовою системою. 4. Будь-яка ідеологія, яка полягає в діалектичному протиріччі з усіма жіночо-ненависними ідеологіями і діями [1, с. 386].

Таким чином, узагальнюючи все вище сказане, слід зазначити, що загальноприйнятого чіткого визначення фемінізму на сьогодні не існує. Визначення фемінізму залежать від того контексту (політичного, соціального, економічного, теоретичного та ін.), в якому він розвивається, а також від підйому-спаду жіночого руху. Під фемінізмом може розумітися і боротьба жінок, і ідеологія рівності прав, і соціальні зміни, і позбавлення чоловіків і жінок від стереотипних ролей, і поліпшення способу життя, і активні дії. Більш того, як зазначає Г. А. Брандт, «фемінізм, принаймні в теоретичному осмисленні, переріс етимологію своєї назви. Сьогодні він не лише про- і за- жінок, він за адекватне розуміння життєвої практики людини будь-якої статі» [3, с. 10].

25.2. Поява та розвиток фемінізму

Як ідеологія рівноправності, фемінізм має довгу історію. На сьогодні існує декілька точок зору на те, коли з'явився фемінізм. Згідно з першою точкою зору, появу фемінізму можна віднести ще до епохи стародавніх амазонських міфів, або до дохристиянських артефактів, які вказують на існування матріархату. Однак, як зазначає Г. А. Брандт, таке уявлення «надмірно розширює історичні та смислові кордони і без того доволі об'ємного і неоднозначного за складом переконань явища» [3, с. 11].

З точки зору інших істориків, зачатки ідеології фемінізму виявляються в епоху Відродження, в творчості французької письменниці Х. Пізан, завдяки якій в XV столітті виникли теоретичні «суперечки про жінок». На думку третьої групи дослідників, феміністичні ідеї мо-

жна виявити в XVII столітті, перш за все в творах англійських письменниць А. Бенн, М. Астелл, Б. Мейкін і французьких авторів того ж періоду: М. Гурне, Ф. Барра [5, с. 77]. Слід зазначити, що ранні феміністи не використовували поняття «фемінізм», а на називали себе «адвокатами жінок» або «захисницями прав жінок». Але більшість сучасних істориків традиційно пов'язують розвиток феміністської ідеології з організованим в XIX столітті в західному світі соціально-політичним рухом за рівні юридичні і політичні права жінок з чоловіками.

У становленні фемінізму як громадського руху за права жінок в кінці XIX – на початку XX століття велику роль зіграв суфражизм (від англійського *suffrage* – право голосу), тобто боротьба жінок за громадянське право участі в голосуванні. Суфражистками іменувалися учасниці жіночого руху в Англії в другій половині XIX століття (М. Г. Фаусетт, Е. Панкхерст, К. Панкхерст і інші). Виникнувши в Англії, суфражизм пізніше набув поширення в США, Німеччині, Франції та інших країнах. У науковій літературі цей період отримав назву «фемінізму рівності» або «фемінізму першої хвилі» і став боротьбою жінок за володіння тими ж правами, якими вже володіли чоловіки.

У 60–80-і рр. XX століття (другий етап) фемінізм прийняв більш радикальну форму, спрямовану на революційне перетворення суспільства в цілому. Феміністки другої хвилі поставили проблему необхідності глибинних перетворень культури, акцентувавши питання про вільну, автономну жіночу особистості. На цьому етапі жінки виступили з протестом проти патріархального суспільства (суспільства з домінуванням чоловіків). У цей період виникає неофемінізм – ідеологія, в основі якої лежить вимога подолання «традиційних уявлень про те, що головне призначення жінок – продовження роду» [4, с. 33]. Таким чином, була розроблена теоретична основа фемінізму, яка дозволила йому стати згодом значним соціальним явищем сучасного світу.

25.3. Особливості феміністичної методології

Феміністичну соціологію можна вважати одним з напрямів розвитку критичної соціології. Феміністично-орієнтовані соціологи поставили теоретичне питання о ролі статі як ключової категорії суспільної організації, проводячи дослідження гендерного виміру таких інституцій як держава, економіка, сім'я, освіта, політика. З цього приводу С. Ф. Епстайн, одна з видатних представниць сучасної соціології, президент Американської соціологічної асоціації, пише: «Кордон за ознакою статі створює найбільш фундаментальний соціальний поділ, який повинен бути ключовим питанням будь-якого соціологічного аналізу,

якщо вчені хочуть адекватно зрозуміти соціальну динаміку суспільства і впливову роль стратифікації» [13, с. 1–2].

Що саме робить соціальні дослідження дослідженнями феміністичними? На думку польської дослідниці Б. Ковальської, це залежить передусім від методології. Не існує специфічної теорії пізнання чи соціологічних методів, які можна було б назвати виключно феміністичними. Кожний теоретичний чи методологічний вибір, несучи на собі різні політичні конотації, може бути спростований іншим феміністично-орієнтованим дослідником. Але не зважаючи на цю різницю, усі феміністичні дослідження приймають політичні та етичні принципи, які стосуються справедливих соціальних відносин, ставлячи в центр дискусій владні відносини. Вони закликають до зміни несправедливих відносин. [14, с. 73].

Феміністичні методології нерозривно пов'язані з феміністичними теоріями, політикою, етикою і вбудовані в жіночий досвід. Найчастіше характерною рисою феміністичних досліджень є критична рефлексія над місцем дослідниці чи дослідника в процесі створення знання. Роль дослідниці в процесі отримання даних та створення знання – це проблема, якій приділяється велика увага, і в більшості феміністичних текстів можна знайти розділи, присвячені опису стосунків між дослідницею і досліджуваною нею проблематикою.

25.4. Різновиди сучасної теорії фемінізму

Будь-яка соціологічна теорія феміністського спрямування ґрунтується на сучасній соціальній теорії фемінізму – системі поглядів загального плану, що дозволяють викласти і пояснити соціальний досвід людей, переважно фокусуючись на ролі і значущості жінок. Тому необхідно виділити питання, які феміністська теорія виносить на перший план при створенні соціологічних вчень феміністського спрямування. На основі виділення таких основних питань, Д. Рітцер пропонує власну класифікацію різновидів сучасної теорії фемінізму.

На думку Д. Рітцера типологія теорій фемінізму має бути побудована навколо основного феміністського питання «Як щодо жінок?» [9]. З моделі відповіді на нього визначаються головні категорії його класифікації. У результаті вченим було виявлено чотири основні підходи щодо відповіді на головне питання. Різні варіанти теорії фемінізму можна класифікувати, на думку Д. Рітцера, як:

- 1) теорії гендерної відмінності;
- 2) теорії гендерної нерівності;
- 3) теорії гендерного гноблення;
- 4) теорії структурного гноблення (див. таблицю 25.1.)

Типологія теорій фемінізму за Дж. Рітцером

Різновид теорій	Основні положення теорій
теорії гендерної відмінності	становище жінок і їх досвід в більшості випадків відрізняються від того місця, яке відводиться чоловікам, і їхнього досвіду
теорії гендерної нерівності	місце жінок у більшості ситуацій не тільки відрізняється від того, що займають чоловіки, але також виявляється менш привілейованим або відверто нерівним порівняно з чоловічим
теорії гендерного гноблення	становище жінок необхідно оцінювати з точки зору безпосереднього співвідношення сил між жінками та чоловіками
теорії структурного гноблення	переживання жінками існуючої відмінності, нерівності і гноблення обумовлено їх місцем у системі структурного пригнічення або в системі координат, утворених векторами гноблення і привілеїв (залежно від класової, расової та етнічної приналежності, віку, вибору уподобань, сімейного стану та місця проживання)

25.5. Соціологічні теорії гендеру

Базовим поняттям феміністської теорії стало поняття «гендер», яке до цих пір залишається предметом дискусій у наукових колах. В оксфордському довіднику з філософії «гендер» розуміється як термін, введений з метою виділення соціального аспекту відмінності статей. Коли говорять про відмінність між істотами жіночої і чоловічої статі як про статеву відмінність, то мається на увазі їх біологічна відмінність. Коли говорять про «гендер», то походять від певних соціокультурних дефініцій понять жінки і чоловіка і припускають спочатку встановлення відмінності їх соціального становища [6].

При всій дискусійності визначень, більшість дослідників поділяють позицію, що «статева поведінка, психологічні відмінності і т. п. є результатом не стільки фізіологічних особливостей чоловіків і жінок, не природне їх призначення, а поширені в кожному типі культури і суспільства образи, типи, конструкти «чоловічого» і «жіночого», які і задають певну траєкторію виховання, освіти і всієї системи цінностей людини тієї чи іншої статі» [3, с. 9]. В сучасній соціології поняття «гендер» є багаторівневою категорією, яка «працює» на рівні аналізу ідентичності, міжособистісних відносин, системному і структурному рівні.

Термін «гендерний підхід» виникає в соціології в 70-і роки XX століття. Він формується як опозиція традиційним дослідженням відносин

між статями. Під гендерним підходом у соціології розуміється аналіз відносин влади, організованих на підставі культурно-символічного визначення статі. Культурно-символічне визначення статі (те, що називається гендером) – це комплексна характеристика статусу, яка виникає на перетині безлічі ознак індивіда і / або групи [7]. Таким чином, гендерний підхід являє собою варіант стратифікаційного підходу, в ньому завжди присутня теза про нерівний розподіл ресурсів за статевою ознакою. У межах цього підходу аналізуються явища панування-підпорядкування, виключення-визнання людей, яких суспільство відносить до різних категорій статі. Відповідно до поділу соціології на макро- та мікросоціологію, сучасні теорії гендеру можна поділити на макросоціологічні та мікросоціологічні.

Макросоціологічні теорії гендеру розвиваються в межах структурного функціоналізму, теорії конфлікту та неомарксистської теорії світових систем. Теоретики цього напрямку вдаються до однакового процесу аналізу, звертаючись до питання про гендер в рамках загального теоретичного опису великих соціальних явищ.

Теоретики, які дотримуються мікросоціологічного підходу, прагнуть скоріше не до того, щоб пояснити невідгідне соціальне становище жінок, а щоб зрозуміти гендер в рамках сприйняття суспільства як сукупності взаємодіючих людей. Їх цікавить, як проявляються в процесі взаємодії гендерні характеристики і навпаки, – яким чином в процесі взаємодії формуються такі характеристики. Мікросоціологічні теорії гендеру розвиваються в межах символічного інтеракціонізму та етно-методології.

Резюме

1. Загальноприйнятого чіткого визначення фемінізму на сьогоднішній день не існує. Визначення фемінізму залежать від того контексту (політичного, соціального, економічного, теоретичного та ін.), в якому він розвивається, а також від підйому-спаду жіночого руху. Під фемінізмом може розумітися і боротьба жінок, і ідеологія рівності прав, і соціальні зміни, і позбавлення чоловіків і жінок від стереотипних ролей, і поліпшення способу життя, і активні дії.

2. Як ідеологія рівноправності, фемінізм має довгу історію. На сьогодні існує декілька точок зору на те, коли з'явився фемінізм. У становленні фемінізму як громадського руху за права жінок в кінці XIX – на початку XX століття велику роль зіграв суфражизм (від англійського *suffrage* – право голосу), тобто боротьба жінок за громадянське право участі в голосуванні. У науковій літературі цей період отримав назву «фемінізму рівності» або «фемінізму першої хвилі» і став боротьбою

жінок за володіння тими ж правами, якими вже володіли чоловіки. У 60–80-і рр. ХХ століття (другий етап) фемінізм прийняв більш радикальну форму, спрямовану на революційне перетворення суспільства в цілому.

3. Феміністичну соціологію можна вважати одним із напрямів розвитку критичної соціології. Феміністично-орієнтовані соціологи поставили теоретичне питання о ролі статі як ключової категорії суспільної організації, проводячи дослідження гендерного виміру таких інституцій як держава, економіка, сім'я, освіта, політика.

4. Різні варіанти теорії фемінізму можна класифікувати, на думку Д. Рітцера, як: 1) теорії гендерної відмінності; 2) теорії гендерної нерівності; 3) теорії гендерного гноблення; 4) теорії структурного гноблення.

5. Гендерний підхід являє собою варіант стратифікаційного підходу, в ньому завжди присутня теза про нерівний розподіл ресурсів за статевою ознакою. У межах цього підходу аналізуються явища панування-підпорядкування, виключення-визнання людей, яких суспільство відносить до різних категорій статі. Відповідно до поділу соціології на макро- та мікросоціологію, сучасні теорії гендеру можна поділити на макросоціологічні та мікросоціологічні.

Література:

1. Большой толковый социологический словарь (Collins). – М. : Вече, 1999. – Том 2 (П-Я). – 528 с.

2. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Большая российская энциклопедия, 1997. – 1456 с.

3. Брандт Г. А. Философская антропология феминизма. Природа женщины / Г. А. Брандт. – СПб. : Алтейя, 2006. – 160 с.

4. Гендерные аспекты политической социологии : учебное пособие / Отв. ред. С. Г. Айвазова, О.А. Хасбулатова. – М. : РОССПЭН, 2004. – 258 с.

5. Гендерный калейдоскоп : курс лекций / Под ред. М. М. Малышевой. – М. : Academia, 2001. – 520 с.

6. Женщины в истории: возможность быть увиденными : сб. науч. ст. Выпуск 1 / Под ред. И. Р. Чикаловой. – Мн. : БГПУ, 2001. – 320 с.

7. Здравомыслова Е. А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии / Е. А. Здравомыслова, А. А. Темкина // Социологические исследования – 2000. – № 11. – С. 15–24.

8. Клименкова Т. А. Феминизм / Т. А. Клименкова // Словарь гендерных терминов. – М. : Информация – XXI век, 2002. – С. 220–221.

9. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
10. Темкина А. А. Феминизм : Запад и Россия [Электронный ресурс] / А. А. Темкина // Преображение (Русский феминистический журнал) – 1995. – № 3. – С. 5–17. – Режим доступа : <http://www.a-z.ru/women/texts/temkir-1.htm>.
11. Фурье Ф. М. Ш. Избранные сочинения. Том 1. Теория четырех движений и всеобщих судеб. Проспект и анонс открытия / Ф. М. Ш. Фурье. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1938. – 312 с.
12. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина. – СПб., 2007. – 544 с.
13. Epstein F. C. Great Divides: the cultural, cognitive and social bases of global subordination of Women / Fuchs, Cynthia Epstein // American Sociological Review. – 2007. – № 72. – S. 1–22.
14. Kowalska B. O metodologii feministycznej: ogólnie i osobiście / Beata Kowalska // Studia Humanistyczne AGH. – Tom 11/2/2012. – S. 69-80.
15. The Concise Oxford Dictionary of Sociology / Ed. by G. Marshall. – New York: Oxford University Press, 1994 – 571 p.
16. Tuttle L. Encyclopedia of Feminism / L. Tuttle. – New York : Arrow Books, 1986.– 399 p.

Розділ 5. Сучасний стан та перспективи розвитку загальної соціологічної теорії

Тема 26 НОВІТНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОШУКИ В СОЦІОЛОГІЇ

У цьому розділі розглядаються основні напрями та школи, що склалися в соціології у другій половині ХХ ст. і суттєво вплинули на приріст сучасного теоретичного знання. Соціологічні дослідження цієї доби характеризуються міждисциплінарністю, намаганням вийти за світоглядний обрій своєї науки, залученням до соціології спорідненого матеріалу стосовно людини, культури, суспільства в цілому. Одночасно відбувається соціологізація інших близьких за предметом наук. Це означає, що зміст концепцій, котрі стали вже традиційними, децю видозмінився, доповнився новими елементами, водночас поруч з ними постали нові, нетрадиційні концепції з новими поняттями й проблемами.

Головною метою вивчення матеріалу цього розділу виступає задача простежити тенденції розвитку соціологічної думки, сформувати просторово-часову вісь «минуле-сучасність-майбутнє» і «нанизати» на неї взаємопроникнені спроби теоретизування з приводу соціальних феноменів. Саме це підносить соціолога над світом його буття і відкриває нові можливості усвідомлення майбутнього, змушує зв'язати свої пошуки з визначальними тенденціями розвитку науки прийдешнього дня.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 26.1. Основні ідеї неофункціоналізму.
- 26.2. Теорія соціальної структурації Е. Гіденса.
- 26.3. Постмодернізм: П. Бурд'є.
- 26.4. Світо-системний аналіз.
- 26.5. Соціологія національного розвитку.

26.1. Основні ідеї неофункціоналізму

Панорама світової соціологічної думки другої половини ХХ ст. широка й багатоманітна. Вона не вичерпується тими напрямками, школами та іменами, які вже були розглянуті. Звичайно ж, її не можна уявляти простою арифметичною сумою кількох теорій та відповідних цим теоріям дослідницьких напрямів і методів. Між теоретичними орієнтаціями тут, як і в усіх інших науках, існує свого роду конкуренція. Більшість цих напрямів постала кілька десятиріч тому і за цей час пройшла певну еволюцію. У ході теоретичних дискусій, а також внаслідок появи нових фактів і ідей відбулося те, що логіки називають «приростом теоретичного знання». Це означає, що зміст тих концепцій, котрі стали вже традиційними, дещо видозмінився, доповнився новими елементами, водночас поруч з ними постали нові, нетрадиційні концепції з новими поняттями й проблемами. Йдеться про такі впливові течії в межах світового соціологічного співтовариства, як – **неофункціоналізм, світо-системний аналіз, теорії структурації та етносоціологія.**

Терміном «*неофункціоналізм*» у сучасній соціології прийнято позначати коло ідей, яке розвивають професор Каліфорнійського університету **Джеффірі Александер** та його однодумці – **Пауль Коломі, Ріхард Мюнх, С. Айзенштадт** та ін. Термін «неофункціоналізм», як пояснює **Дж. Александер** (нар. 1944), містить у собі два змістові моменти, оскільки він означає одночасно і спадкоємність із функціоналістською теорією, і її критику. Отож, відмінність між неофункціоналізмом і функціоналізмом полягає в тому, що перший пробує «реконструювати ядро парсонівської традиції», спрямовується на критичний перегляд деяких положень функціоналізму і розширення інтелектуального кругозору при збереженні його теоретичного ядра, тобто створення на основі функціоналістського підходу більш широкої, синтезуючої теорії.

Теоретики неофункціоналізму роблять акцент на узагальнюючому, системному розгляді суспільного життя, на тому, як людські дії організовані й структуровані в певну систему, яке місце замає в ній символічна культура, на багатомірному аналізові усіх чинників функціонування соціальної системи. Його теоретична сутність – у виділенні аналітичних рівнів – *культурного, структурного та індивідуального*, з'ясуванні ролі всіх систем та підсистем, нормативних процесів, соціальної диференціації, взаємозв'язку між «інституціональними сферами», виявленні «потреб» і «реквізитів» соціальної системи, необхідних для її функціонування.

Плідність використання неофункціоналізмом концептуального підходу функціоналізму проявляється в поширених дослідженнях інституціоналізованих форм соціальної взаємодії в сучасному суспільстві. Зокрема, економічних відносин, державного ладу – його структури, правової системи, виконавчої влади, бюрократії, політичних організацій; моделей суспільних об'єднань, громадянських прав як їх основи;

культурних інститутів і серед них «мас медіа», мистецьких організацій, інших чинників, що формують суспільну свідомість. Функціоналістські дослідницькі принципи залишаються найбільш привабливими для розгляду цих сфер.

Неофункціоналістський підхід відзначається високим рівнем спекулятивності аналізу. Відстоюється перевага абстрактних понять порівняно з узагальненнями, котрі отримують безпосередньо з емпіричного матеріалу. Звідси підкреслення теоретиками цього напрямку першочерговості розробки системи понять соціологічного теоретизування. Така система має бути у певній відповідності з системою взаємозумовленостей реальності. Після встановлення цієї відповідності у дусі аналітичного реалізму можна формулювати загальні теоретичні положення.

Неофункціоналісти прагнуть реалізувати **інтеграціоністські установки** свого основоположника (Т. Парсонса), котрий намагався поєднати різні рівні та сфери дослідження – культуру, соціальну систему і соціальну поведінку особи – в одній аналітичній моделі.

Невід'ємне від інтеграціоністських завдань – завдання синтезу **макро- і мікрорівнів аналізу**. Взагалі, синтез різних рівнів соціологічного розгляду висувається в неофункціоналізмі як головна проблема теоретичного розвитку сьогодення. Бути провідними рушіями соціологічного теоретизування «у синтетичному напрямі» – проголошується метою. Мабуть, тому теоретики неофункціоналізму частіше говорять про нього не як про розвинену теорію, а як про визначальну тенденцію, «новий теоретичний рух» до створення синтетичної метатеорії. Вимога часу – новий реалізм у розумінні соціальних процесів та синтетична форма теоретизування – із найбільшою повнотою відображається у працях прихильників неофункціоналізму. Крім того, після краху марксизму саме цьому напрямку належить головна роль в оживленні історичних, макрокультурних досліджень.

26.2. Теорія соціальної структуризації Ентоні Гіденса

Наприкінці ХХ ст. західна соціологія повертається до проблеми структурної і функціональної специфіки буржуазного суспільства. Жваву дискусію з цих питань викликали праці британського соціолога, професора Кембриджського університету **Ентоні Гіденса** (нар. 1938), серед яких найвідомішими є «Устрій суспільства. Схема теорії структуризації» (1984), «Сучасна критика історичного матеріалізму» (1981), «Національна держава і насилля» (1985), «Наслідки модерності» (1988) та ін.

Е. Гіденс відкидає уявлення про можливість дії у соціальній сфері принципів детермінізму у їх традиційному розумінні. На його думку, суспільний розвиток неможливо адекватно пояснити ні у детермініст-

ських, ані в телеологічних категоріях. Соціальні зміни являють собою сукупність різноспрямованих процесів, у ході яких мають місце структурні трансформації. Одночасно існує багато типів суспільств, де мають місце «епізодичні переходи». Взаємодію двох різних типів суспільств можна розглядати як свого роду «просторово-часовий перетин». Загалом же не існує жодних «неминучих тенденцій» соціального розвитку, котрі або прискорюються, або гальмуються конкретно-історичними процесами. Кожна модель соціальної організації і змін містить у собі контингентні передбачувані й непередбачувані наслідки.

Чільне місце у гідденівських працях посідає проблема **соціальної стратифікації**, або, за його висловом, **структуризації суспільства**. Класовий принцип, запропонований К. Марксом, Гіденс вважає редуціонізмом й методологічним обмеженням, який має значення лише для капіталізму, а тому він не може бути універсальною підставою для макросоціологічного аналізу. Більш загальною підставою для «класифікації типів суспільств» може бути, вважає Е. Гіденс, поняття «контролю над ресурсами», які він поділяє на ресурси **алокативні** та **авторитарні**.

Алокативні ресурси – це матеріальні засоби виробництва, природні ресурси, вироблені матеріальні блага і та ін. *Авторитарними ресурсами* соціолог називає позаекономічні засоби примусу, завдяки яким здійснюється панування одних людей над іншими, – інститут державної влади, вплив релігійних організацій і та ін. У будь-якому суспільстві має місце «**структурна асиметрія ресурсів**», тобто нерівний їх розподіл, внаслідок чого одні люди панують над іншими. У традиційних суспільствах в основу політичної і економічної влади покладено авторитарні ресурси. Натомість у капіталістичному суспільстві структурація здійснюється на підставі контролю саме над алокативними ресурсами. У такому випадку йдеться про співвідношення засобів економічного і позаекономічного примусу. Адже «класичному капіталізму» властивий перехід до суто економічних засобів примусу до праці [16, с. 195].

Панування одних людей над іншими як прояв асиметрії у розподілі авторитарних ресурсів має своїм наслідком появу експлуаторських відносин у суспільстві. Використовуючи поняття експлуатації, Е. Гіденс вкладає в нього дещо ширший зміст. На його думку, класовий рівень експлуатації людини людиною – це лише один із проявів експлуаторських відносин. Окрім власне класової експлуатації, у суспільному житті мають місце експлуаторські відносини на міждержавному рівні (завоювання однієї держави іншою, колоніальна залежність і т. ін.), на рівні міжетнічних відносин (расова та етнічна нерівність і

дискримінація), а також експлуаторські відносини у гендерній сфері (експлуатація однією статтю іншої). Жоден із цих різновидів експлуатації, доводить вчений, не можна звести до класового рівня, оскільки їх джерела автономні і безпосередньо з класовою структурою не пов'язані [16, с. 196].

26.3. Постмодернізм: П. Бурд'є

Постмодернізм постає сьогодні потужним міждисциплінарним інтелектуальним рухом, новим соціально-філософським підходом до суспільного життя, культури, людської діяльності. Він є не стільки теоретичною парадигмою, скільки ракурсом бачення, набором концептуальних підходів до соціокультурної реальності.

У соціологічній думці постмодерністський підхід синтезує кілька напрямів соціологічного теоретизування. Він включає різні інтерпретації сучасної соціальної і культурної реальності, котрі взаємодоповнюють або, навіть, суперечать одна одній, котрі ще не встоялись і досить розпливчасті, але поєднуються у спільному дискурсі, мають один «образ» суспільства, що означається «**постмодерним**».

Які визначальні риси, характерні ознаки цього суспільства? Це найбільш обговорюване і багатозначне питання.

Передусім означення постмодерного суспільства дається через протиставлення суспільству, яке називають модерним (розвинутим, «західним»), через відмову від засад, ідеалів, смислів, цінностей модернізму. А саме: від домінування раціоналізму і прогресизму як абсолютів добра, інструментальної раціональності соціальних відносин.

Взагалі модерне суспільство вважається надто раціоналізованою, жорсткою системою, а постмодерне характеризується більш ірраціональними й гнучкими формами соціальних зв'язків.

Відмітною рисою культури постмодернізму є її еkleктизм, рівноправ'я різних уподобань, стилів життя, плюралізм естетичних стандартів, толерантність у царині мистецьких смаків та поведінки, заперечення поділу на «високу» та «низьку» культури тощо. А також автономізація культурної сфери від економічної та ідеологічної. Кожна сфера підпорядковується власній логіці розвитку, співвідноситься з нормами, притаманними саме її середовищу.

Сутність теоретичної переорієнтації постмодернізму найбільш виразно втілюється в понятті «**деконструкція**» (інакше – перекоonstrування). Деконструкція в соціологічній теорії виявляється у зміні методології соціального пізнання, постмодерністському розумінні «знання» взагалі. Методологічна установка постмодернізму полягає у відмові від претензій на «тотальність» у пізнанні, в акценті на різноманітність,

толерантність до несумірного. Соціальне знання має просуватися до нового синтезу теоретичних узагальнень, але вже «менших, локалізованих на рації». Тобто замість єдиної, систематизованої соціологічної теорії пропонується набір різних, часто несумісних соціологічних концепцій.

Тенденція до розмивання міждисциплінарних кордонів – також характерна для цього методологічного підходу. Міждисциплінарній, мультимірівальній перспективі, яка охоплювала б соціологію, філософію, політекономію, історію, теорію культури тощо, віддається безумовна перевага. У напрямі поєднання різних теоретичних мов, засобів символізації, систем цінностей через їхню нову інтерпретацію та взаємоузгодження вбачається шлях до синтезу в сфері соціального знання. Різні теоретичні побудови розглядаються як тексти, авторські конструкції, жодна з яких не має привілейованого статусу.

Отже, у площині завдань теоретичного синтезу в соціології провідники постмодернізму висувують теоретико-методологічну програму, яка ґрунтується: на запереченні доцільності намагань створити єдину, всеохоплюючу теорію; на прийнятті і визнанні рівнозначності різних синтезуючих підходів; зруйнуванні кордонів між науковими дисциплінами; демістифікації теоретичної риторики і вільному використанні всього теоретичного надбання для нового синтезу.

Саме такі тенденції розвитку соціальної думки кінця ХХ ст. переплелися у теоретичних концепціях французького соціолога та соціального філософа **П'єра Бурд'є** (1930–2002). Він ставить завдання довести фальшивість протиставлення об'єктивізму та суб'єктивізму в соціології, структурних і діяльних підходів, стверджує безпідставність ігнорування однієї зі сторін. Свій підхід до діалектичного зв'язку між соціальною структурою та тим, як індивіди конструюють соціальну реальність, П. Бурд'є іменує *«конструктивістським структуралізмом»* (або *«структуралістським конструктивізмом»*) [18, с. 218]. Соціолог стверджує, що об'єктивні структури існують не тільки в мові чи у певній культурі, а й у самому соціальному світі, вони не залежать від свідомості діячів, які, у свою чергу, здатні керувати своєю практичною діяльністю і репрезентувати себе згідно зі своїм задумом. За його виразом, «ментальні структури визначаються соціальними структурами». Проте й активний, динамічний індивід здатний до «непрямого вигадання, імпровізації, яка регулюється».

Для кращого осягнення зв'язку, діалектичної взаємозалежності між об'єктивним і суб'єктивним П. Бурд'є застосовує поняття *«габітус»* та *«поле»*.

«Габітус» – це певна диспозиція дій, спосіб відчуття, осмислення і оцінювання суб'єктом соціального світу, певна сукупність внутрішніх установок, яких набуває людина в процесі практики, настанов, що в ній укорінилися, та підсумовують засвоєні знання і досвід певного місця перебування у соціальному просторі. Габітус формується колективною історією спільнот, але він поза можливостями інтроспективного аналізу індивідуальною волею, тобто люди не можуть досягнути, як він оперує. Він проявляється в індивідуальній поведінці, практиці – наприклад, в тому, як ми говоримо, їмо, ходимо, сміємось тощо.

«Поле» – це мережа відносин між об'єктивними позиціями соціальних діячів, своєрідна арена змагань цих діячів або груп за поліпшення своїх позицій, за здобуття більш привілейованого місця в соціальній ієрархії. Тобто «поле» – це соціальний простір, де реалізуються завоювання певної позиції соціальними діячами, її захист або просування вгору по соціальній ієрархії.

Посередником між габітусом та соціальним світом, котрий об'єктивується у полі, в теорії П. Бурд'є виступає *практика*. Габітус формується через практику й, у свою чергу, слугує уніфікації та узагальненню практики. Таким чином, габітус не детермінує дію. Він просто «пропонує»: що люди повинні (можуть) думати, який спосіб дій вони повинні (можуть) вибирати. Він задає принципи, за якими люди роблять вибір, обирають стратегії, якими користуються у світі соціальних відносин. Також габітус надає індивіду певну автономію, але й не приводить до автоматизму та невпорядкованості соціальної дії. Схожість в умовах існування формує подібні габітуси, «гомологічні» в інтерпретації П. Бурд'є. Саме тому індивідам, які формувалися та виховувалися в схожих умовах, притаманні подібні способи поведінки. Схожість соціальних позицій приводить до подібності в диспозиціях, але ця подібність ніколи не буде повною та завершеною, оскільки не існує таких позицій, котрі були абсолютно тотожними, тобто співпадали у соціальному просторі та часі. «Гомологічність» габітуса виступає основою, на якій формуються групові та класові спільності, для яких він виступає структуроутворюючим принципом.

Концепція П. Бурд'є спрямована на подолання однобічності й редукціонізму, символічного панування в соціальних науках. Наприклад, у соціологічних дослідженнях це проявляється в процесі пояснення соціальних феноменів, під час яких часто епістемічні висновки зводяться до пояснення соціальних явищ. Для вирішення цієї проблеми П. Бурд'є пропонує так звану «соціологію соціології» або «рефлексивну соціологію». Рефлексія покликана виявляти ефекти домінування, для того щоб забезпечити контроль над ними. Для цього потрібно слідку-

вати, щоб наші цінності, стереотипи, сприйняття не проектувались на об'єкт дослідження. Звідси випливає необхідність критичного погляду дослідника на самого себе. Важно виявляти своє місце у соціальному просторі й передбачати ймовірність впливу на дослідження (при виборі методів дослідження, пояснювальних концепцій тощо). Таким чином, під аналіз підпадає не лише об'єкт дослідження, а й сам аналітик. Соціальна практика має перетворитись з професійної ідеології в науку. В соціальній науці це досягається шляхом критичного аналізу як об'єкта, так і суб'єкта дослідження. Значення соціальної науки на відміну від природничих дисциплін полягає в тому, що здобути із її допомогою знання про визначальні фактори наших практик допомагають людині отримати справжню свободу.

Отже, у наукових розробках П. Бурд'є проявились потреби соціологічного теоретизування нашого часу: спрямування соціологічного бачення до широких соціально-філософських узагальнень, синтезу різних теоретико-методологічних напрямів, інтеграції мікро- і макро- підходів.

26.4. Світо-системний аналіз

Засновником світо-системного підходу є американський економіст, історик і соціолог **Іммануїл Воллерстайн** (нар. 1930), один з лідерів сучасного неомарксизму. Свій метод Воллерстайн обґрунтував у три-томному фундаментальному дослідженні «Сучасна світо-система» (вийшла у чотирьох томах 1974, 1980, 1989 та 2011 року), де аналізує специфічні особливості розвитку західно-європейської економіки починаючи від XVI ст. доводить, що капіталізм немислимий у якихось вузьких національних чи регіональних межах, а може існувати тільки у вигляді *«світо-економіки»*. «Світо-економіка» виступає, у свою чергу, одним із різновидів глобальних *«світо-систем»*. Пояснюючи зміст цього неологізму, вчений підкреслює, що в ньому два слова складають єдине поняття, це «система, яка сама є світом». Можна припустити, що близьким за змістом до цього терміна буде поняття глобального суспільства як певної історичної цілісності. У ході історичного розвитку різновиди світо-систем змінюють один одного.

Починаючи з XIX ст. капіталістична світова економіка внаслідок торгівлі та колоніальної експансії поширилась практично по всій земній кулі. Через суперечності між тенденцією до монополії і прагненням до вільної конкуренції у ній мають місце цикли криз і стабілізацій. Якщо в період стабільності розвиток світо-системи піддається прогнозуванню, то в кризові моменти різко зростає значення моменту невідзначеності (біфуркаційні точки). Саме це властиве нинішній добі сві-

тового розвитку, коли капіталістична світо-система вступає у фазу переходу до нового стану. Цей період характеризується нагромадженням структурних напруженостей в основних законах капіталістичної світо-системи.

Великої ваги І. Воллерстайн надає суперечностям між ядром світо-системи – розвиненими країнами та її напівпериферією і периферією. Він звертає увагу також на ряд внутрішніх суперечностей розвитку країн ядра світо-економіки: монополізацію виробництва, недосконалість демократичних інститутів, сильний вплив ідеології «расизму-сексизму», визнання культурної та біологічної нерівності людей.

26.5. Соціологія національного розвитку

Формування націй, постання національних держав і боротьба за національне самовизначення – це такі ж глибинні та універсальні тенденції новоєвропейської історії, як і формування індустріального суспільства, урбанізація і науково-технічна революція. Проте протягом довгого часу європейська соціологічна думка не приділяла цим питанням значної уваги. Однією з перших спроб систематичного аналізу феномену нації і націоналізму в соціологічному контексті стали праці британського соціального антрополога і філософа **Ернеста Геллнера** (1925–1995), зокрема його книга «Нації і націоналізм» (1983). У цій праці дослідник розглядає процес постання націй і формування національної свідомості й почуттів на фоні загальних соціальних і культурних змін, пов'язаних із розвитком індустріальних суспільств [16, с. 209]. Вважаючи основою суспільства культуру і організацію, він визначає націоналізм як «політичний принцип, згідно з яким культурна схожість є основою соціальних зв'язків». Націоналізм є продуктом індустріального суспільства, тому що необхідними для його виникнення факторами виступають високий рівень розвитку культури, її доступність широким масам (що породжує потребу в культурній однаковості), активний економічний розвиток (як умова соціальної мобільності) і породжена ним культурна стандартизація. Націоналізм виникає в державах із «титальною» нацією, при цьому перехід до нього в кожній державі відбувається індивідуально. У 1993 році з ініціативи Е. Геллнера і Дж. Сороса в Празькому університеті був створений Центр дослідження націоналізму, який учений очолював до самої смерті.

Е. Геллнер стверджує, що сам процес соціокультурних трансформацій, який завершується постанням нації, досить суперечливий. Тут має місце певна селективна тенденція, оскільки культурних спільнот – потенційних осередків націотворення – завжди більше, ніж націй, які «здобули політичний дах», тобто стали націями державними. «Насе-

лення півдня Росії, – пише Геллнер, – в культурному відношенні досить не схожа з населенням північних її районів, однак на відміну від населення України воно не відчуває цієї своєрідності як національної».

Отож, нації у геллнерівському розумінні – це структурні утворення, які виникають внаслідок взаємопроникнення і взаємодії двох сфер людського суспільного життя – культурної і політичної. «Висока» культура індустріальної доби потребує політичної, державної підтримки; інтереси культурних спільнот і інтереси політичної влади починають тяжіти одна до одної, внаслідок чого постає національна культура – ядро формування політичної нації. Таким чином, робить висновок Е. Геллнер, ті, хто дивився на індустріальне суспільство як на суспільство з космополітичними цінностями, помилилися: разом з індустріалізмом прийшла доба націоналізму, яка фактично триває й досі. Загалом, робить він висновок, немає нічого неможливого в тому, що світ у майбутньому стане «єдиним культурно-освітнім резервуаром» з єдиною владою і єдиною освітньою системою.

Ці думки Е. Геллнера, як ніколи, актуальні у зв'язку з розпочатим у сучасному вітчизняному навчально-освітньому просторі входженням України в європейський процес, що надасть змогу разом з іншими європейськими державами формувати спільний ринок праці вищої кваліфікації, розширити доступ сучасної молоді до європейської освіти, забезпечити високу мобільність студентів та викладачів тощо. Отже все це закономірний процес. Після утворення Європейського Союзу, формування загальноєвропейських правових норм, появи єдиної грошової одиниці (євро), виникла нагальна потреба й у формуванні єдиної європейської освіти. Але, треба звернути увагу, що всі ці процеси (особливо для України) проходять під знаком зростання національної самосвідомості та самоідентифікації, а не навпаки, як й зазначав Е. Геллнер [15, с. 107].

Резюме

1. Неофункціоналізм спрямовується на критичний перегляд деяких положень функціоналізму і розширення інтелектуального кругозору при збереженні його теоретичного ядра, тобто створення на основі функціоналістського підходу більш широкої, синтезуючої теорії; робить акцент на узагальнюючому, системному розгляді суспільного життя, на тому, як людські дії організовані й структуровані в певну систему, яке місце замає в ній символічна культура, на багатомірному аналізові усіх чинників функціонування соціальної системи.

2. Теорія соціальної структурації суспільства Е. Гіденса робить акцент на розв'язанні проблеми соціальної стратифікації; вважає більш

загальною підставою для «класифікації типів суспільств» може бути поняття «контролю над ресурсами», які він поділяє на ресурси алокативні та авторитарні.

3. У соціологічній думці постмодерністський підхід синтезує кілька напрямів соціологічного теоретизування. Він включає різні інтерпретації сучасної соціальної і культурної реальності, котрі взаємодоповнюють або, навіть, суперечать одна одній, котрі ще не встоялись і досить розпливчасті, але поєднуються у спільному дискурсі, мають один «образ» суспільства, що означається «постмодерним». У наукових розробках П. Бурд'є проявились потреби соціологічного теоретизування нашого часу: спрямування соціологічного бачення до широких соціально-філософських узагальнень, синтезу різних теоретико-методологічних напрямів, інтеграції мікро- і макропідходів.

4. Теоретизування І. Валлеренстайна не фокусується на окремих національних суспільствах, поняття «світо-система» він застосовує для характеристики просторових зв'язків між суспільствами. Можна припустити, що близьким за змістом до цього терміна буде поняття глобального суспільства як певної історичної цілісності. У ході історичного розвитку різновиди світо-систем змінюють один одного.

5. Ернест Геллнер розглядає процес постання націй і формування національної свідомості й почуттів на фоні загальних соціальних і культурних змін, пов'язаних із розвитком індустріальних суспільств. Вважаючи основою суспільства культуру і організацію, він визначає націоналізм як «політичний принцип, згідно з яким культурна схожість є основою соціальних зв'язків».

Література:

1. Александер Дж. Смыслы социальной жизни: культурсоциология / Дж. Александер. – М. : Практика, 2013. – 630 с.

2. Александер Дж. После неофункционализма: Деятельность, культура и гражданское общество / Дж. Александер ; пер. с англ. Т. В. Дорофеевой // Социология на пороге XXI века. – М. : Интеллект, 1998. – С. 231–249.

3. Александер Дж. Обещание культурной социологии: технологический дискурс и сакральная и профанная информационные машины / Дж. Александер ; сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева // Контексты современности – П. Актуальные проблемы общества и культуры в западной социальной теории : хрестоматия. – Казань : Изд-во Каз. ун-та, 2001. – 184 с.

4. Бова А. А. Соціальний капітал українського суспільства / А. А. Бова // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. – Харків : Вид. цент Харк. нац. ун-ту, 2003. – С. 69–72.

5. Бурд'є П'єр. Практичний глузд / П. Бурд'є ; пер. з фр. О. Йосипенко. – К. : Український центр духовної культури, 2003. – 529 с.

6. Бурдьє П. Понимание / П. Бурдьє ; сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева // *Контексты современности – П. Актуальные проблемы общества и культуры в западнойсоциальной теории* : хрестоматия. – Казань : Изд-во Каз. ун-та, 2001. – 184 с.

7. Бурдьє П. Социология социального пространства / П. Бурдьє ; пер. с фр. Н. А. Шматко. – СПб. : Алетей, 2005. – В 2-х тт.

8. Валлерстайн И. Миросистемный анализ : введение / И. Валлерстайн ; пер. Н. Тюкиной. – М. : «Территория будущего», 2006. – 248 с.

9. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И. Валлерстайн. – М. : КМК, 2008. – 176 с.

10. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер ; пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.

11. Гидденс Э. Устройство общества : очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академический проект, 2005.

12. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс ; пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; наук. ред. О. Іващенко. – К. : Основи, 1999. – 726 с.

13. Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона. – К. : Ніка-Центр, 2008.

14. ГО «Інститут досліджень соціального капіталу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://risclviv.wordpress.com/>.

15. Онофрійчук А. М. Історія соціології : навч. посібн. для студентів вищих навчальних закладів / А. М. Онофрійчук, О. А. Онофрійчук. – Миколаїв : Вид-во ПСІ КСУ, 2006. – 110 с.

16. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посібник / О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.

17. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5 изд. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

18. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 224 с.

19. Putnam R. Owling alone: The collapse and revival of American community / R. Putnam // New York : Simon and Schuster, 2000. – 541 p.

Тема 27.

ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ У СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Навчальними цілями цього розділу є розгляд сучасного стану соціологічної теорії з точки зору її ключових парадигм та суб'єктів. Описано головні теоретичні дилеми в сучасній соціології, охарактеризовано провідні тенденції та термінологічні інновації в світовій соціології на рубежі тисячоліть.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 27.1. Суб'єкти сучасної соціологічної теорії.
- 27.2. Парадигми сучасної соціологічної теорії.
- 27.3. Головні теоретичні дилеми в сучасній соціології.
- 27.4. Провідні тенденції в світовій соціології на рубежі тисячоліть.
- 27.5. Термінологічні інновації в сучасній соціологічній теорії.

27.1. Суб'єкти сучасної соціологічної теорії

У наш час спостерігається панування західницького підходу в світовій соціологічній теорії. Виникнувши в середині XIX століття виходячи з соціальних потреб західного суспільства, соціологічна теорія дійсно є переважно європоцентристською. І, тим не менш, у сучасний період досить гучно заявили про себе і мають своє чітко виражене обличчя й інші суб'єкти соціологічної теорії, які функціонують поза межами Європи.

Своєрідне осмислення континууму «соціальний простір-соціальний час», запропонував арабський соціолог Абдул Малек. У арабів сприйняття часу і простору абсолютно інше, ніж у західному індустріальному суспільстві, що відобразилося в науковій творчості цього соціолога. Активно розвивається на сьогодні соціологія в Латинській Америці. В результаті наполегливих зусиль латиноамериканських соціологів Міжнародна Соціологічна Асоціація включила іспанську мову в число своїх офіційних мов. Професор Фернандо Кардоза, бразильський соціолог, який створив теорію залежності, був завдяки цій концепції обраний своєю нацією президентом Бразилії. Досить цікаво розвивається соціологія в Ізраїлі. Концепції, запропоновані Шмуелем Айзенштайном, дослідження Еліху Каца також увійшли сьогодні у світовий соціологічний тезаурус [3, с. 8].

Проаналізуємо тепер, хто нині є соціальним суб'єктом соціологічних теорій. Соціальна теорія стає реальною силою в науковому, а іноді

і в більш широкому співтоваристві, коли спільнота її підтримує, коли вона приймається, легітимізується у своєму професійному середовищі, коли у неї з'являються прихильники, послідовники, коли на основі цієї теорії починає щось відбуватися, розгортаються пов'язані з нею дії. Теорія працює, коли вона виходить на операціональний рівень, коли її використовують емпірики-соціологи. І з цих позицій головними соціальними суб'єктами соціологічних теорій є професійні соціологічні спільноти (міжнародні та регіональні).

Найбільш потужним з таких об'єднань є Міжнародна Соціологічна Асоціація (МСА). Є також порівняно невелике за кількістю учасників об'єднання, до якого входять дуже відомі соціологи, – Міжнародний Інститут Соціології (МІС), що існує з 1893 року. Дуже активно діє Європейська Соціологічна Асоціація (ЄСА). У кожного з цих об'єднань є своє обличчя.

Міжнародна Соціологічна Асоціація претендує на гранично широке поле соціологічних досліджень. В її складі діють понад 50 галузевих міжнародних дослідницьких комітетів. Міжнародний Інститут Соціології останнім часом орієнтований, головним чином, на політичну соціологію, на відстеження того, як стикаються теорії, прийняті в сучасному суспільстві, і практика, соціальна реальність. Європейська Соціологічна Асоціація прагне до перетворення Європи на Європу соціальної якості. ЄСА претендує на те, щоб бути офіційною структурою в рамках європейського співтовариства.

В Україні головним об'єднанням професійних соціологів є Соціологічна Асоціація України (САУ). Вона об'єднує вітчизняних і закордонних учених, колективи і організації, що працюють у сфері соціології. На офіційному сайті САУ зазначено, що «метою Асоціації є сприяння розвитку соціології в Україні, методологічному і методичному забезпеченню соціологічних розробок, захист законних інтересів соціологів України – членів Асоціації, підвищенню ними фахового рівня і кваліфікації. Форми роботи: організація і проведення наукових конференцій, семінарів, круглих столів, публікація теоретичних робіт, експертиза соціологічних проектів, навчальних програм посібників, обмін соціологічною інформацією, координація роботи територіальних відділень» [4]. САУ має свої відділення в більшості областей України.

27.2. Парадигми сучасної соціологічної теорії

Розглянемо тепер основні парадигми, в рамках яких формулюються сучасні соціологічні теорії. А. Гоулднер пропонує виводити основні парадигми соціологічної теорії з неявних, латентних припущень, які часто навіть сам соціолог для себе не сформулював [1]. Проте на осно-

ві цих, не до кінця самим соціологом усвідомлюваних припущень і будується весь його підхід.

А. Гоулднер вважає, що свідомо сформульована соціальна теорія містить принаймні два класи елементів: експліцитно виражені передумови («постулати») і «неявні базові передумови». При цьому неявні базові передумови несвідомо включаються в постулати теорії. Базові передумови з самого початку і до кінця впливають на формування теорії і на ті дослідження, до яких вона веде [3, с. 54–55]. Наприклад, неявні передумови можуть містити припущення, що люди за своєю природою раціональні або ірраціональні; що суспільство є нестійким або стабільним у своїй основі.

Популярний у сучасній світовій соціології підручник «Сучасна соціологічна теорія», виданий під редакцією М. Полома, і виконаний у жанрі хрестоматії (збірки текстів провідних теоретиків), виділяє три провідні сучасні соціологічні парадигми: натуралістичну, інтерпретативну і оцінювальну [6]. Сутність натуралістичної парадигми полягає в тому, що соціологія повинна строго слідувати методології та методиці природничих наук. Суворо опора на об'єктивні факти, які можна зафіксувати, відтворити, спрогнозувати, – це і є ідеал наукового пізнання. Головним критерієм науковості тут виступає застосування математичних методів.

Інтерпретативна соціологія стверджує, що процеси соціального пізнання якісно відрізняються від інших пізнавальних процесів. Ця нова якість соціальних процесів пов'язана з їх усвідомленням людьми, з переходом на рівень осмислених процесів і, відповідно, пов'язана з формулюванням висновків про ці процеси. Свій початок ця парадигма веде від «розуміючої соціології» М. Вебера. В рамках інтерпретативної соціології діють теоретики феноменології, етнометодології.

Діючий в рамках оцінювальної парадигми соціолог намагається не тільки добути істину, але і зв'язати цю істину з цілями діяльності. Завдання цієї діяльності – на основі знань зробити якісь сприятливі зміни в соціальних процесах та явищах. Початок такому підходу поклав К. Маркс із його знаменитою тезою про те, що філософи по різному пояснювали світ, завдання ж полягає в тому, щоб змінити його. В межах цього підходу представлений значний ряд теорій: теорія соціологічної уяви Ч. Райта Міллса, соціотроніка А. Гоулднера, концепція «відкритого суспільства», запропонована К. Поппером і А. Етціоні.

Сучасний російський соціолог Ж. Т. Тощенко пропонує трохи іншу класифікацію основних парадигм сучасного соціологічного знання. Залежно від застосованої вченим методологічної стратегії, на думку Ж. Т. Тощенко, в соціології можна виділити три парадигми: соціологі-

чний реалізм, соціологічний номіналізм та конструктивістську парадигму. Відповідно до цих парадигм, структура і понятійний апарат соціологічної стратегії залежить від того, який аспект соціальної реальності виступає предметом аналізу. Тоді вихідним поняттям виступає або суспільство (соціологічний реалізм), або людина як особистість (соціологічний номіналізм), або синтез того й іншого, їх органічна цілісність (конструктивістська парадигма) [5, с. 11].

27.3. Головні теоретичні дилеми в сучасній соціології

Е. Гіденс визначив та охарактеризував основні теоретичні дилеми в сучасній соціології. *Теоретична дилема* (theoretical dilemma) – це проблема, яка довгий час знаходиться в центрі дискусій. Е. Гіденс виділив чотири такі дилеми [2, с. 647–655]. Перша дилема пов'язана з питаннями людської діяльності і соціальної структури. Ставлення до цих питань завжди розділяло і продовжує розділяти соціологів. Символічний інтеракціонізм підкреслює активні творчі складові людської поведінки. Інші теоретичні підходи (за винятком деяких варіантів марксизму) роблять акцент на примусовому характері впливу соціальних інститутів на нашу діяльність.

Друга теоретична дилема пов'язана з консенсусом (згодою) та конфліктом в суспільстві. Згідно з деякими точкам зору, особливо близькими до функціоналізму, на перше місце повинні ставитися порядок і гармонія, властиві людському суспільству. Прихильники цього погляду, наприклад, Т. Парсонс, вважають наступність і консенсус найбільш природними характеристиками спільнот, хоч би як сильно вони не змінювалися з плином часу. Інші соціологи підкреслюють глибинну природу соціального конфлікту. Вони вважають, що для суспільного життя характерні роздроблення інтересів, напруженість і боротьба. На їхню думку, твердження, що люди в основному схильні до мирного співіснування один з одним, помилково: навіть в тому випадку, коли немає відкритої конфронтації, в суспільстві зберігається принципова відмінність інтересів, яке в певний момент може вилитися в активний конфлікт.

Третя дилема пов'язана не стільки з характеристиками людської діяльності або суспільства в цілому, скільки з особливостями сучасного соціального розвитку. Йдеться про фактори, що впливають на саму природу сучасних суспільств; ця дилема відбувається з відмінностей немарксистського і марксистського підходів. Вона концентрується навколо питання, якою мірою стан сучасного світу визначається економічними факторами.

Четверта фундаментальна проблема полягає в тому, щоб ввести в соціологічний аналіз розуміння гендеру. Всі великі фігури соціології минулого були чоловіками, і в своїх працях вони практично не приділяли увагу тому факту, що людські істоти поділяються на чоловічу і жіночу стать. Індивіди в їхніх працях предстають як абстрактні «діячі», що належать до «середнього роду», а не як чоловіки і жінки. Оскільки при постановці проблеми гендеру в традиційній соціології практично нема на що спертися, ця проблема, можливо, є нині найскладнішою з чотирьох. Основні питання вказаних чотирьох теоретичних дилем в соціології представлені в таблиці 27.1.

Таблиця 27.1

Основні теоретичні дилеми в сучасній соціології за Е. Гіденсом

Назва дилеми	Основні питання дилеми
Структура і діяльність	Якою мірою ми є повноцінними носіями творчого начала, активно впливають на обставини свого життя? Може бути, велика частина наших дій є результат впливу деяких фундаментальних соціальних сил, що знаходяться поза нашим контролем?
Консенсус і конфлікт	Що передусім характерне для суспільного життя: консенсус чи конфлікт?
Формування сучасного світу	Якою мірою стан сучасного світу визначається економічними факторами, які виділяються Марксом, зокрема, механізмами капіталістичного виробництва? З іншого боку, в якому ступені альтернативні фактори (соціальні, політичні та культурні) можуть визначати соціальний розвиток в сучасну епоху?
Проблема гендеру	Чи повинні ми вводити «гендер» як загальну соціологічну категорію? Або, можливо, краще розглядати питання гендеру, розділивши їх на ряд специфічних факторів, що визначають поведінку чоловіків і жінок в різних ситуаціях? А якщо підійти з іншого боку, чи в усіх культурах існують характеристики, що відрізняють соціальну поведінку чоловіків і жінок? Або гендерний розподіл можна пояснювати в термінах інших соціальних відмінностей (наприклад, класового поділу)?

27.4. Провідні тенденції в світовій соціології на рубежі тисячоліть

Власний розгляд найбільш характерних тенденцій в сучасній теоретичній соціології пропонує В. П. Култигін [3]. На його думку, найчастіше в сучасних соціологічних теоріях присутній деякий фаталізм. Фаталізм цей можна знайти, наприклад, у Ф. Фукуями в його концепції «кінця історії». Ще більше його можна виявити в постмодернізмі, згід-

но з яким суспільство стає все більш некерованим, в ньому неможливо досягти перелому несприятливих, негативних тенденцій, все йде невідомо куди і невідомо навіщо.

Наступна яскраво виражена тенденція – політизація соціології. Несподівано політизованими виявляються дуже багато областей та досліджень в соціології, навіть, здавалося б, вельми далеких безпосередньо від політичної соціології. Ще одна тенденція – фракціоналізація соціологічних дисциплін, дроблення предметних областей соціологічного аналізу, яке подекуди доходить до абсолютно непотрібних приватних деталей. Так, Е. Шойх ставить питання про те, що ж якісно нового для соціології дало, скажімо, виділення гендерної соціології з соціології сім'ї, які нові відкриття отримані в результаті цього [3, с. 12].

Зараз з'являється багато дрібних галузей, які під іншими назвами дають те знання, яке в загальному вже відомо. Це заважає загальному розвитку соціології, тому що кожна інституціалізована дисципліна починає з того, що будує навколо себе «паркан», перш ніж почати робити щось конструктивне. Таким чином вона прагне відгородити себе від зовнішнього тиску. При цьому велика частина сил якраз і йде на побудову цих інституційних «парканів» між внутрішньодисциплінарними спеціалізаціями. Однак, незважаючи на цю диференціацію, одночасно відбувається і розширення міждисциплінарних підходів. Доволі несподіване поєднання наук, нові незвичайні підходи дають досить цікавий результат. Сьогодні нові значні досягнення виникають саме на стиках наук [3, с. 13].

На ще одну тенденцію сучасної теоретичної соціології вказує експрезидент Міжнародного Інституту Соціології Е. Шойх. Він вважає, що в даний час теорія соціології колонізована, захоплена мікроекономікою. Під прапором так званого «раціонального вибору» сьогодні здійснюється спроба підмінити власне соціологічну теорію мікроекономічними побудовами. Нарешті, незважаючи ні на що, сьогодні серед багатьох серйозних теоретиків спостерігається зростаюче прагнення розвивати «критичну теорію». Якщо говорити точніше, йде пошук нової критичної теорії [3, с. 13].

27.5. Термінологічні інновації в сучасній соціологічній теорії

Тезаурус сучасної соціології збагатився новими поняттями, які характеризують як нові методи пізнання, так і нову термінологію при вивченні соціальної реальності. Можна сказати, що в соціологічну лексику увійшли такі нові галузі пізнання як соціокібернетика, соціальна географія, нейросоціологія, а також нові терміни: дискурс, симулякр,

ексклюзії, фронезис і ін. Проте варто зазначити, що нерідко пропонується калька деяких англійських, французьких чи німецьких слів, які не можуть прижитися через те, що і в українській мові існують аналоги, достатні для вираження суті і сутності досліджуваних явищ і процесів.

Як приклад термінологічних інновацій можна розглянути два терміни, які отримали особливо широке поширення в останні роки – симулякр і культурна травма.

Симулякр (від лат. simulacrum < simulo – «зображення» від «вдавати, прикидатися») – копія, яка не має оригіналу в реальності. Іншими словами, семіотичний знак, який не має значущого об'єкта в реальності. До сучасного наукового обігу термін «симулякр» ввів Ж. Батай.

Симулякр – це також деяка теоретична побудова, яка відбиває образ соціальної реальності. Ми живемо, не спілкуючись безпосередньо з соціальною реальністю і не аналізуємо безперервно цю безпосередню реальність. Спочатку ми будуємо для себе уявлення про реальний об'єкт, уявний образ реальності і з ним працюємо.

Симулякр є нашим уявленням, баченням реальності або якогонебудь елементу реальності. Є різні ступені збігу симулякру з реальністю. Повністю симулякр ніколи не збігається з реальністю. Цей збіг може бути наближений до істинного стану справ, а може бути і абсолютно протилежним йому за значенням. Симулякр може взагалі не мати ніякого зв'язку з реальністю. Таким чином, наше розуміння дійсності, наша соціальна рефлексія завжди виявляються опосередкованими цими симулякрами.

У наш час стенфордська група дослідників на чолі з Дж. Александером, до якої також входять Н. Смелзер, П. Штомпка та ін., висунула концепцію «культурної травми». **Культурна травма** – це розрив деяких соціальних тканин і процесів, а також ставлення суспільства, соціальних теоретиків до цього розриву. При цьому вирішальне значення має не сам розрив, він може бути і безболісним, але події, що відбуваються навколо цього розриву.

Резюме

1. У наш час спостерігається панування західницького підходу у світовій соціологічній теорії. Виникнувши в середині XIX століття, виходячи з соціальних потреб західного суспільства, соціологічна теорія дійсно є переважно європоцентристською. І, тим не менш, у сучасний період досить гучно заявили про себе і мають своє чітко виражене обличчя і інші суб'єкти соціологічної теорії, які функціонують поза межами Європи.

2. Популярний у сучасній світовій соціології підручник «Сучасна соціологічна теорія», виданий під редакцією М. Полома, виділяє три провідні сучасні соціологічні парадигми: натуралістичну, інтерпретативну і оцінювальну. Сутність натуралістичної парадигми полягає в тому, що соціологія повинна строго слідувати методології та методиці природничих наук. Інтерпретативна соціологія стверджує, що процеси соціального пізнання якісно відрізняються від інших пізнавальних процесів. Ця нова якість соціальних процесів пов'язана з їх усвідомленням людьми, з переходом на рівень осмислених процесів і, відповідно, пов'язана з формулюванням висновків про ці процеси. Діючий в рамках оцінювальної парадигми соціолог намагається не тільки добути істину, але і зв'язати цю істину з цілями діяльності. Завдання цієї діяльності – на основі знань зробити якісь сприятливі зміни в соціальних процесах та явищах.

3. Е. Гіденс визначив та охарактеризував основні теоретичні дилеми в сучасній соціології. Теоретична дилема (theoretical dilemma) – це проблема, яка довгий час знаходиться в центрі дискусій. Е. Гіденс виділив чотири такі дилеми: 1) Структура і діяльність; 2) Консенсус і конфлікт; 3) Формування сучасного світу; 4) Проблема гендеру.

4. Найбільш характерною тенденцією в сучасній теоретичній соціології є фаталізм, політизація соціології. Ще одна тенденція – фракціоналізація соціологічних дисциплін, дроблення предметних областей соціологічного аналізу, яке подекуди доходить до абсолютно непотрібних приватних деталей. Однак, незважаючи на цю диференціацію, одночасно відбувається і розширення міждисциплінарних підходів.

5. Тезаурус сучасної соціології збагатився новими поняттями, які характеризують як нові методи пізнання, так і нову термінологію при вивченні соціальної реальності. Проте нерідко пропонується калька деяких англійських, французьких чи німецьких слів, які не можуть прижитися через те, що і в українській мові існують аналоги, достатні для вираження суті і сутності досліджуваних явищ і процесів.

Література:

1. Гоулднер А. Наступающий кризис западной социологии / А. Гоулднер ; пер. с англ. – СПб. : Наука, 2003. – 576 с.
2. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
3. Култыгин В. П. Современные зарубежные социологические концепции : учебник / В. П. Култыгин ; под ред. Т. Н. Юдиной. – М., 2000. – 158 с.

4. Соціологічна Асоціація України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sau.kiev.ua/reference.html>.

5. Тощенко Ж. Т. Основные парадигмы и структура социологического знания / Ж. Т. Тощенко // Вестник ВятГГУ, 2009. – № 3. – С. 11–20.

6. Poloma Margaret M. Contemporary Sociological Theory / Margaret M. Poloma. – N. Y. : Macmillan Publishing co; London : Collier Macmillan Publishers, 1979. – 288 p.

Тема 28.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ В XXI СТОЛІТТІ

Навчальною метою цього розділу є ознайомлення з перспективами розвитку соціології, які пов'язані передусім з інженерними можливостями соціального знання. Соціальна інженерія – відносно нова галузь знань. Науковий статус цієї дисципліни визначається, з одного боку, її міждисциплінарним характером, а з іншого боку, її приналежністю до інженерної діяльності.

План (логіка) викладу і засвоєння матеріалу:

- 28.1. Інженерні можливості соціального знання.
- 28.2. Потреба в інтеграції соціального знання.
- 28.3. Цілі розвитку соціального знання в XXI столітті.

28.1. Інженерні можливості соціального знання

У другій половині XX століття соціальне знання вийшло на рівень безпосередніх соціальних технологій. В авангарді використання новітніх досягнень соціального знання сьогодні знаходиться оборонна галузь. Так звану «інформаційно-психологічну зброю» засновано на соціальних закономірностях і досягненнях, відкритих представниками соціальних дисциплін. «Під інформаційно-психологічною зброєю розуміють засоби і технології, які реалізують інформаційні по своїй природі впливи на психіку, в першу чергу свідомість особи, соціальних груп з метою впровадження необхідних ідеологічних і соціальних установок, формування помилкових стереотипів поведження і прийняття рішень, трансформації в потрібному напрямку їхніх настроїв, почуттів, волі» [2, с. 5].

Широко використовують новітні досягнення соціальних наук і представники ділових кіл – торгівлі, бізнесу, підприємництва. Нині велика частина наукових співробітників, зайнятих в дослідницьких і аналітичних центрах транснаціональних корпорацій, – це представники різних областей соціального знання. Активно використовуються досягнення суспільствознавства і в ідеологічній сфері: жоден поважачий себе засіб масової інформації не обходиться без послуг соціологів та соціальних психологів.

Соціальна інженерія – відносно нова галузь знань. Науковий статус цієї дисципліни визначається, з одного боку, її міждисциплінарним

характером (вона охоплює сукупність підходів прикладних соціальних наук, орієнтованих на цілеспрямовану зміну соціальних систем), а з іншого боку, її приналежністю до інженерної діяльності, інженерної справи взагалі.

Підготовка фахівців з соціальної інженерії почалася порівняно недавно. Приблизно в середині 60-х років при університетах і коледжах США стали функціонувати курси з підготовки соціальних інженерів. Спочатку вона велася в рамках прикладної антропології та психології. У 70-ті роки соціальна інженерія остаточно оформлюється як навчальна дисципліна, що розвивається на перетині прикладної соціології, соціальної психології та теорії управління. З розширенням практичної сфери застосування соціоінженерної діяльності посилюється її соціологічна орієнтація [5, с. 14].

У науковій літературі поняття «соціальна інженерія» вживається головним чином для позначення особливої діяльності, орієнтованої на цілеспрямовану зміну і регулювання різних організаційних структур (соціальних інститутів, формальних організацій та ін.). Так, наприклад, К. Поппер визначає соціальну інженерію як діяльність з проектування нових соціальних інститутів, а також по перебудові та управлінні вже існуючими соціальними інститутами шляхом часткових, поступових реформ і змін [3, с. 27]. Така соціальна інженерія представляється йому лише як «часткова», «поетапна» інженерія, що має обмежену сферу застосування.

У більшості визначень соціальної інженерії вказується на дві суттєві її ознаки. По-перше, організаційні структури, створювані в процесі соціоінженерної діяльності, покликані регулювати людську поведінку і здійснювати контроль за ним. На цій підставі ряд авторів розглядає соціальну інженерію як різновид управлінської діяльності, яка здійснюється соціологами, психологами, іншими фахівцями спільно з керівниками підприємств, організацій, адміністративних структур. По-друге, соціоінженерна діяльність реалізується за допомогою спеціальних засобів, методів, технологій, створюваних і використовуваних для вирішення соціальних проблем, адаптації соціальних груп і інститутів до умов, що змінюються, впровадження соціальних нововведень.

Соціальна інженерія виступає одним із способів з'єднання науки і практики в соціальному управлінні. Вона являє собою напрям соціальної науки, орієнтований на вирішення практичних проблем. Предмет соціальної інженерії як форми управлінської діяльності полягає в науковій організації управління соціальними системами штучного типу, тобто приведення їх у відповідність з дією об'єктивних соціальних законів, виражених і обґрунтованих в наукових уявленнях і концепці-

ях. Цим вона відрізняється від інших форм соціального управління, в яких, з одного боку, не завжди враховується об'єктивна логіка розвитку соціальних систем, а з іншого боку, допускається управління системами природного типу [6].

К. Поппер вважає, що «ми повинні реформувати суспільні інститути мало-помалу і так рухатися до тих пір, поки не здобудемо великого досвіду в соціальній інженерії... У нас немає підстав вважати, що повна перебудова нашого соціального світу негайно призведе до доброї роботи соціальної системи» [4, с. 210]. Таке зауваження пояснює основний недолік багатьох вітчизняних реформаторів, які прагнуть за всяку ціну і в найкоротший час провести докорінні зміни в суспільстві і його інститутах. Отже, соціальна інженерія в розумінні К. Поппера не тільки можлива, а й необхідна як метод «часткових», «поступових» і «поетапних» змін соціальних систем.

Противники соціальної інженерії часто звинувачують її представників в прихильності до політики правлячих класів. Так, один з критиків соціальної інженерії Ч. Р. Міллз виступив проти проголошеного її прихильниками гасла «Завдання соціології – передбачити людську поведінку і керувати нею». Він розцінив спроби соціальних інженерів давати практичні рекомендації по «оволодінню суспільством» як прояв загальної тенденції надмірної формалізації і бюрократизації суспільного життя, коли людина зводиться до рівня носія інституційно заданих ролей і запропонованих норм. Міллз пов'язує дії соціальних інженерів з інтересами пануючої бюрократичної еліти. Соціальна інженерія, на його думку, забезпечує діяльність порівняно невеликої групи менеджерів і підприємців засобами і прийомами соціальної маніпуляції.

У суспільстві, де встановлено панування промислової, політичної та військово-бюрократичної еліти, люди позбавлені можливості контролювати свої дії. Вони перетворюються в об'єкт маніпуляції. Тому в такому суспільстві соціальна інженерія не може бути ні чим іншим, як науковим виправданням маніпуляції людською поведінкою. Міллз критикує соціальну інженерію за її технократизм, позитивістську орієнтацію, прагнення до «абстрактного блага», вбачаючи в цьому спробу приховати за політично нейтральною оболонкою її бюрократичну сутність [7, с. 214–216].

Процес практичного використання знання соціальних закономірностей в соціально-інженерних цілях можна простежити на процедурах засекречування нових досягнень, одержуваних у соціальних науках. Це можна простежити на прикладі вивчення соціальних і психологічних закономірностей масової поведінки людей, що беруть участь в діяльності різних соціальних рухів. Поки результати і висновки стосу-

валися найбільш загальних процесів, вони широко публікувалися у відкритій пресі. Однак до кінця 60-х років ХХ ст. західні дослідники вийшли на можливості контролю і маніпуляції масовими діями. І відразу ж публікації з цієї тематики зникли з відкритої преси.

Як і в будь-яких подібних випадках, нове знання, що має інженерний характер, може не тільки вирішити актуальні соціальні завдання, значно полегшити і розширити діяльність людей, а й, при зловмисному використанні, стає джерелом додаткової підвищеної соціальної небезпеки. Це стосується, передусім, маніпуляції громадською і індивідуальною свідомістю людей, а також індивідуальною і масовою поведінкою.

28.2. Потреба в інтеграції соціального знання

У першій половині ХХ століття різні підрозділи соціальних наук затвердили себе і отримали визнання в якості дисципліни. Всі вони стверджували себе схожим способом, підкреслюючи, як вони відрізняються від інших, сусідніх дисциплін. Результатом цього стало те, що залишається мало сумнівів, в рамках якої саме дисципліни написана дана книга або стаття. Межі наук відображали головні розбіжності в підходах до об'єкта вивчення. Але значні зміни відбулися у світовій системі після другої світової війни. Вже у другій половині ХХ століття на практиці почалося серйозне розмивання меж різних соціальних дисциплін.

Звичайно, назви дисциплін не перестали існувати. Більш того, різні дисципліни задовго до цього інституціалізувалися як корпоративні організації, в формі університетських кафедр, факультетів, навчальних програм, дослідницьких інститутів, наукових ступенів і звань, академічних журналів, національних і міжнародних асоціацій і навіть бібліотечних класифікаторів.

Інституціалізація дисципліни – це спосіб збереження і відтворення існуючої практики. Вона представляє із себе створення реальних мереж з власними кордонами, мереж, які приймають форму корпоративних структур, що мають вимоги для входження в них коди, необхідні для використання шляхів вертикальної кар'єрної мобільності. Академічні організації створюють кордони набагато жорсткіші, ніж ті, що створені дисциплінами як інтелектуальними конструктами. Аналіз соціології як організації в світі знання глибоко відрізняється від аналізу соціології як інтелектуальної дисципліни [1, с. 148].

Виклик соціальних наук прийшов ззовні. Він почався з виникнення руху в рамках природознавства і математики, яке сьогодні називається теорією складності. Найбільш радикально цей погляд було викладено,

зокрема, Іллею Романовичем Пригожиним. Пригожин прагне возз'єднати суспільствознавство і природознавство, але не на допущенні XIX століття про те, що людська діяльність може розглядатися просто як варіант ще однієї фізичної діяльності, а на основі того, що фізична діяльність може розглядатися як процес творчості та інновації. Такий підхід є викликом нинішній науковій культурі. [8, с. 131].

В сучасній західній соціології, особливо американській, сьогодні спостерігається тенденція до інтеграції соціологічного знання, синтезу різних парадигм і теорій і формування на їх основі єдиної соціологічної теорії. Пошуки інтеграційного підходу в сучасній соціологічній теорії пов'язані, зокрема, зі спробами синтезувати мікро- і макро-соціологічні теорії. Класифікація теорій, в межах яких наявне прагнення інтегрувати мікро- і макрорівні аналізу соціальної реальності представлені в таблиці 28.1.

Таблиця 28.1.

Спроби синтезувати мікро- і макро-соціологічні теорії

Назва теорії	Автор теорії
Теорія «структурації»	Е. Гіденс
Теорія «інтеграції свободи і примусу в процесі соціальної дії і соціального порядку»	Дж. Александер
Теорія «інтеграції мікро- і макро-рівнів у об'єктивній і суб'єктивній формах»	Д. Рітцер
Теорія «інтеграції теорії дії і теорії систем»	Ю. Хабермас
Теорія «інтегрованого підходу до соціальної дії із системної поведінкою»	Д. Коулмен

28.3. Цілі розвитку соціального знання в XXI столітті

На думку В. П. Култигіна, в змістовному плані є три найбільш ймовірних і найбільш бажаних перспективи, які очікують соціальні науки в XXI столітті:

- 1) гносеологічне возз'єднання так званих «двох культур»: природознавства і суспільствознавства;
- 2) організаційне возз'єднання і перепрофілювання соціальних наук;
- 3) допущення того, що соціальна наука займе центральне місце в світі знання [1, с. 150–151].

З цих положень можна зробити висновок, що над-спеціалізація, яка торкнулася більшості соціальних (і не лише соціальних) наук, була як неминучою, так і саморуйнівною. І на часі досягнення розумного балансу між глибиною і широтою знання. Інституціалізація номінального розподілу соціальних наук сьогодні є виключно сильною, незважа-

ючи на всі спроби міждисциплінарного підходу. Але вже сьогодні окремі вчені шукають колег, за допомогою яких створюються малі групи і мережі, необхідні для проведення міждисциплінарних досліджень. І все більше такі мережі не звертають ніякої уваги на ярлики дисциплін.

Вкрай важливо, щоб вченим, зайнятим у міждисциплінарних дослідженнях, було дозволено широке експериментування, і до їх спроб ставилися б терпимо з тим, щоб побачити, якого роду організаційні об'єднання можуть спрацювати найкращим чином. Нині для вчених, замкнених в рамки конкретних дисциплін, дуже важливо визнати наявність власної обмеженості з причини надмірної спеціалізації соціальної науки.

Наступним логічним висновком з вищезазначеного є те, що читати сьогодні треба набагато більше, ніж зазвичай читають суспільствознавці. Щоб мати широкий погляд на речі, бажано бути знайомим з дослідженнями не лише соціологічних, але й суміжних дисциплін. Аспірантам і студентам потрібно мати справу з набагато більш широким колом знань, ніж це робиться зараз, в тому числі бути знайомим з передовими дослідженнями в інших країнах. Тому вкрай важливо сьогодні ретельно вивчати іноземні мови, особливо англійську, німецьку та французьку. Вчений, який не може читати на основних академічних мовах, серйозно обмежений в своїх можливостях.

Резюме

1. Соціальна інженерія виступає одним із способів з'єднання науки і практики в соціальному управлінні. Вона являє собою напрям соціальної науки, орієнтований на вирішення практичних проблем. Предмет соціальної інженерії як форми управлінської діяльності полягає в науковій організації управління соціальними системами штучного типу, тобто приведення їх у відповідність з дією об'єктивних соціальних законів, виражених і обґрунтованих в наукових уявленнях і концепціях.

2. У сучасній західній соціології, особливо американській, сьогодні спостерігається тенденція до інтеграції соціологічного знання, синтезу різних парадигм і теорій і формування на їх основі єдиної соціологічної теорії. Пошуки інтеграційного підходу в сучасній соціологічній теорії пов'язані, зокрема, зі спробами синтезувати мікро- і макро-соціологічні теорії.

3. У змістовному плані є три найбільш ймовірних і найбільш бажаних перспективи, які очікують соціальні науки в XXI столітті: 1) гносеологічне возз'єднання так званих «двох культур»: природознавства і

суспільствознавства; 2) організаційне возз'єднання і перепрофілювання соціальних наук; 3) допущення того, що соціальна наука займе центральне місце в світі знання

Література:

1. Култыгин В. П. Современные зарубежные социологические концепции : учебник / В. П. Култыгин ; под ред. Т. Н. Юдиной. – М., 2000. – 158 с.
2. Панін В. Г. Різновиди та тенденції розвитку інформаційної зброї / В. Г. Панін, О. М. Борзак, С. П. Лалетін // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – Вип. 28. – 2012. – С. 4–6.
3. Поппер К. Ницета историцизма / К. Поппер // Вопросы философии. – 1992. – № 9. – С. 22–48.
4. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона / К. Поппер. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
5. Резник Ю. М. Социальная инженерия в системе социологического образования / Ю. М. Резник // Социологические исследования – 1994. – № 5. – С. 14–22.
6. Резник Ю. М. Социальная инженерия: предметная область и границы применения / Ю. М. Резник // Социологические исследования – 1994. – № 2. – С. 87–96.
7. Рихтаржик К. Социология на путях познания / К. Рихтаржик. – М. : Прогресс, 1991. – 262 с.
8. Prigogine I. The End of Certainty / Илья Prigogine. – N. Y. : Free Press, 1997. – 240 p.

Частина 2.

ПРАКТИКУМ

---

1. Тематика семінарських занять

Тема 1: Місце соціологічної теорії в системі соціологічного знання

План

1. Передумови виникнення соціології.
2. Об'єкт і предмет соціології.
3. Закони і категорії соціології.
4. Місце соціології в системі суспільствознавства, її зв'язок з іншими науками.
5. Структура соціологічної науки.
6. Типологія соціологічних теорій П. Штомпки (обговорення тексту першоджерела).
7. Функції соціології.

Основна література:

1. Соціологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. – К., 2006. – 544 с.
2. Штомпка П. Теоретическая социология и социологическое воображение / П. Штомпка // Ядов В. А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций. – СПб. : Интерсоцис, 2006. – С. 97–108.
3. Гіденс Е. Соціологія / Гіденс Е. – К. : Основи, 1999. – 726 с.

Тема 2: Соціальна структура та соціальна стратифікація

План

1. Соціальні групи як елемент соціальної структури.
2. Теорія соціальної стратифікації.
3. Соціальна мобільність.
4. Соціальні інститути у системі соціальних зв'язків.
5. Основні ознаки соціальної організації.
6. Національно-етнічна структура суспільства.
7. Соціально-поселенська структура суспільства.

Основна література:

1. Соціологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. – К., 2006. – 544 с.
2. Якуба О. О. Соціологія : навчальний посібник для студентів / О. О. Якуба. – Харків, 1996. – 192 с.
3. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.

Тема 3: Культура як соціальне явище

План

1. Поняття культури.
2. Методологічні підходи до аналізу культури.
3. Зміни культури.
4. Концепції «естетичної держави» і «поліцейської держави».
5. Свобода як духовний стрижень естетичної самосвідомості та предмет соціологічного розгляду.
6. Соціологія та психологія мистецтва.
7. Загальна характеристика проблем, пов'язаних з поняттям «соціологія культури».

Основна література:

1. Жоль К. К. Соціологія : навч. посібник / К. К. Жоль. – К. : Либідь, 2005. – 440 с.
2. Якуба О. О. Соціологія : навчальний посібник для студентів / О. О. Якуба. – Харків, 1996. – 192 с.
3. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.

Тема 4: Особистість у системі соціальних зв'язків

План

1. Поняття особистості.
2. Статус, соціальні ролі особистості.
3. Соціальна типологія особистості.
4. Типологія особистості У. Томаса і Ф. Знанецького (обговорення тексту першоджерела).
5. Соціалізація особистості.
6. Соціальна активність особистості.
7. Протиріччя у структурі соціальної активності.

Основна література:

1. Якуба О. О. Соціологія : навчальний посібник для студентів / О. О. Якуба. – Харків, 1996. – 192 с.

2. Томас В. Три типа личности / В. Томас, Ф. Знанецкий ; сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин ; под общ. ред. Н. И. Лапина // *Общая социология. Хрестоматия.* – М., 2006. – С. 173–190.

Тема 5: Економіка як соціальний інститут

План

1. Економічна сфера, її місце в системі суспільних зв'язків.
2. Соціальне, соціальні механізми в економіці.
3. Структура економіки як соціального інституту.
4. Функції економіки.
5. Основні функції економічної системи за Ф. Найтом (обговорення тексту першоджерела).
6. Вчення про економічні системи К. Поланьї (обговорення тексту першоджерела).
7. Соціологічні дослідження економічної свідомості та поведінки різних соціальних груп.

Основна література:

1. Якуба О. О. Соціологія : навчальний посібник для студентів / О. О. Якуба. – Харків, 1996. – 192 с.
2. Найт Ф. Х. Экономическая организация / Ф. Х. Найт ; сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин ; под общ. ред. Н. И. Лапина // *Общая социология. Хрестоматия / – М., 2006. – С. 393–403.*
3. Поланьї К. Общества и экономические системы / К. Поланьї ; сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин ; под общ. ред. Н. И. Лапина // *Общая социология. Хрестоматия.* – М., 2006. – С. 385–393.
4. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.

Тема 6: Політика як соціальний інститут

План

1. Політика як вираз і закріплення соціальної взаємодії.
2. Політичне панування, його легітимність.
3. Вчення В. Парето про соціальні еліти та їх циркуляцію (обговорення тексту першоджерела).
4. Взаємовідносини політики з іншими сферами суспільства.
5. Р. Арон про основні ознаки тоталітаризму (обговорення тексту першоджерела).
6. Структура політики.
7. Функції політики.

Основна література:

1. Якуба О. О. Соціологія : навчальний посібник для студентів / О. О. Якуба. – Харків, 1996. – 192 с.
2. Парето В. Циркуляція еліт / В. Парето ; сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин ; под общ. ред. Н. И. Лапина // Общая социология. Хрестоматия. – М., 2006. – С. 465–473.
3. Арон Р. О тоталитаризме / Р. Арон ; сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин ; под общ. ред. Н. И. Лапина // Общая социология. Хрестоматия. – М., 2006. – С. 473–475.
4. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс – К. : Основи, 1999. – 726 с.

Тема 7: Сім'я, освіта, наука та релігія як соціальні інститути

План

1. Сім'я як складний соціальний феномен.
2. Структура та функції сім'ї.
3. Освіта як складний соціальний феномен.
4. Функції освіти.
5. Наука як складний багатогранний феномен.
6. Наукові співробітники, колективи як суб'єкти наукової діяльності.
7. Соціальна сутність релігії та її інституціональний характер.
8. Релігія у житті сучасного секулярного суспільства.

Основна література:

1. Якуба О. О. Соціологія : навчальний посібник для студентів / О. О. Якуба. – Харків, 1996. – 192 с.
2. Жоль К. К. Соціологія : навч посібник / К. К. Жоль. – К. : Либідь, 2005. – 440 с.
3. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.

Тема 8: Соціологічна теорія: ранні роки

(заняття за першоджерелами)

План

1. Назва, головний принцип і методи соціології в роботі О. Конта «Курс позитивної філософії».
2. Розуміння суспільства Г. Спенсером в роботі «Основи соціології».
3. Розуміння суспільства К. Марксом в працях «До критики політичної економії» і «Німецька ідеологія».
4. Проблема людської взаємодії в роботі Г. Зіммеля «Соціальна диференціація».

5. Пояснення природи соціального факту в роботі Е.Дюркгейма «Правила соціологічного метода».

6. Виклад концепції розуміючої соціології і смислу соціальної дії в роботі М. Вебера «Господарство і суспільство»

Основна література:

1. Общая социология. Хрестоматия / Сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин ; под общ. ред. Н. И. Лапина. – М., 2006. – 783 с. (Раздел 1. Методологические основания общей социологии; предпосылки антропосоциетального подхода).

2. Ритцер Д. Современные социологические теории / Д. Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

Тема 9: Інтегральна соціологія П. Сорокіна

(заняття за періоджерелами)

План

1. Робота П. Сорокіна «Предмет соціології та її відношення до інших наук»

2. Робота П. Сорокіна «Соціальна аналітика. Аналіз елементів взаємодії».

3. Робота П. Сорокіна «Явище взаємодії як колективна єдність».

4. Робота П. Сорокіна «соціокультурна динаміка і еволюціонізм».

Питання для колективного обговорення:

1. Як П. Сорокін розуміє предмет соціології і її відношення до інших наук?

2. Які властивості індивідів як елементів взаємодії аналізує П. Сорокін? Опишіть ці властивості.

3. У чому різниця між соціологічним реалізмом і соціологічним номіналізмом в їх розумінні суспільства (колективної єдності)? Яку позицію займає П.Сорокін?

4. Охарактеризуйте підходи до вивчення соціальної динаміки в XIX і XX століттях. На які головні відмінності між ними вказує П.Сорокін?

Основна література:

1. Сорокин П. Предмет социологии и ее отношение к другим наукам / П. Сорокин ; пер. с англ., фр., нем., ит. ; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской // Теоретическая социология : антология : в 2 ч. / – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – С. 40–54.

2. Сорокин П. Социальная аналитика. Анализ элементов взаимодействия / П. Сорокин ; пер. с англ., фр., нем., ит. ; сост. и общ. ред.

С. П. Баньковской // Теоретическая социология : антология : в 2 ч. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – С. 55–63.

3. Сорокин П. Социальная аналитика. Анализ элементов взаимодействия / П. Сорокин ; пер. с англ., фр., нем., ит. ; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской // Теоретическая социология : антология : в 2 ч. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – С. 64–70.

4. Сорокин П. Социокультурная динамика и эволюционизм / П. Сорокин ; под В. И. Добренькова // Американская социологическая мысль : тексты /. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 195–206.

Тема 10: Структурно-функціональний аналіз

(заняття за першоджерелами)

План

1. Робота Р. Мертона «Явні та латентні функції».
2. Робота Т. Парсонса «Система координат дії та загальна теорія систем дії: культура, особистість і місце соціальних систем»
3. Робота Т. Парсонса «Функціональна теорія зміни».

Основна література:

1. Мертон Р.К. Явные и латентные функции / Р. К. Мертон ; под ред. В. И. Добренькова // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 217–245.

2. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс ; под ред. В. И. Добренькова // Американская социологическая мысль : тексты /. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 246–253.

3. Парсонс Т. Функциональная теория изменения / Т. Парсонс ; под ред. В. И. Добренькова. // Американская социологическая мысль : тексты /– М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 254–262.

4. Ритцер Д. Современные социологические теории / Д. Ритцер – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

Тема 11: Неомарксизм і радикальна соціологія

(заняття за першоджерелами)

План

1. Робота Н. Бірнбаума «Криза у марксистській соціології»
2. Робота Г. Маркузе «Одновимірна людина».
3. Робота Ю. Хабермаса «Відносини між системою і життєвим світом за умов пізнього капіталізму».

Основна література:

1. Бирнбаум Н. Кризис в марксистской социологии / Н. Бирнбаум ; под ред. В. И. Добренъкова // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 50–63.
2. Маркузе Г. Одномерный человек (фрагменты) / Г. Маркузе ; под ред. В. И. Добренъкова // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 65–78.
3. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю. Хабермас ; пер. с англ., фр., нем., ит. ; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской // Теоретическая социология : антология : в 2 ч. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – С. 151–159.
4. Ритцер Д. Современные социологические теории / Д. Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

Тема 12: Символічний інтеракціонізм

(заняття за періоджерелами)

План

1. Робота Г. Блумера «Коллективна поведінка».
2. Робота Дж. Міда «Від жесту до символу».
3. Робота Дж. Міда «Інтерналізовані інші і замість».
4. Робота Дж. Міда «Аз та я».

Основна література:

1. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер ; под ред. В. И. Добренъкова // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 90–115.
2. Мид Дж. От жеста к символу / Дж. Мид ; под ред. В. И. Добренъкова // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 116–120.
3. Мид Дж. Интернализированные другие и самость / Дж. Мид ; под ред. В. И. Добренъкова // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 121.
4. Мид Дж. Аз и я / Дж. Мид ; под ред. В. И. Добренъкова // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 122–127.
5. Ритцер Д. Современные социологические теории / Д. Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

Тема 13: Феноменологічна соціологія

План

1. Сутність феноменологічного підходу.
2. Соціальний світ А. Шюца.
3. Стаття А. Шюца «Формування поняття і теорії в суспільних науках».
4. Етнометодологія Г. Гарфінкеля.
5. Вивчення організаційної поведінки.
6. Етнометодологічна критика соціології
7. Соціологічна критика етнометодології.

Основна література:

1. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках / А. Шюц ; под ред. В. И. Добренкова // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 263–272.
2. Култыгин В. П. Современные зарубежные социологические концепции : учебник / В. П. Култыгин ; под ред. Т. Н. Юдиной. – М., 2000. – 158 с.
3. Ритцер Д. Современные социологические теории / Д. Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

Тема 14: Біхевіоризм і теорія соціального обміну.

План

1. Теорія соціального обміну: виникнення та основні постулати.
2. Робота Дж. Хоманса «Повернення до людини».
3. Робота П. Блау «Різні точки зору на соціальну структуру та їх загальний знаменник».
4. Робота Б. Скіннера «Технологія поведінки»

Основна література:

1. Хоманс Дж. Возвращение к человеку / Дж. Хоманс ; под ред. В. И. Добренкова // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 24–32.
2. Блау П. Различные точки зрения на социальную структуру и их общий знаменатель / П. Блау ; под ред. В. И. Добренкова // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 3–15.
3. Скиннер Б. Технология поведения / Б. Скиннер // Американская социологическая мысль : тексты / Под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 16–23.
4. Култыгин В. П. Современные зарубежные социологические концепции : учебник / В. П. Култыгин ; под ред. Т. Н. Юдиной. – М., 2000. – 158 с.

2. Тематика рефератів

1. Місце соціологічної теорії в системі соціологічного знання.
2. Огюст Конт і проект нової науки – соціології.
3. Еволюціоністська соціологія Г. Спенсера.
4. Історична соціологія А. Токвіля.
5. Матеріалістична соціологія К. Маркса.
6. Соціологія Е. Дюркгейма.
7. Система соціології В. Парето.
8. Формальна соціологія Г. Зіммеля.
9. Розуміюча соціологія М. Вебера.
10. Політична соціологія М. Драгоманова.
11. Генетична соціологія М. Грушевського.
12. Соціальна наука Б. Кістяківського.
13. Соціологія державотворення та політична антропологія В. Липинського.
14. Гуманістична соціологія Ф. Знанецького.
15. Інтеракціоністська соціологія Дж. Міда.
16. Структурно-функціональна соціологія Т. Парсонса.
17. Теорія конфлікту: Р. Дарендорф та Л. Козер.
18. Соціобіологія та соціальний біхевіоризм (Е. Уілсон, П. Ван ден Берге, Б. Скінер).
19. Теорія соціального обміну: Д. Хоманс, П. Блау.
20. Неофункціоналізм: Дж. Александер, Дж. Тьорнер.
21. Структуралізм і постструктуралізм: К. Леві-Строс, М. Фуко.
22. Постмодернізм: П. Бурд'є.
23. Культура як об'єкт соціологічного аналізу.
24. Особистість у системі соціальних зв'язків.
25. Економіка як соціальний інститут.
26. Політика як соціальний інститут.
27. Сім'я як соціальний інститут.
28. Освіта як соціальний інститут.
29. Наука як соціальний інститут.
30. Релігія як соціальний інститут.

3. Тестові завдання до курсу

Тест № 1

1. Культура притаманна:

- а) усім живим організмам;
- б) людині та всім високоорганізованим організмам;
- в) тільки людині.

2. Соціальний клас – це спільнота людей, що склалася історично і характеризується спільністю території, де вона сформувалася, спільністю мови, культури, побуту і особливостями психічного складу.

- а) Так.
- б) Ні.

3. Політика виступає в суспільстві:

- а) соціальним інститутом;
- б) соціальним законом;
- в) соціальною спільнотою.

4. Соціологія економіки розглядає людину як:

- а) елемент трудових ресурсів;
- б) умову виробництва;
- в) суб'єкт соціально-економічних відносин.

5. Назвіть три типи легітимного політичного панування (за М. Вебером).

6. Найважливішим каналом соціальної мобільності в сучасному суспільстві є:

- а) інститут церкви;
- б) шлюбно-сімейний інститут;
- в) інститут політики.

7. У сучасну епоху етнічність, етнічна своєрідність втратили своє значення.

- а) Так.
- б) Ні.

8. Визначальною умовою появи соціальних інститутів є:

- а) соціальна мобільність;
- б) соціальна потреба;
- в) соціальна стратифікація.

9. Правила, що відображають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи у їхніх взаємовідносинах одна з одною, соціальними інститутами, суспільством в цілому називаються... (напишіть)

10. Що не належить до елементів культури?

- а) Мова як знакова система.
- б) Цінності.
- в) Складні зразки поведінки (звичаї, обряди, традиції).
- г) Кліматичні умови.

Тест № 2

1. Наукова теорія – це ... (дайте визначення).

2. Термін «соціологія» з'явився:

- а) на початку XX ст.
- б) в кінці XVIII ст.
- в) в першій половині XIX ст.
- г) в античності.

3. Першим до наукового обігу термін «соціологія» ввів:

- а) Георг Зіммель;
- б) Огюст Конт;
- в) Герберт Спенсер.

4. Г. Спенсер підкреслює схожість суспільства з:

- а) механізмом;
- б) організмом;
- в) космосом.

5. Теорія суспільно-економічних формацій належить:

- а) Г. Спенсеру;
- б) П. Сорокіну;
- в) К. Марксу.

6. Соціологічний реалізм стверджує, що реальними є лише індивіди, які складають суспільство, а суспільства як реальності не існують.

- а) так.
- б) ні.

7. Головні ознаки соціальних фактів за Дюркгеймом:

- а) належність їх до суспільного життя і незалежність від природного середовища;
- б) незалежне від індивіда існування і здатність чинити на індивіда тиск (примусова сила);
- в) культурна і політична природа.

8. Центральним поняттям «розуміючої соціології» М. Вебера є:

- а) соціальна дія;
- б) соціальний факт;
- в) спосіб виробництва.

9. У XX столітті найбільш впливовою стала лінійна теорія соціокультурних змін.

- а) так.
- б) ні.

10. Зазначте, що є предметом соціології на думку П. Сорокіна.

4. Питання до іспиту

1. Передумови виникнення соціології.
2. Об'єкт і предмет соціології.
3. Закони і категорії соціології.
4. Структура соціологічної науки.
5. Функції соціології.
6. Розвиток ранньої французької соціології.
7. Розвиток ранньої німецької соціології.
8. Витоки британської соціології.
9. Рання американська соціологічна теорія.
10. Типологія соціологічних теорій П. Штомпки.
11. Структурний функціоналізм. Неофункціоналізм.
12. Структурний аналіз в соціології.
13. Теорія конфлікту.
14. Різновиди неомарксистської теорії.
15. Теорія систем в соціології.
16. Символічний інтеракціонізм.
17. Теорія соціального обміну.
18. Розуміння соціального світу у А. Шюца.
19. Етнометодологія Г. Гарфінкеля.
20. Вивчення організаційної поведінки.
21. Етнометодологічна критика соціології.
22. Соціологічна критика етнометодології.
23. Головні теоретичні дилеми в соціології.
24. Провідні тенденції в світовій соціологічній теорії на рубежі тисячоліть.
25. Перспективи розвитку соціології в XXI столітті.
26. Соціальні групи як елемент соціальної структури.
27. Теорія соціальної стратифікації.
28. Методологічні підходи до аналізу соціальної стратифікації.
29. Соціальні інститути у системі соціальних зв'язків.
30. Основні ознаки соціальної організації.
31. Інтегративна роль цінностей і норм.
32. Поняття соціальної норми, її функції.
33. Спільність та відмінність моралі й права.
34. Девіантна поведінка.
35. Етнічні спільноти.
36. Етнічність.
37. Соціальні характеристики національно-етнічних утворень, соціальна нерівність.

38. Урбанізація як тенденція розвитку поселенської структури.
39. Місто як об'єкт соціального аналізу.
40. Соціологічні дослідження соціальних перемішень, способу життя.
41. Соціологічний аналіз соціально-демографічної структури населення.
42. Поняття культури.
43. Функції культури.
44. Методологічні підходи до аналізу культури.
45. Зміни культури.
46. Концепції «естетичної держави» і «поліцейської держави».
47. Свобода як духовний стрижень естетичної самосвідомості та предмет соціологічного розгляду.
48. Соціологія та психологія мистецтва.
49. Загальна характеристика проблем, пов'язаних з поняттям «соціологія культури».
50. Поняття особистості.
51. Статус, соціальні ролі особистості.
52. Соціальна типологія особистості.
53. Соціалізація особистості.
54. Соціальна активність особистості.
55. Протиріччя в структурі соціальної активності.
56. Економічна сфера, її місце в системі суспільних зв'язків.
57. Соціальне, соціальні механізми в економіці.
58. Структура економіки як соціального інституту.
59. Функції економіки.
60. Соціологічні дослідження економічної свідомості та поведінки різних соціальних груп.
61. Політика як вираз і закріплення соціальної взаємодії.
62. Політичне панування, його легітимність.
63. Взаємовідносини політики з іншими сферами суспільства.
64. Структура політики.
65. Функції політики.
66. Поняття громадської думки, його відмінність від оцінювального судження, знання, переконання, настрою.
67. Функції громадської думки.
68. Критерії та показники соціальної зрілості.
69. Канали вивчення громадської думки.
70. Досвід вивчення громадської думки в різних країнах.
71. Назва, головний принцип і методи соціології в роботі О. Конта «Курс позитивної філософії».
72. Розуміння суспільства Г. Спенсером в роботі «Основи соціології».

73. Розуміння суспільства К.Марксом в працях «До критики політичної економії» і «Німецька ідеологія».
74. Проблема людської взаємодії в роботі Г. Зіммеля «Соціальна диференціація».
75. Природа соціального факту в роботі Е. Дюркгейма «Правила соціологічного методу».
76. Концепція розуміючої соціології і смислу соціальної дії в роботі М. Вебера «Господарство і суспільство».
77. Праця П. Сорокіна «Предмет соціології і її відношення до інших наук».
78. Праця П. Сорокіна «Соціальна аналітика. Аналіз елементів взаємодії».
79. Праця П. Сорокіна «Явище взаємодії як колективна єдність».
80. Праця П. Сорокіна Соціокультурна динаміка і еволюціонізм.
81. Праця Р. Мертоня «Явні і латентні функції».
82. Праця Т. Парсонса «Система координат дії і загальна теорія систем дії: культура, особистість і місце соціальних систем».
83. Робота Т. Парсонса «Функціональна терія змін».
84. Робота Н. Бірнбаума «Криза в марксистській соціології».
85. Праця Г. Маркузе «Одновимірна людина».
86. Праця Ю. Габермаса «Відносини між системою і життєвим світом за умов пізнього капіталізму».
87. Стаття А. Шюца «Формування поняття і теорії в суспільних науках».
88. Робота Г. Блумера «Колективна поведінка».
89. Робота Дж. Міда «Від жесту до символу».
90. Робота Дж. Міда «Інтерналізовані інші і самість».

5. Основна література для підготовки до іспиту

1. Американская социологическая мысль : тексты / Под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
2. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
3. Жоль К. К. Соціологія : навч посібник / К. К. Жоль. – К. : Либідь, 2005. – 440 с.
4. Култыгин В. П. Современные зарубежные социологические концепции : учебник / В. П. Култыгин ; под ред. Т. Н. Юдиной. – М., 2000. – 158 с.
5. Общая социология. Хрестоматия / Сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин ; под общ. ред. Н. И. Лапина. – М., 2006. – 783 с.
6. Ритцер Д. Современные социологические теории / Д. Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
7. Соціологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавничий центр «Академія», 2006. – 544 с.
8. Теоретическая социология : антология : в 2 ч. / Пер. с англ., фр., нем., ит. ; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002.
9. Штомпка П. Теоретическая социология и социологическое воображение / П. Штомпка // Ядов В. А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций. – СПб. : Интерсоцис, 2006. – С. 97–108.
10. Якуба О. О. Соціологія : навчальний посібник для студентів / О. О. Якуба. – Харків, 1996. – 192 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адорно Т. 13;
Александр Дж. 287;
Альтюссер Л. 224;
Бергер П. 261;
Блау П. 51, 245;
Блумер Г. 233;
Бурд'є П. 291;
Вебер М. 28;
Воллерстайн І. 293;
Габермас Ю. 208;
Гарфінкель Г. 267;
Геллнер Е. 294;
Гіддінгс Ф.Г. 46;
Гіденс Е. 292;
Горкгаймер М. 208;
Гоулднер А. 300;
Гофман І. 272;
Грамші А. 208;
Грушевський М. 37;
Гумплович Л. 195;
Гурвіч Дж. 10;
Гуссерль Е. 212;
Дарендорф Р. 199;
Дензін Н. 238;
Дерріда Ж. 227;
Дільтей В. 26;
Драгоманов М. 37;
Дюркгейм Е. 24;
Зіммель Г. 28, 195;
Знанецький Ф. 10, 48;
Зомбарт В. 10;
Козер Л. 199;
Коллінз Р. 202;
Конт О. 26, 24;
Кулі Ч. Х. 48;
Кун М. 233;
Леві-Строс К. 222;
Липинський В. 38;
Ліпсет С. 220;
Лукач Д. 208;
Лукман Т. 261;
Луман Н. 13;
Маркс К. 207;
Маркузе Г. 208;
Мертон Р. 187;
Мід Дж. Г. 233;
Міллс Ч. Р. 13;
Морено Дж. 10;
Нейрат О. 11;
Парето В. 34;
Парк Р. 48;
Парсонс Т. 50;
Самнер В. Г. 45;
Сен-Сімон К. А. 22;
Смол А. 4847
Сорокін П. 49;
Сосюр Ф. 221;
Спенсер Г. 31;
Старосольський В. 40;
Тернер Д. 12;
Томас В. 48;
Тьоніс Ф. 26;
Уорд Л. Ф. 46;
Уотсон Дж. 232,246;
Файн Г. А. 240;
Фромм Е. 209;
Фуко М. 227;
Хоманс Дж. 245;
Шаповал М. 39;
Штомпка П. 16;
Шюц А. 256;

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Авторитаризм 132;
Авторитарні ресурси 289;
Айовська школа 233;
Аккультурація 103;
Алокативні ресурси 289;
Аналіз розмов 269;
Аномія 76, 190;
Асиміляція 103, 106;
- Велика відмова 212;
«Великий основний закон інтелектуальної еволюції людства» 23;
- Габітус 292;
Гендерний підхід 282, 283;
Гезельшафт 40;
Галузеві соціологічні теорії 14;
Гемайншафт 26, 40;
Генеалогія влади 228;
«Генетична соціологія» 37;
Гуманістична соціологія 26, 31;
- Девіантна поведінка 74 (Рис.);
Девіація 74, 76;
Деконструкція 290;
Деномінація 138;
Держава 129;
    державна територія 130;
    державний апарат 130;
    тоталітарна держава 132;
Дистрибутивні інститути 252;
Дисфункція 188;
- Економічні інститути 118;
    виробництво 119;
    обмін 119;
    розподіл 119;
- споживання 118;
    суспільний поділ праці 120;
Екстерналізація 162;
Етнічна спільнота 81;
    рід 82;
    плем'я 82;
    народність 82, 86;
    нація 82;
Етнічні процеси 84, 86;
Етнометоди 268;
Етнологія 266;
Етноцентризм 45, 101;
- Жест 235;
Життєвий світ 54;
- «Залишки» 35;
- Ідеальний тип 108;
Індексні вирази 268;
Інститут громадської думки 171;
Інститут сім'ї 151, 153;
Інститут шлюбу 151;
Інтегралістська соціологія 49;
Інтегративні інститути 252;
Інтерналізація 112, 262;
Інтерпретативна соціологія 300;
- Конструктивістський структуралізм 291;
Концепція «циркуляції еліт» 36;
- Лінгвістичний поворот 221;
- Марксизм 208;
Марксистський структуралізм 224;

- Механічна солідарність 25;
Мова 54, 221;
Модерне суспільство 290;
- Натуралістична соціологія 31;
Наука 159;
Неомарксизм 208;
Неоструктуралізм 223;
Неофункціоналізм 287;
«Одновимірна людина» 211;
Організація 64, 65;
Органіцизм 31;
Органічна солідарність 25, 65;
Освіта 143, 144, 146;
- Повсякденність 258;
Позитивізм 23, 183;
Поле 292;
Політичні інститути 126;
Політичні партії 126;
Політичні рухи 126;
Посередництво 198;
Постструктуралізм 54, 223;
Правила соціологічного методу 24, 25;
Праця 119, 214;
    предмети праці 113;
    засоби праці 119;
- Раціоналізація 29;
Редукована взаємодія 236;
Релігія 135, 136;
Ринок 122;
    ринок праці 122;
    ринок товарів і послуг 122;
    фінансовий ринок 122;
Розуміюча соціологія 29;
- Світо-системний аналіз 293;
Світо-економіка 293;
Світо-система 293, 300;
Секта 138;
- Символізація 234;
Символічний
    інтераціоналізм 53, 232;
Символ 234
Симулякр 304;
Система 221;
Системи дії 73, 114;
Соціалізація 117;
Соціальна група 61;
    «вони-група» 45;
    «ми-група» 45;
референтна група 64;
Соціальна дія 29;
    афективна дія 30;
    традиційна дія 30;
    ціле-раціональна дія 30;
    ціннісно-раціональна дія 31;
Соціальна інженерія 307;
Соціальна спільнота 60;
    масова спільнота 60;
Соціальна стратифікація 50;
Соціальна структура 59;
Соціальні норми 71;
Соціальний інститут 69;
Соціальний контроль 72;
    формальний соціальний
    контроль 73;
    неформальний соціальний
    контроль 73;
Соціальний конфлікт 197;
    гострота конфлікту 200;
    змінні характеристики
    соціального конфлікту 200;
    позитивні функції
    конфлікту 201;
    причини конфлікту 200;
    тривалість конфлікту 201;
Соціальний простір 50;
    горизонтальні і вертикальні
    параметри соціального
    простору 50;
Соціальний статус 110;

Загальна соціологічна теорія

- Соціальний факт 188;
Соціократія 46;
Соціологізм 26;
Соціологічна теорія 12;
    аналітична 17;
    евристична 17;
    екзегетична 17;
    пояснювальна 17;
Спеціальні
соціологічні теорії 13, 18;
Статусний набір 111;
Структуралізм 54, 220;
Структурна антропологія 223;
Структурна асиметрія
ресурсів 289;
Структурний функціоналізм 181;
- Теоретична дилема 301;
Теоретична соціологія 10;
Теорія комунікативної дії 212;
Теорія конфлікту 196;
Теорія середнього рангу 10, 188;
Теорія структуризації 288;
Теорія соціального обміну 244;
аксіоми (постулати)
    обміну 245, 246;
орієнтація на винагороду 249;
- Теорія соціальної аномії 46;
Теорія соціальної драматургії 266;
Типологізація 262;
- Узагальнений інший 235;
Урбанізація 90;
- Фемінізм 277, 278;
Феноменологія 53;
Феноменологічна
соціологія 256, 258;
Фонові очікування 267;
Формальна соціологія 26;
Франкфуртська соціологічна
школа 207;
Французька соціологічна
школа 22, 51;
Фрейми 273;
Функціоналізм 52, 181;
Функція 181;
латентна функція 68;
явна функція 67;
- Церква 137;
- Чиказька соціологічна
школа 48, 51.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

**Наталя Володимирівна
РОЖАНСЬКА**

**Оксана Миколаївна
ДРОЖАНОВА**

**Олена Анатоліївна
ОНОФРІЙЧУК**

ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ

Навчальний посібник

*За науковою редакцією
доктора педагогічних наук, професора І. А. Мейжис
доктора філософських наук, професора В. Л. Гавелі*

Редактор *Д. Стригіна*

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *Д. Кардаш*.
Друк *С. Волинець*. Фальцювальню-палітурні роботи *О. Кутова*.

Підп. до друку 29.11.2017.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура "Times New Roman". Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 19.53. Обл.-вид. арк. 18.55.
Тираж 300 пр. Зам. № 5228.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009.